

Vállalkozók – Cégek – Piacok

Peter Eigner, Halmos Károly, Horváth Gergely Krisztián, Kövér György, Pogány Ágnes, Tomka Béla és Vass Gergely tanulmányai

Timár Attila
Brit dzsentrifikáció
és oral history

„...többnyire
azt mondom,
geográfus vagyok”
Interjú Beluszky Pállal

THE MONOPOLIST.

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2004. évre

Kedves Olvasónk!

Szerkesztőségünk a 2004-ben a következő tematikus számokat kívánja megjelentetni:

- 15–16. (2004. Május): *Történelemelmélet és historiográfia*
17. (2004. Szeptember): *Politikai társadalomtörténet*
18. (2004. December): *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése (1920–1990)*

Kérjük, segítse előfizetésével lapunkat!

Előfizetés esetén a 40%-os terjesztői jutalék megmarad a lap számára. Szűkös anyagi lehetőségeink miatt rákényszerültünk, hogy a lap árát önköltségi szintre emeljük. 2004-től a két szimpla szám ára 800–800, a dupla számé 1400 forint lesz. Az előfizetési díj magánszemélyeknek 3000 ft, intézményeknek 4500 ft.

Az előfizetési díj a
TLA Kft 10918001–00000414–75530009
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetők:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 ft)
5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 ft)
7–8: *Sport és testkultúra* (600 ft)
10: *Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 ft)
11–12: *A város és társadalma* (950 ft)
13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

Tanácsadó Testület

Bácskai Vera
Beluszky Pál
Benda Gyula
Faragó Tamás
Gyáni Gábor
Kovács I. Gábor
Kövér György
Tóth Zoltán
Valuch Tibor

Szerkesztőség

Czoch Gábor
Granasztói Péter
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Klement Judit
Lengvári István
Sasfi Csaba
Szegedi Péter

A Vállalkozók – Cégek – Piacok című blokkunkat
Klement Judit szerkesztette.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Teleki László Alapítvány, a Teleki László Intézet, az ELTE
TÁTK, a Koping Datorg Kutatási Alapítvány és az Atelier
Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ támogatta.

A címlapon látható metszet a 19. századból való.

Kiadja a Teleki László Alapítvány / Teleki László Intézet

és a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: Granasztói György főigazgató

Címlapterv: Zátonyi Tibor

Szerkesztőség: ELTE TÁTK Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék

1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/a B. ép. 2129.

(1) 209-05-55/6874, fax: (1) 372-29-12

korall@mailbox.hu, www.korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

Nyomás, kötés: PrinterArt Kkt.,

Felelős vezető: Némedy Jenő

ISSN 1586-2410

TARTALOM

„...többnyire azt mondom, geográfus vagyok” Interjú Beluszky Pállal	5
--	---

VÁLLALKOZÓK – CÉGEK – PIACOK

Horváth Gergely Krisztián:	„Béts tárháza.” Moson vármegye paraszti gazdasága az alsó-ausztriai piacon a rendi korszak végén	29
Kövér György:	A „láthatatlan” aláíró. A 4%-os államkötvények jegyzői 1881-ben	54
Tomka Béla:	A magyar malomipar finanszírozása (1895–1913)	79
Pogány Ágnes:	A Pesti Victoria Gőzmalom összeomlása	98
Halmos Károly:	„A nagyvállalkozás történeti elmélete.” A. D. Chandler Jr. három munkája	117
Vass Gergely:	Bankárok és menedzserek: a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű igazgatótanácsa a századelőn (1892–1914)	135
Peter Eigner:	Spekulánsok, „szürke eminenciások” és a régi bécsi patríciusok hanyatlása. Tézisek a két világháború közötti osztrák vállalkozó polgárságról	159

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Timár Attila:	„A sznobság, tudja... az volt a hibás.” Gyárosok és úriemberek: brit dzsentrifikáció és oral history	185
	Interjú Sir Jeremy Ffolliot Chance-szel és Lady Cecilia Chance-szel	191

KÖNYVEK

A történetírás és a memoár határán		
Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között.	– Vonyó József	201
Horhi Melius Péter: Herbarium.		
Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól	– Szabó Péter	206
Péter család. A nemes Kiséri Péter család Kiskunhalason		
	– Granasztói Péter	209
Varga Lajos – Vonyó József (szerk.):		
Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12.	– Lengvári István	212
Adalékok a proletarizáció történetéhez		
Majtényi György – Szatucsek Zoltán (szerk.): A szabó tűje és a cipész dikicse.		
Dokumentumok a kisipar és a kiskereskedelem államosításának történetéből	– Valuch Tibor	216
Szerzőink		221
Contents		222
Abstracts		224

HELYREIGAZÍTÁS

Előző számunk 7–8., 34., 41. és 133–134. oldalain a lábjegyzetek számozásába hiba csúszott. (A téves számozás ellenére a szöveghelyekhez rendelt lábjegyzetek tartalmilag korrektek.) A pontatlanságért Bicskei Éva, Heltai Györgyi és Hámori Péter szerzőinktől elnézést kérünk!

A Szerkesztőség

„...többnyire azt mondom, geográfus vagyok”

Interjú Beluszky Pállal

□ *Kutatási eredményeid több tudományterületet is érintenek, így a társadalomföldrajzot és a társadalomtörténetet, a településföldrajzot és a településtörténetet, a szociológiát és a kultúranropológiát. Látod-e értelmét a tudományos identitásod meghatározásának?*

Nem különösebben, nem mintha lusta volnék ezt a feladatot elvégezni, hanem mert a tudományok belső felosztásáról olyan elképzelésem van, hogy nem tulajdonítok jelentőséget a „diszciplína-vitáknak”. Úgy képezem, hogy a tudományterületek felparcellázása – csak a társadalomtudománynál maradvá is – valamilyen kényszer szülte állapot: felparcellázzuk a társadalomtudományt, ám a valóságban azt hiszem, hogy egy-egy folyamat nem bontható szét szociológiai, pszichológiai, közgazdasági és egyéb folyamatokra. Egyszerűen az kényszeríthette rá erre a tagolódásra a tudományokat, hogy nem nagyon képes ma már egyetlen ember átfogni és mélységeiben is megérteni és művelni a társadalomtudományok teljes ismeretanyagát.

Néha csodálkoztam is azon, micsoda indulatokat váltottak ki a közelmúltban az Akadémia kereteiben zajlott, úgynevezett „diszciplína-viták”, melyek során az Akadémia felkérésére az egyes tudományágaknak tovább kellett parcelláznuk magukat, illetve beleilleszteni magukat a társadalomtudományok, s egyáltalán a tudományok rendszerébe. Elismerem, hogy ennek a tudományági leosztásnak vannak bizonyos egzisztenciális következményei, nyilván, ha valamelyik új tudományágnak sikerül magát definiálnia, elfogadtatnia, az jelenthet új egyetemi tanszékeket, akadémiai bizottságokat, szerencsés esetben akár akadémikusi tisztelet is. Értem az e mögött meghúzódó érdekeket, de különösebb jelentőséget nem tulajdonítok neki. Az ideálom az lenne, amit nyilvánvalóan elérni nem lehet, ha sikerülne a társadalmi folyamatok térbeli vonatkozásait, annak feltételeit, indítóokait, következményeit, s a teljes kapcsolathálót minden vonatkozásban kibontani, a már említett történelmi, szociológiai, pszichológiai, közgazdasági vonatkozásaival együtt. Sajnos nem valószínű, hogy ez sikerülni fog nekem, esetleg másnak se. Ám ilyen megközelítésben különösebb jelentősége nincs annak, hogy az ember mely tudományághoz tartozónak jelöli meg magát. Persze mindezekon túl, ha röviden kell válaszolnom, akkor az ilyen hivatalosan feltett kérdések esetében többnyire azt mondom, geográfus vagyok; az Akadémia földrajzi tudományos bizottságában működöm, ide tartozónak vélem magam.

Ez a „vállalás” az én esetemben nem is valami túl szerencsés dolog. A Regionális Kutatások Központjában dolgozó geográfusként talán az egyik leghátrányosabb helyzetet foglalom el a tudományok hazai rendszerében: mint társadalomföldrajzos az Akadémia X. osztályához tartozom, ahol túlnyomórészt természettudósok

működnek, geológustól geofizikuson és geokémikuson át a meteorológusokig, sőt a műszaki tudományokig, a bányászokig. Ezen belül az egy szem társadalomtudomány, a társadalomföldrajz nincs kedvező helyzetben, ráadásul az intézetem, a Regionális Kutatások Központja a IX. osztályhoz tartozik, tehát, ha bármilyen ítéletet kell alkotni egy kutató munkájáról, akkor az én intézetem nem áll mögöttem, mert elsősorban a IX. osztállyal és a Társadalomtudományi Főosztállyal áll kapcsolatban. S én, mint az Élettelen Természettudományok Főosztályához besorolt kutató, bizony ennek a meghatározásnak a hátrányait érzem elsősorban.

□ *Voltak-e irodalmi ambícióid? Ugyanis írásaidd általános vélekedés szerint gyakran a szépirodalom határán mozognak.*

1955-ben magyar-újságíró szakra jelentkeztem eredetileg, aztán elég kalandos úton váltam történelem–földrajz szakos hallgatóvá, majd, ahogyan az előbb említettem, geográfussá. Tehát voltak ilyen ambícióim, nem annyira az irodalom művelése foglalkoztatott, hanem inkább az irodalomelmélet. Az akkor még létező újságíró szakra történő jelentkezés is azt fejezte ki, hogy ha nem is irodalmi szinten, de íráskészséget igénylő foglalkozást akartam választani.

□ *Életed során gyakorlatilag az egész jelenlegi országterületet belaktad. Milyen állomásai voltak a folytonos migrációdnak?*

A család állandó vándorlását az idézte elő, hogy apám egy OMTK nevű cégnél dolgozott a két világháború között műszaki szakemberként; ez az Országos Magyar Tejszövetkezeti Központot jelentette. Ennek a vállalatnak az ország számos városában és nagyobb községében volt teüzeme, s mint ahogyan a katonákat helyezik a helyőrségek között, ez volt a gyakorlat ennél a cégnél is: ha valaki a szakmai hierarchián előre lépett, vajmesterből üzemvezető, üzemvezetőből telepvezető lett, ez majdnem mindig telephely-változtatással is járt, és a család akkor még viszonylag könnyen költözött az új munkahelyre. Szolnokon születtem, a várossal gyakorlatilag semmilyen érzelmi kapcsolatom nincs, ugyanis néhány hónapos koromban továbbálltunk Szolnokról. Aztán Orosházára kerültem, amire utólag ráfoghatnám, hogy az Alföld és a mezővárosok iránti érdeklődésemnek a forrásvidéke, ez azonban nem teljesen így van, Orosházán is csak a közvetlen környezetemre, a kertre és a lakásra emlékszem. Majd Szegedre költöztünk, ez még mindig a második világháború előtt, illetve közvetlenül az elején történt. Emlékszem, ekkor indult a Jugoszlávia elleni támadás, gyerekként az utca szélén csodáltuk a városban egymás után átvonuló katonai egységeket. Igazából eleven, a szakmámban is használható emlékeim Devecserről, erről a dunántúli kisvárosról, egykori járási székhelyről vannak, ahol az iskoláimat kezdtem.

Ma is tudom használni azokat a gyerekkori élményeket, melyeket Devecserben szedtem föl, például, hogy milyen volt egy nagybirtok uradalma. A kisvárosban az Esterházy családnak volt birtoka, s a város szélén egy uradalmi major, egy puszta működött. Jó néhány osztálytársam innen járt iskolába, az ő életüket némi képp megismerve bepillantottam ebbe a világba. Aztán költöztünk Nagykanizsára; ez közvetlenül a második világháború befejezésekor történt, 1945-ben. Itt egy érdekes polgári jellegű városban találtam magam, nem volt megyeszékhely, tehát

Nagykanizsát nem annyira a megyei hivatalok, és az adminisztráció éltette, mint inkább a kereskedelem, s ennek valami halvány visszfénye még a '40-es évek második felében is érződött a városban. Aztán kerültem rövid budapesti tartózkodás után Tiszafüredre, ahol a középiskolai tanulmányaimat végeztem, s majdhogynem a leghosszabb időt Tiszafüreden töltöttem, legalábbis amíg a családdal együtt éltem. Rá lehetne fogni, hogy ezek a költözések a pályaválasztásomat is befolyásolták, ami nem így volt, hiszen véletlenül kerültem a történelem–földrajz szakra, de tény, hogy a gyerekkori élményeimet mind a mai napig tudom kamatoztatni. Ha egy településről statisztikai adatokat látok, ezek mögött a számok mögött gyakran felvillannak az ifjúkori emlékek. Tehát, ha teszem azt csinálók egy település-tipizálást, s találok egy olyan települést, ahol magas a vasutasok aránya, ez nekem nem csak egy szám, mert az emlékeim között az is szerepel, hogy vasutasnak lenni életforma, egy egészen különös és jól definiálható életmód volt, s ennek még a településekre is lehetett valamilyen hatása. El tudom képzelni, hogy milyen volt egy kisvárosi járási székhely, s így tovább.

□ *Hol szeretted a legjobban lakni?*

Ezek közül Piskén szerettem a legjobban lakni, amit ugyan nem említettem, de Piskén éltek az anyai nagyszüleim és bő két évtizeden keresztül minden nyaramat Piskén töltöttem; ha az ott töltött időt összeadom, ez egy, másfél évet is kitehet. Piszke egy rendkívül különleges községe volt Magyarországnak a két világháború között, ugyanis ebben az 1200–1300 lelkes faluban a mezőgazdaságból élők aránya igen alacsony volt, alig néhány család élt agrártevékenységből. De nem ez a különleges, hanem az, hogy a többiek sem valamilyen nagyüzemben dolgoztak, nem bányászok vagy ingázók voltak, hanem elsősorban kézműiparosok, majdhogynem vállalkozók. Ebben a községben, a pizskei márványnak vagy a süttöi márványnak a szülőházában több tucat kőfaragó mester élt, még ma is felbukkan például itt Budapesten néhány olyan családnév a temetők környékén működő kőfaragók között, akik vélhetően Piskéről származtak el. Például a Vénusz család, Vénuszék Piskének voltak az őslakosai, s ma is látom az Óbudai temetőnél, hogy van egy Vénusz nevű kőfaragó műhely, vagy a Gerendaiak, akik már valamiféle manufaktúraszzerű üzemet tartottak fenn. Ezek tehát vállalkozók voltak, nagy területen fejtették ki a tevékenységüket, Komárom megye mellett, ahogy visszaemlékszem, Fejér megyére, vagy talán még Veszprém megye északi részére is kiterjedt a vonzáskörzetük vagy piacörzetük. Tehát egy erősen polgárosodott falu volt, olyan falu, ahol a két világháború között például már működött mozi, ahol általánosan elterjedt a rádió a '30-as évek végén. Azt hiszem, nagyon kevés ilyen községe volt az országnak az idő tájt. Mindamellett nem ezek miatt szerettem ott nyaralni akkoriban, hanem azért, mert egy óriási kertje volt a nagyszüleimnek, szőlőt termeltek, volt borspince, s egyáltalán el lehetett messze csatangolni a Gerecse aljában a szőlőhegyeken és a pincevárosban. A nagyapám, aki kőművesmester volt, és szintén inkább egy vállalkozó típusú valaki volt, az ő hatalmas műhelyében a szerszámok között nagyon szívesen töltöttem az időmet, úgyhogy a legkedvesebb emlékeim, mindamellett, hogy nyolc-tíz helyet végiglaktam, Piskéhez kötnek.

□ *Mit tekintesz a szülőföldednek?*

Nem szoktam ezen gondolkodni, de talán azt válaszolnám, hogy dunántúlinak érzem magam, ami az eddig elmondottak alapján furcsa. Ez talán abból következik, hogy anyám mindig nagyon hangsúlyozta dunántúli voltát, s noha ő is végiglakta az Alföldet, mindig azt mondta, hogy amikor hazamegy a nagyszüleimhez, s átlépi a Dunát, fellelegzik, hogy végre otthon van Dunántúlon. Talán ezt vettem át. Sok apróság állhat e mögött, hogy mást ne mondjak, az anyám – ha lehet ezt mondani – dunántúli konyhát vitt. Tiszafüreden élve például, ahol szokás volt disznóölés után kóstolót küldeni, ha megkaptuk a szomszédok, vagy az ismerősök kóstolóit, mindig elmondta, hogy mennyivel jobb ennél a dunántúli hurka, s hogyan kellene ezt igazából csinálni. Mindig azt hallottam a családban, hogy csak átmenetileg és száműzetésben vagyunk az Alföldön, de egy városra, vagy egy tájra nem tudnám rámondani, hogy ez a szülőföldem. Talán még leginkább Piszkéhez kötődöm.

□ *Volt-e a családotban erős személyiségminta számodra?*

A piszkei anyai nagyapám, akiről már korábban is beszéltem, aki joggal nevezhető polgárnak már ebben az időben is, még azt sem mondanám, hogy kispolgárnak, mert noha a vagyoni helyzete természetszerűleg a kispolgárok közé sorolta, de például roppant sokféle társadalmi szerepet vállalt. Egy időben ő volt a piszkei ipartestület elnöke, hosszú-hosszú időn keresztül a piszkei önkéntes tűzoltóságának a parancsnokaként tevékenykedett, amire lovastüzéri múltja is predesztinálta. De például hosszú évekig szerepelt egy iparoskör dalárdájában, amely Esztergomban működött (Piszkén úgy látszik nem jött össze egy dalárdára való iparos), s képes volt hetente beutazni a munkája mellett Piszkéről a húszegynéhány kilométerre levő Esztergomba, csak azért, hogy ebben a dalárdában szerepelhessen. Még a '20-as, '30-as években működő piszkei Szociáldemokrata Pártnak is jelentős tagja volt, egy ízben képviselőjelöltként is indult a Szociáldemokrata Párt színeiben. Természetszerűleg nem került be a parlamentbe, de ez is jelzi közéleti aktivitását. Neki elvei voltak, elég kemény ember volt, s többször meg is itta ennek a levét mindkét rendszerben. Korábban, mint említettem a Szociáldemokrata Párt tagja volt, de az Magyar Dolgozók Pártjába nem lépett át, így aztán a fordulat éve után szinte azonnal visszavonták az iparengedélyét. Szomorúan végezte az életét, mivel alkalmazottként a piszkei papírgyár karbantartó kőműveseként kellett még jó néhány évet dolgoznia, hogy a nyugdíjjogosultságot megszerezze. Ő, aki roppant öntudatos vállalkozó és „maga ura”-ember volt, a végén le kellett húznia tíz évet a piszkei papírgyárban alkalmazottként, s akkor már betegeskedett is. Ezzel az a világ is véget ért, amiben úgy érezte, hogy otthon van és igazán érdemes élni benne. Családi katasztrófák is érték, egy szem fia a második világháborúban ottmaradt. Nagyon sokat beszélgettünk, s azt gondolom, hogy amíg én élek, addig ő is él valahol bennem.

□ *Milyen szerepe volt az iskolaéveidnek abban, hogy nem akartál sem geográfus, sem pedig történész lenni?*

Kifejezetten jó emléket őrzök a földrajz tanáromról, Varga Ferencről, aki a tiszafüredi gimnáziumnak az igazgatója is volt. Kedveltem is a földrajzot, a történel-

met talán nem annyira, de a történelemmel sem volt semmiféle gondom, sőt az utolsó évben egy kiváló történelem tanár került az iskolába, akit emberileg is tisztelni lehetett, tehát egyik szakmával kapcsolatban sem alakult ki valami ellenérzés az iskolában. Valahogy az irodalom jobban érdekelt. Másrészt én Tiszafüreden érettségiztem, egy kisvárosban az '50-es évek közepén, tehát roppant szűk volt az a horizont, ami egyáltalán az ember szeme előtt lebegett, amikor pályát kellett választani. Volt egy sor olyan szakma, amiről semmilyen közvetlen élményem nem volt, így számba sem jöhetett. Például nem tudtam, hogy mi az a közgazdász; az ember maga körül látott tanárokat, volt a városban néhány orvos, de jogász már nem nagyon, mert akkor még az ügyvédi szakma nem volt divatban. Tehát nagyon szűk szakmai körből próbáltam választani foglalkozást magamnak. Mindenképpen az iskolában tanított tárgyak és a középiskolai tanárság lebegett a szemem előtt, s az iskolai tárgyak közül az irodalom állt legközelebb hozzám.

□ *Miként lettél a KLTE történelem–földrajz szakos hallgatója?*

Eredetileg a pesti bölcsészkarra jelentkeztem magyar–újságíró szakra, ahova nem vettek fel. A fellebbezés után átirányítottak a debreceni egyetemre, de nem a földrajz–történelem szakra, mivel Debrecenben magyar–újságíró szak nyilvánvalóan nem volt, de a magyar szakot meghagyták nekem és az orosz tették mellé. Ám az én orosz tudásom oly silány volt 1955-ben, hogy amikor megjelentem a debreceni egyetemen és egy-két órát meghallgattam, rájöttem, hogy nekem ezen a szakon nincs jövőm. Miután további választásom nem volt, mert akkor a debreceni egyetem bölcsészkarán mindössze két szakpárosítás volt, magyar–orosz és történelem–földrajz, semmi egyéb, csak az volt a menekülési út, ha történelem–földrajz szakos leszek, ami igazából nem volt ellenemre, s egy másfél-két hónapos utánjárás után sikerült erre a szakra átjutnom. Ha ezt nézzük, teljesen véletlen, hogy történelem–földrajz szakos lettem. Hosszú ideig élt még bennem az a vágy vagy remény, hogy emellett még megtartom a magyar szakot is, vagy utólag felveszem. Amikor ez valahogy nem sikerült, akkor egy ideig történészként próbáltam helytállni; hogy végül mégis a földrajz szak volt az, amelyet intenzívebben kezdtem művelni, talán a debreceni egyetemen a két intézetnek a hallgatókhoz való eltérő hozzáállása határozta meg. A földrajzi tanszékek szorosabb kapcsolatot tartottak fenn a hallgatókkal. Néha olyan apróságok is közrejátszottak, hogy a Földrajzi Intézet szemináriumi helyiségében, mivel kevesen voltunk hallgatók, mindenki kapott egy fiókos asztalt, ezért az ember a szabadidejét ott töltötte és nem a történelem tanszékeken. Ez a kacskaringós út vezetett a magyar–újságíró szaktól a magyar–orosz szakon keresztül a földrajz–történelem szakhoz.

□ *Milyen erényei és gyengeségei voltak az '50-es évek debreceni egyetemének?*

Azt hiszem az erényei és a gyengeségei is elsősorban a méretből fakadtak; a debreceni egyetem akkor mind a hallgatók létszámát, mind pedig az oktatott tárgyakat tekintve nagyon kis egyetem volt. Már kifutottak azok a felduzzasztott évfolyamok, amelyek közvetlenül 1949/50-ben kezdtek el az akkor még négyéves egyetemi tanulmányaikat, viszont a későbbi éveknek a lassú hallgatói létszámemelkedése sem kezdődött el. Az egyetemi éveim alatt az ezer főt nem érte el a hallgatók

száma, az előbb már említettem, hogy a bölcsészkaron csak földrajz-történelem és magyar–oroszlak szak volt. De a természettudományi karon, amikor 1955-ben az egyetemre érkeztem ugyancsak két szakpárosítás volt, fizika–kémia és matematika–ábrázoló geometria, és a mi évfolyamunk bizonyos lemorzsolódás után 16 fővel végzett. Ennek számos előnye is volt. Előnye volt mindenekelőtt a családi hangulat.

Az egyetem kellemes környezetben van Debrecenben, a Nagyerdőben, a diákotthon is ott volt, s a kellemes környezet és a családi hangulat nyilván az előnyre vált az egyetemnek. De az is, hogy így a hallgatók és az oktatók közötti kapcsolat jóval szorosabbá lehetett, mint egy nagy egyetemen. Például mindmáig emlékszem, hogy amikor negyedévesek lettünk, s elkezdtünk szakdolgozatot írni, volt egy úgynevezett szakdolgozati szeminárium, ahol mindenki beszámolt a menet közben elért eredményeiről; amikor erre az órára sor került, a földrajzi tanszék minden oktatója megjelent a szemináriumon Kádár Lászlóval az élen, s részt is vettek ezeken a megbeszéléseken, ami nagyon ösztönző volt. Emlékszem, amikor nem is az én szakdolgozatomról esett szó, de tudtam, hogy milyen téma kerül szóba, csak azért, hogy meg tudjak értelmesen szólalni, nekiálltam, s kicsit körbenéztem abban a témában, s olvastam hozzá valamit, utánanéztam adatoknak. De erre tanulmányi kiránduláson is alkalmunk nyílt, egy sor oktató jött velünk, kevés évfolyam volt, ezért viszonylag sok oktató jutott egy évfolyamra. A későbbi professzorok, tehát Borsy Zoltán, Pinczés Zoltán jöttek velünk a terepgyakorlatra, ez állandó és szoros szakmai kapcsolatot jelentett a hallgatók és az oktatók között, ami feltétlenül a javára írható az egyetemnek. Ugyanebből fakadt néhány hátrány is. Kiváló oktatóink is voltak, de hát az ő körük meglehetősen szűk volt. Nem volt meg az a lehetőség, ami egy pesti egyetemen gondolom már akkoriban, az '50-es '60-as években is megvolt, hogy ha nem is a saját szakterületén, de számos kiváló egyéniséggel találkozhatott az ember. Még egy dolgot azonban hadd említsek meg az egyetemmel kapcsolatban a debreceni egyetem könyvtára nemzeti könyvtár, s éppúgy mint a Széchenyi Könyvtárban, itt is minden megjelenő sajtóterméket beszereztek, vagy megküldtek a könyvtárnak. Nagy élmény volt számomra az a hatalmas tudásanyag, ami ott felhalmozódott az igen nagy szabadpolcos olvasótermekben. Minden együtt volt a debreceni egyetemen, egy épületben volt a könyvtár, az összes tanszék, ez is ezt a szorosabb, mindennapos kapcsolatot erősítette. Debrecenben, ha az embernek volt egy lyukas órája, megtehetette, hogy be-szaladt az olvasóterembe és a szabadpolcra leemelt valamit és olvasott.

□ *1956-ban másodéves hallgató voltál, s olyan egyetemi emberek vettek részt a debreceni forradalmi szervezetekben, mint Szabó István vagy Für Lajos. Mit gondoltál akkor a körülöttes zajló eseményekről?*

Rögtön ki is egészíthetem, amit a debreceni egyetemről mondtam; nemcsak kicsi volt, de távol is esett az országos eseményektől, legalábbis egy ideig. Elsőéves koromban meglehetősen keveset éreztem azokból a politikai változásokból, amit azért '56 lelegején már érzéklni lehetett volna. Az egyetemi élet is eléggé elbűvölt, nem tartozik szorosan ide, de elmondom, hogy igen nagy élményem volt az egyetemre kerül-

vén, hogy a dolgok nem végképp megismertek és lezártak. Tehát, hogy egy-egy szakmai kérdésnek is többfajta olvasata van, azokról vitatkozni lehet, többféle vélemény létezik. Nem elsősorban politikai dolgokra gondolok, hanem olyan egyszerű példákra, hogy a középiskolában nagyon lezárt, s úgy véltük, letisztult dolgokat tanítanak az embernek. Ha például az éghajlati tájakról van szó, akkor az ember azt hitte, szentírás, hogy a Földet ezekre a bizonyos éghajlati tájakra lehet felosztani, hogy mérsékelt égöv, óceáni, meg kontinentális éghajlat. Amikor az ember elsőéves korában elkezdett meteorológiát hallgatni, s kézbe vette a tankönyvet, akkor látta, hogy a legkülönbözőbb tipizálások és beosztások születtek, s nem egyetlen, és szentírásként kezelendő éghajlati beosztás létezik, amit mi középiskolában vázlatosan megismertünk. Ilyen, s hasonló szellemi izgalmakért az előbb már feldicsért könyvtárban ültem, amikor csak erre időm jutott. Úgyhogy elsőéves koromban a politikai erjedésről kevés közvetlen élményem volt, nem érzékeltem azokat igazán. Debrecenben nem működött Petőfi kör, az írók Pesten vitatkoztak arról, amiről a nyilvánosság még nem nagyon tudott. Lehet, hogy oktatóink, vagy a felsőbb évfolyamos hallgatók tájékozottabbak voltak, én kevésbé.

Az első jeleit bizonyos változásnak érdekes módon '56 nyarán a hadseregben észleltem, amikor az akkori rendszer szerint az egyetemi hallgatókat nyaranta behívták egy-két hónapos szolgálatra. Ekkor azt tapasztaltuk, hogy a közvetlenül hozzánk beosztott tisztek kezdtek bratyizni velünk, mintha mentegették volna magukat bizonyos dolgok miatt, noha mi keveset tudtunk a ténykedésükről. Volt olyan szakaszarancsnok, aki saját elmondása szerint a jugoszláv határ mentén szolgált előzőleg, és néhány meleg helyzetbe került, szinte mentegetőzött, hogy ő azoknak résztvevője volt. Tehát a rendszeren az első repedéseket '56 nyarán tapasztaltam. Aztán, amikor szeptember elején visszakerültünk az egyetemre, akkor már felgyorsultak az események is; én egy közkatonája voltam az eseményeknek. Talán ma is érdekes, hogy mit gondoltam ezekről az eseményekről? Nos, hosszú ideig, egészen október 23-ig, még azt is megmondom rögtön, hogy melyik eseményig valahogy én is azt gondoltam, de merem állítani, hogy a hallgatótársaim és az oktatók nagy része is azt gondolta, hogy amit el lehet érni, az valami olyasmi, amit később „emberarcú szocializmusnak” neveztek. A törvénytelenégeket meg kell szüntetni, reméltük, hogy valami szabadabb oktatási rendszer kerülhet az egyetemre; sokféle pontok forogtak akkor közkézen, a legtöbb egyetemnek megvolt a saját követeléslistája, kezdve a kötelező orosz nyelvoktatás megszüntetésétől a menzai ellátás javításáig. Ezek a pontok, többnyire a szocializmus megtartása mellett, annak a demokratikusabb, kevésbé önkényuralmi formáját próbálták megvalósítani. Nyilvánvalóan egy sor naivitás is volt benne, mert ugye az október 23-i debreceni felvonuláson már mindenki jó szívvvel skandálta, hogy vonják ki a szovjetet, vagy ruszlik haza. Nyilvánvalóan, hogy a szovjet megszállás megszűnésével egy független országban az a rendszer nem maradhatott fenn, de erre nem gondoltunk. Hogy valami más választás is lehet, az már október 23-án kora délután kiderült. Debrecenben ugyanis – ezt büszkén mondhatom – korábban törték ki az „októberi sajnálatos események”, mint Budapesten.

Az október 23-i tüntetést Budapesten különböző huzavonák előzték meg, s végül is 23-án a késő délutáni, esti órákban történtek az események. Debrecenben viszont, miután állandóan ellentmondó hírek érkeztek a fővárosból, olyan határozat született, hogy függetlenül attól, hogy mi van Pesten, mi 23-án felvonulunk. Még 23-án reggel is bizonytalanság lengte körül az elkövetkezendő eseményeket, de aztán az akkor még független felsőoktatási intézményként működő mezőgazdasági akadémia hallgatói korán kivonultak, nyilván korán kelők voltak a szakmából adódóan. Elkezdődött az oktatás az egyetemen, emlékszem éppen Kádár László professzor tartott a 15-ös teremben előadást, az első óra volt, tehát úgy fél kilenc, háromnegyed kilenckor érkezett meg az egyetem előtti térre a gazdaság hallgatók csoportja, akik jelszavakat kiabálva „zavart okoztak” az egyetemen folyó oktatásban. Tehát már 23-án délelőtt megtörtént a felvonulás és utána, miután eljutottunk a megyei pártbizottság épületéhez, és ott felolvastuk a proklamációt, az egyetemi hallgatóság vezetői tárgyalásba bocsátkoztak a megyei pártbizottsággal, ahol nem akárki, hanem Komócsin elvtárs volt a megyei első titkár. De míg a vezetőink tárgyalásokat folytattak, hogy ne tétlenkedjünk, elindultunk az akkori Debrecen talán legnagyobb ipari üzemébe, a Járműjavítóba. Mikor megérkeztünk oda, kinyílt a kapu, s közülünk néhányan beszélni kezdtek a gyülekező munkásokhoz, felolvasták a különböző pontokat, a Pestről érkezett tizenkét pontot, az egyetemi hallgatóság követeléseit. Lassan körénk gyűltek a munkások, és nagyon egyértelmű választ adtak ezekre a pontokra: hosszú krampácsoló kalapáccsal jelentek meg, és némi hallgatás után, még a beszédek közben a bejárattal szemben levő nagy dicsőségstáblákat és vörös csillagokat ezekkel a hosszúnyelű kalapáccsal felaprították. Mire visszaértünk a belvárosba, a városi tanács épületéről, meg a debreceni MÁV üzemeltetőség épületéről a vörös csillagokat már leverték, s ott heverték a Piac utcán, a főutcán. Tulajdonképpen akkor fordult meg a fejemben, mint naiv másodéves hallgató fejében, lehet, hogy itt nemcsak az a lehetőség vetődik fel, hogy a szocializmuson javítunk valamit, hanem sok egyéb is. Persze részben a saját gondolkodásomat is, de másokét is korlátozta az, hogy kétféle dolgot tudtunk elképzelni, azt a megvalósult szocializmus féltét, ami akkor volt, vagy annak esetleg egy jobb változatát, vagy azt, ami a második világháború előtt volt. Ez egyébként nagy sansza volt az akkori rendszernek, az embereket azal lehetett rémisztgetni, hogy két választás van, vagy ők, vagy a két világháború közötti rendszer, amit nem mindenki kedvelt. Jóval '56 után, amikor szűk ismerősi, vagy családi körben az ember elégedetlenségét fejezte ki az akkori viszonyokkal szemben, akkor igen gyakran hallottam, hogy „jó kedves fiam, de hát az sem volt ám jó, ami itt a Horthy-korszakban volt”. Az emberek fejében ez a két alternatíva létezett, mivelhogy nem tapasztalták meg például egy nyugati típusú polgári demokráciának a létét, előnyeit, vagy esetleges hátrányait. Én is valahogy így gondolkodtam, de 23-án kora délután, amikor a látogatásról visszatértünk a járműjavítóból, akkor kezdtem azon gondolkodni, hogy lehet más is.

□ *Néhány éve készítettem interjút Gyimesi Sándorral, aki ugyancsak ott volt azokban a tömegekben, ahol Te is, s ő azt mondta, hogy számukra a lelkesedés mel-*

lett az egyik legfontosabb dilemmát az jelentette, hogy ha végigtekintettek a magyar történelmen, akkor nem volt győztes forradalom, s azt látták, hogy ugyan nagyon biztató a kezdet, de történetileg ennek nagyon kevés az esélye. S rossz volt az az szembesülni, hogy nem nagyon nagy annak az esélye, hogy ez a forradalom győzni fog.

Igen, ez nagyon korán bekövetkezett, noha magában Debrecenben különösebb fegyveres összecsapásokra nem került sor. 23-án este, amikor a szervezettebb egyetemi tömegek visszatértek az egyetemre, s ott nagygyűléseztünk, az alatt spontán tüntetés zajlott a városban, a helybéli ÁVO és rendőrség székháza elé is felvonultak, ott dördültek el lövések, és ha az emlékezetem nem csal, két halott maradt az összecsapás után a helyszínen. Ettől eltekintve aztán egészen november 4-ig nem voltak harcok a városban, ekkor a bevonuló szovjet csapatok rutinból a Posta épületére lőttek ki néhány tankágyú lövedéket. Akkor még az elkerülő utakat nem építették ki, tehát a Záhony felől Budapestre, az ország központja felé tartó szovjet csapatok hosszú páncélos hadoszlopai a város főutcáján vonultak keresztül, s ez azért elgondolkodtatta az embereket.

□ *Gyimesi Sándor a már említett interjúban azt mondta, amikor leverték a forradalmat, azt érezték, hogy az ő generációjuk még egyszer ilyen erőfeszítésre nem lesz képes. Tehát a történelmet változtatni képes energiát '56 elvitte, s még egyszer nem lesznek képesek hasonló teljesítményre.*

Igen, lehetséges, ugyanakkor én nem emlékszem, hogy ilyen számvetést tettem volna. Arra viszont emlékszem, hogy mikor hosszú szünet után, valamikor március végén indult meg az egyetemi oktatás '57 márciusában, tehát novembertől márciusig négy, négy és fél hónapig nem tartották tanácsosnak visszahívni az egyetemistákat, akik többnyire szétszéledtek, tehát amikor visszatértünk, a Történelmi Tanszéken az első órát Ráczy István tartotta. Erre az órára máig emlékszem; amikor októberben félbeszakadtak az egyetemi órák, akkor ő valahol a középkor történeténél járt még, amikor visszajöttünk márciusban, akkor egy nagy ugrással 1711-től kezdte a magyar történelmet előadni. Tehát a levert Rákóczi szabadságharc utáni történelmet, és erről az eseményről beszélt az első órán, a levert Rákóczi szabadságharcról és a 18. századról. Az előadás lényege az volt, hogy egy feladata maradt a magyarságnak 1711 után, a munka és az ország építése, s a nemzeti függetlenség reménye elszállt.

□ *Szabó István tagja volt az egyetemi forradalmi bizottságnak, és ezt követően megelőzendő a más természetű konfliktusokat, a nyugdíjazását kérte, viszont ekkorra már kialakult körülötte egy később Szabó István körnek nevezett tanítványi csoport. Hallgattad-e Szabó István előadásait, illetve kapcsolatba kerültél-e ezzel a körrel?*

Ezzel a körrel nem kerültem kapcsolatba, de az óráit hallgattam, és ez igen nagy élményt jelentett. Szabó Istvánt már akkor különös tisztelet övezte, az idősebb hallgatók nyomatékosan felhívták a figyelmünket arra, hogy nagyon figyeljük a Szabó Istvánt, érdemes, tőle sokat tanulhatunk, s emberileg is igen kiváló. De ő sem volt valami túl szerencsés a történelmi korokkal, amiket végigélt, a két világháború között az

Ő pozitivista történelemszemlélete az akkori kurzustörténetben nem volt valami elismert, s ugyanez jutott számára osztályrészül az '50-es években is. Ő mindenkit urazott, azt nemrégem olvastam egy riportban, hogy Sztálin elvtársról is mint Sztálin úrról emlékezett meg. De hogy én Beluszky úr voltam a számára, az kétségtelen, ami egy 19–20 éves fiatalembernek, aki azt hallotta, hogy a magyar történetírás egy nagyjával áll szemben, s abban a korban, amikor mindenki elvtárs volt, s engem, mint első éves hallgatót úgy szólított meg a vizsgán, hogy „nos Beluszky úr, akkor kezdjen hozzá”, az kétségtelenül különleges élmény, jó érzés volt, apróság, de sokat jelentett. Rendkívül lelkiismeretes ember volt, vizsgán, ha felbosszantottuk tudatlanságunkkal, akkor azt mondta, hogy „jó, most tíz percre abbahagyjuk”, az alatt ő megnyugszik, s akkor nullpontról indulunk. Első indulatában nem döntött. Sajnos csak az első két évben tanított, aztán hamarosan nyugdíjba ment, nem azonnal '57-ben, én 1957-ben voltam másodéves hallgató, és az államvizsgákon, '57 nyarán még államvizsgáztam Szabó Istvánnál.

□ *A Földrajzi Intézet „erős embere” az idő tájt Kádár László volt, akinek megítélése erősen megosztja a honi geográfus társadalmat. Milyen volt Kádár professzor hallgatójának lenni?*

Valóban nagyon ellentmondásos az ő megítélése szakmai, s még emberi szempontból is. Ami a szakmai vitákat, ellenérzéseket kiváltotta, az az életpályájának talán utolsó másfél évtizedében kifejtett munkássága volt. Ezekben az években már többnyire valóban ötleteket dobott fel, s lehetőség szerint olyan ötletekkel foglalkozott, ami ellentmondott minden addigi, esetleg több évtizedes tudományos közmegegyezésnek. Például, hogy nem volt több jégkorszak, hanem csak egy, hogy a Föld tengelyforgása időnként megváltozik, és ezzel lehet magyarázni a Biblia számos fontos eseményét. Azt hiszem, jelenleg nem is annyira vitatják ezeket a nézeteket, hanem – amennyire én a természeti földrajzi irodalmat ismerem – eléggé elfelejtődött Kádár László. Alig találni hivatkozást rá, noha pályájának kezdeti évtizedeiben nyilván van számos, akkori terepmunkán alapuló empirikus vizsgálata: az afrikai expedíció, a homokformák vizsgálata, talán még a folyóvizek eróziós tevékenységének vizsgálata, a löszkutatásai, és így tovább. Ezek bizonyára megállják a helyüket ma is, de nemigen látom, hogy ezeket figyelembe vennék.

Legendák keringenek a Földrajzi Intézet feudális nagyúrként való birtokbavételéről. Érdekes módon mi hallgatók ezt kevésbé érzékeltük, inkább az oktatók, a munkatársai voltak kitéve ezeknek a kisebb-nagyobb atrocitásoknak. Ezek között olyanok szerepeltek, hogy az akkori kommunikációs eszközök lehetőségeihez mérten kézi irányítás alatt tartotta a tanszékét, az asztalán hosszú csengősor volt, és minden szobába, könyvtárba vezettek ezek a drótok, s amikor valami ötlet az eszébe jutott, akkor rátenyerelt a csengősorra, s akkor úgy nézett ki a Földrajzi Tanszék, mint a háborús filmekben, amikor a hadihajó ellenséges tengerelattjárót észlel. Ám a hallgatók ezt kevésbé érzékelték. Érdeklődött a hallgatók iránt, érdekes módon. Emlékszem, első éves korunkban eljött velünk tanulmányi kirándulásra, és a két vagy háromnapos kirándulás végéig alkalmat talált arra, hogy minden hallgató mellé leüljön a buszban, vacsoránál vagy az ebédnél, és részletesen kifag-

gatta tanáiról, iskolájáról, szándékairól, s ezt számon is tartotta. Kádár professzor úr valóban egyéniség volt; én nem őrök róla rossz emlékeket. Hozzáteszem kiváló oktató volt; nemcsak bejött az órájára leadni úgymond az anyagot, hanem tanított, megkérdezte, hogy értjük-e az elmondottakat, vitatkozott, ellenőrizte azt, hogy az előadása milyen hatást váltott ki. Végő soron inkább kellemes emlékeket és tiszteletet érzek iránta. Más kérdés, hogy én '59-ben befejeztem az egyetemi pályafutásomat, nem is kerültem aztán semmilyen hivatalos kapcsolatba a debreceni tanszékekkel, és az előbb említett szakmai kacsaringók többnyire ezután következtek, amiket én közvetlenül már nem éreztem. De másoknak is, úgy hiszem, ez a véleménye. Én összességében azt mondom, hálás vagyok a sorsnak, hogy ilyen formátumú emberrel összeakadtam a kis debreceni egyetemen, ahol azért szükségszerűen nem volt nagy választék a nagy egyéniségek közül, de Kádár László ezek közé tartozott.

□ *A társadalomföldrajzos oktatóid között volt-e olyan, aki hasonlóan nagy hatással volt rád?*

Nem. Ez meglehetősen gyenge oldala volt akkoriban a debreceni egyetem földrajzi tanszékeinek. 1961-ben vagy '62-ben került oda Enyedi György, mint félállású tanszékvezető, de mint hallgató vele már nem találkoztam. Jó emléket őrök ennek ellenére egy Csinády Gerő nevű úrról, azért mondom az ő nevét, mert azt hiszem szinte teljesen elfelejtődött. Székely volt, vagy legalábbis erdélyi, aki viszonylag szerény kutatói munkát fejtett ki, hosszú ideig középiskolában működött, Debrecenbe már a második világháború után Karcagról, a karcagi gimnáziumból került, viszont nagyon módszeres pedagógus volt. Nekünk, ahogy akkor mondták „világleíró gazdaságföldrajzot” tanított. Ha azt mondják, hogy Spanyolország, Kasztília vagy Szicília, ami ma feldereng bennem, az még mindig jobbára a Csinády Gerőnek az óráin hallottak és a jegyzetéből tanultakból származik. Nem statisztikát adott elő leíró földrajzként, pedig az elég gyakran előfordult az idő tájt, hanem talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy a tájföldrajznak a híve volt. Tehát a tájnak azokat a maradandó, vagy legalábbis évszázadokig jellemző vonásait próbálta megismertetni velünk, amelyek időtállóak. Nem azt, hogy az őntermelésben a harmadik helyen áll-e, avagy a hatodik helyen, hanem ha azt hallja valaki, hogy mediterrán táj, vagy teszem azt Katalónia, akkor legyen valami elképzelése erről a hallgatónak. Csinády Gerő igen jó pedagógus volt, noha ma már alig ismert.

□ *Az egyetemet követően teljes három évre középiskolai tanár lett belőled. Tanári karrieredet a berettyóújfalui gimnáziumban kezdted. Hogyan kerültél Berettyóújfaluba?*

Ez egy teljesen mindennapi dolog volt. Az egyetemen, amikor végeztünk, egy álláshely volt a Földrajzi Intézetben. Kádár Lászlónak mindvégig az volt a véleménye, és ez többé-kevésbé helytálló vélemény volt, hogy én elsősorban kutatói, és nem előadói-oktatói alkat vagyok. Azt mondta, hogy ő majd feltehetően tud szerezni egy akadémiai kutatói helyet, ez nem következett be, úgyhogy erre az egy álláshelyre egy évfolyamtársam került, ennek bizonyos politikai okai is voltak, mert a fiút az akkor már megalakult KISZ támogatta. Elvégeztem az egyetemet,

s egyetemi állásom nem volt, akkor még egy geográfusnak olyan lehetőségei, vagy kényszerpályái, mint manapság nem nagyon voltak, tehát vagy a középiskolai tanárság, vagy esetleg valami egyetemi, főiskolai kutatói állás volt természetes és másban nem is nagyon gondolkodtunk. Amikorra kiderült, hogy ez a kutatói hely nem kerül a debreceni egyetemre az állásosztogatás nagyjából már lezajlott. Kézenfekvő volt, hogy a legközelebbi helyre, a Hajdú-Bihar Megyei Tanács Oktatási Osztályára menjek, és ajánlkozzam. Miután Berettyóújfaluban ezek szerint volt szabad álláshely, így kerültem a berettyóújfalui gimnáziumba. Az egész tantesület jóformán a debreceni egyetemről került ki, tehát ugyanazokat az arcokat találtam ott, akiket az egyetemen már megismertem. Aztán családi okokból, miután a feleségemet Püspökladányba helyezték, s engem árukapcsolásként áthelyeztek a püspökladányi gimnáziumba, egy évet itt töltöttem. Középiskolai pályafutásom tehát három évet tett ki.

□ *Majd a MTA Földrajzi Kutatóintézetének lettél a munkatársa. Mi idézte elő ezt a fordulatot?*

Akkoriban a Magyar Földrajzi Társaság még évente meghirdetett egy pályázatot, amelyen elsősorban középiskolai tanárok vehettek részt, a pályázati kiírás a minősített kutatókat ki is zárta a pályázatból. S miután én végeztem az egyetemen, két egymást követő évben adtam be pályázatot a Földrajzi Társasághoz, első alkalommal második, második alkalommal az első díjat nyertem el. Az első dolgozatomban Berettyóújfalu vonzáskörzetét dolgoztam fel, majd, miután közben már elkezdtem írni a doktori disszertációm a berettyóújfalui járás agrárföldrajzáról, ezt a pályamunkát nyújtottam be a Társaságnak, s ezzel első díjat nyertem. A pályázat eredménye a *Földrajzi Közleményekben* is megjelent. Akkor még talán nagyobb súlya volt a Földrajzi Társaságnak, mindenesetre ez valamiféle ismertséget eredményezett, ami bizonyára közrejátszott a további pályám alakulásában. 1962-ben még nem kerültem be az FKI-ba, csak TMB aspiránsnak vettek fel.

□ *Ki volt a témavezetőd?*

Radó Sándor. Amikor a hároméves aspirantúráim elkezdődött, én mint jó diák, kétszer-háromszor Debrecenből felkerestem őt; ekkor a Közgazdasági Egyetem Gazdaságföldrajzi Tanszékének a vezetője volt. Azt kellett tapasztalnom, hogy a jelenlétem és a kérdéseim zavarták. Ő többé-kevésbé a kartográfiához értett, s kiváló szervező volt, ezt el kell ismerni, de a szűkebb társadalomföldrajzi kérdések elég távol estek tőle, úgyhogy nagyon általános és kerülő válaszokat adott a kérdéseimre; ezt tapasztalván el-elmaradoztam, s nem sokszor találkoztunk a későbbiekben sem.

□ *Mi volt a TMB témád?*

A TMB témám Magyarország városainak vonzáskörzete volt, ebből született aztán később a *Nyíregyháza vonzáskörzete* című könyvem. Az első nyomtatásban megjelent tanulmányom a „Tiszafüred vonzáskörzete” volt, ezt még egyetemi hallgató koromban készítettem egy egyéni terepgyakorlat eredményeként, és a *Jászkunság* című Szolnok megyei folyóiratban jelent meg, amikor negyedéves voltam. A vonzáskörzet-kutatás jó néhány évig a kutatási témám maradt.

□ *A Földrajzi Kutatóintézet igazgatója az idő tájt Pécsi Márton. Milyen volt ekkoriban az FKI-ban dolgozni?*

1965-ben kerültem az FKI-ba; amikor oda kerültem, Simon László volt az osztályvezetőm; azt hiszem az ő neve is eléggé kikopott a társadalomföldrajzból, noha akkor nagyon élénk, agilis munkát végzett, az elsők között volt, akik alkalmazott földrajzzal foglalkoztak. Egészen az aprólékos tervezésig elvitte a földrajzos érdeklődését, öntözéses gazdálkodással foglalkozott, és elsősorban Szabolcs-Szatmár megyével, ahol egészen odáig ment, hogy vízhozamokat mért, és azt próbálta kalkulálni, hogy a kinyerhető víz mekkora terület öntözésére, milyen kultúrák öntözésére, és milyen öntözési formákat használva elegendő.

Kétségtelen, hogy akkor egyértelműen a magyar geográfia fellegvára volt az FKI, elsősorban a természeti földrajzi részlegünk, hisz Pécsi Márton mellett ekkor ott dolgozott Szilárd Jenő, Marosi Sándor, Somogyi Sándor, Góczán László, Ádám László, a valamivel fiatalabb korosztályból Papp Sándor, vagy Nemerkenyi Antal. De a Gazdaságföldrajzi Osztály sem volt rossz, amikor odakerültem, még az FKI kutatója volt Lettrich Edit vagy Sárfalvi Béla – utóbbi csak néhány évvel az odakerülésem után került át az ELTE-re – az említett Simon László, Enyedi György, kollégám volt a nálam két évvel idősebb Berényi István. Tehát valóban jó gárda jött össze, és akkor bármilyen sok korlátja volt a tudományos kutatásnak, a pénzületi korlátok nem jelentettek annyira erőteljesen. Nehezítette viszont a munkánkat például a többéves tervezés kényszere és ezeknek a közép- és hosszú távú kutatási terveknek a korlátai. A publikációs lehetőségek is jóval szerényebbek voltak, mint manapság, emellett viszont valódi kutatásokra jóval több ideje jutott az embernek. A középtávú tervek kidolgozásánál majdnem mindig volt arra lehetőség, hogy az ember a saját elképzeléseit is belefoglalja azokba. Tehát ilyen szempontból nem volt rossz az FKI dolgozójának lenni. A szűkebb mag, ami ott körülvelt, szakmailag is sokat adott, kölcsönösen sokat adtunk talán egymásnak, és emberileg is kellemes volt. Ugyanakkor elég sok konfliktus is tarkította az ottani éveket. Pécsi Mártonnal nekem direkt szakmai kapcsolatom kevés volt, érdekes módon egy-két olyan munka kapcsán kerültünk kapcsolatba, amelyek az ő főszerkesztésében készültek, ilyen volt a *Magyarország tájféldrajza* kötetei, vagy a *Nemzeti Atlasz*. Ezekben a kapcsolatokban én úgy éreztem, hogy a véleményemet Pécsi Márton respektálta, tehát ritkán került sor arra, hogy valamilyen szakmai kérdésben eltérő legyen a véleményünk, ami azért szerencse, mert ha eltérő volt a véleményünk, akkor többnyire az ő elképzelése jutott érvényre. A *Nemzeti Atlasz* szerkesztésénél például csupán néhány térképlap esetében tért el a véleményünk, ami aztán „kompromisszumosan” nem is jelent meg a *Nemzeti Atlasz*ban. Kissé laza és távolságtartó volt a kapcsolatunk, de amikor szakmai kontaktusba kerültünk, akkor az kevés konfliktust eredményezett.

□ *Amint azt egy 1987-ben megjelent tanulmányodban megfogalmaztad, a földrajzot átmetszi a természet- és a társadalomtudomány határa, így nem tekinthető semmilyen értelemben sem egységes tudománynak. A Földrajzi Kutatóintézet viszont évtizedek óta az egységesnek tekintett földrajz akadémiai kutatási bázisa. Miként volt lehetséges ez?*

Jelenleg is ez van, ám amennyire én érzékelem, manapság egyre többen ismét az egységes földrajz híveiül szegődtek. Az '50-es, '60-as években a társadalom és a természetföldrajz különállásának a hívei és ellenfelei úgy fele-fele arányban osztottak meg. Azt hiszem ennek az újra feltámadt „unionizmusnak” két oka van, az egyik egyszerűen tradicionális és szervezeti kérdés. Igen nehéz lett volna több évszázados egység után ezt a frigyét felbontani, gondoljunk például arra, hogy a földrajz a középiskolai oktatásban így egységesen is meglehetősen szorongatott helyzetbe került. Ha eközben deklaráltan szétválík a természet- és társadalomföldrajz, feltehetően a középiskolai oktatásban megszűnik, vagy más tudományágakhoz sorolódik a földrajz ismeretanyaga. Meglehetősen nehéz lett volna szétválasztani az egyetemi tanszékeket, intézeteket, vagy magát az FKI-t is. Tehát az egységet részben tradicionális és szervezeti okok magyarázzák. Ám én továbbra is azt vallom, hogy ez két különböző tudományág, még azt sem fogadom el, amivel a legtöbbször és a legtöbben indokolják a földrajz egységét, tudniillik, hogy végső soron a vizsgálati tárgy azonos: a földrajzi tér. Nem hiszem, hogy ez azonos lenne, egy nagyon egyszerű példát mondok: ha egy község egy kisvárostól 20 km-re van és egy nagyobb várostól 40 vagy 50 km-re, nyilvánvalóan egy objektív térszemlélet esetében ez a község a 20 km-re levő kisvároshoz van közelebb. Ha én ezt valamilyen társadalomföldrajzi szempontból vizsgálom, akkor lehet, hogy ennek a községnek a kapcsolata jóval erősebb a nagyobb kínálatot, többféle városi szolgáltatást nyújtó, 50 km-re lévő, ám mégis vonzóbb városhoz, és akkor azt mondom, hogy ennek a társadalmi távolsága kisebb, mint a jóval közelebb levő kisvároshoz mért társadalmi távolsága. Egy primitív példa, de talán érzékelteti azt, hogy még a vizsgálat „közös tárgyának” a jelenlétét sem tartom feltétlenül bizonyítottnak a természet- és a társadalomföldrajz között. Mindazonáltal ma már nem vagyok harcias híve a két tudományág kettéválasztásának. Pedig az igazamat bizonyítja az is, ha az ember megnézi, hogy a két ágazat művelői kikkel állnak kapcsolatban. Társadalomföldrajzusként kapcsolatban állok közgazdászokkal, szociológusokkal, történészekkel, ők hívnak konferenciákra, ők hivatkoznak rám, én rájuk hivatkozom, s az ő ismeretanyagukat veszem át. Egy természeti földrajzos pedig a geológussal, matematikussal, vegyésszel, meteorológussal áll kapcsolatban, megint csak érthető módon. De azt hiszem, ha ezt a két kört egymás mellé rajzoljuk, akkor eléggé egyértelmű, hogy egymástól távolodó és eléggé izolált tudományok, amelyeket a tradicionális keret tart össze.

□ *A „létező szocializmus” országaiban két párhuzamos kutatási struktúra létezett, egy az egyetemeken, és egy az akadémiai intézetekben. Milyen volt a kapcsolat az egyetemiekkel?*

E kapcsolat alakulásához néhány egészen gyakorlatias tényező is hozzájárulhatott, közelebről az, hogy debreceni lakos és debreceni egyetemi hallgatóként nem sokkal az egyetem elvégzése után Budapestre kerültem. Ha helyben maradok, akkor lehet, hogy ez a kapcsolat erősebbé válik. Az ELTE földrajzi tanszékeit nem nagyon ismertem, ők sem ismertek engem, pedig ez lett volna nyilván a legkézenfekvőbb kapcsolat Budapesten élő és budapesti munkahellyel rendelkező geog-

ráfus számára. Aztán elhittem és ma is azt gondolom, hogy én írásban jobb vagyok, mint szóban. Igazából soha nem törekedtem arra, hogy valamilyen szorosabb kapcsolatba kerüljek az egyetemekkel. De azt hiszem, hogy miután itt a „létező szocializmus” időszakáról kérdeztél, akkor bizonyos érdekellentét volt az egyetemi oktatók és a kutatóintézeti dolgozók között. Az egyetemi oktatóknak nem igazán lehetett céljuk az, hogy kutatókat csábítsanak az egyetemre, akár óraadóként, akár félállásba, mert ebből a szempontból bizonyos előnyöket élvezett egy kutató. Egy kutató nyilván azt a témát vállalta volna egyetemi előadásként is, amit kutat, tehát alapos ismerője volt az általa előadott tárgyknak, egy egyetemi embert, ugye a sors a legkülönbözőbb tárgyak oktatására, előadására kényszerítette, hol Magyarország agrár földrajzáról, hol meg a mediterrán világ leíró földrajzáról, hol esetleg módszertani, vagy tudománytörténeti témákat kellett előadnia. Függetlenül a kvalitásaitól, előadóként általában előnyben voltak a kutatók. Úgy éreztem, hogy bizonyos feszültséget jelentett, ha megjelent egy kutató egy egyetemen. De talán még ezen túl is volt néhány érdekellentét.

Emlékszem, még a '80-as évek második felében, vagy közepe táján egyik vidéki egyetemünkön óraadóként dolgoztam, nappali hallgatókat, rendes óraszámban tanítottam és még szemináriumot is vezettem. Nem mondom, hogy tudatosan ellenzéki propagandát folytattam volna, csak elmondtam azokat a problémákat, amelyek a szakmában akkor már jelen voltak. Ilyenek voltak például a településpolitikai viták, amelyek a '80-as években már elég élénken folytak; igaz, hogy a településpolitikai viták keretében az ember szinte mindent elmondhatott a fennálló társadalmi rendszerről is. Én ezt minden gátlás nélkül elmondtam, nem „rossz” szándékkal, és nem a társaság fellazítása céljából; ugyancsak beszéltem azokról a problémákról, amelyek a bős-nagymarosi vízlépcsősrendszerrel kapcsolatban akkor szintén közszájon forogtak. Az egyik szemináriumon kötetlenebb beszélgetés alakult ki, akkor jegyezték meg, hogy ők ezekről a kérdésekről a saját oktatóiktól semmit nem hallottak, s milyen jó, hogy én ezekről beszélek. Nekem kellett védelmembe vennem a társaságot, mondván, hogy én sokkal könnyebb helyzetben vagyok, mert ha az egyetem vezetésében nemtetszést vált ki a tevékenységem, akkor legfeljebb azt mondják, hogy ne jöjjenek a legközelebbi órára, amit minden további nélkül átvészelek, de ha ugyanezt egy vidéki egyetem kizárólag az egyetemhez kötődő, és más lehetőséggel nem rendelkező oktatójának mondják, ez egzisztenciális kérdés. Megváltozott persze a helyzet az utóbbi időben, amikor az egyetemi oktatói helyek száma rendkívül felduzzadt, s most már sokhelyütt az egyetemeknek szüksége van a kutatók közreműködésére az oktatásban. De a '80-as évek végéig érezhető volt, hogy az egyetemek nem igazán akarták az embert magukhoz csalogatni; engem mindenesetre soha nem kérleltek túlságosan ebben az időben, hogy előadjak. Később már előfordult, nem vehemensen. Érdekes módon ahová hívtak, az az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete.

□ *Azt hiszem a Nyíregyháza vonzáskörzete című munkád hozta meg számodra szakmai körökben az országos ismertséget. Hogyan született meg ez a munka?*

A legelső ilyen vizsgálatot, mint említettem, a „Tiszafüred vonzáskörzetét”, még egyéni terepgyakorlat keretében kaptam témául, vagy választottam, igazából már nem is

emlékszem rá. Kézenfekvő volt, hiszen Tiszafüreden tartózkodtam a nyári szünetben, és ezalatt a piacon végigkérdeztem az eladókat és a vevőket. Ezután hosszú ideig ez maradt a kutatási területem, feldolgoztam Mátészalka vonzaskörzetét, Szerencsét, Berettyóújfalut, és így adódott az a kézenfekvő lépés, hogy amikor az aspirantúrához témát kellett választanom, akkor ezt a vizsgálatot terjesztettem ki nagyobb területre. Ennek a része volt aztán Nyíregyháza, vagy hát valójában Szabolcs-Szatmár megye városi központjainak a vonzaskörzeti vizsgálata. Érdekes módon ennek Debrecenben nagy hagyománya volt. Mendöl Tibor, aki a második világháború előtt debreceni oktató volt, szintén végzett több vonzaskörzet-vizsgálatot, Debrecen vasútjainak vonzaskörzeteit vizsgálta, a közlekedésen keresztül próbálta meg a város–falu kapcsolatot megragadni. De egy ma már ugyancsak többé-kevésbé elfelejtett geográfusnak, Márton Bélának is voltak ilyen publikált vizsgálatai, például Hajdúnánás vonzaskörzetéről. Azt mondhatom, hogy az oktatók körében ez már előzőleg több évtizede művelt téma volt, Márton Béla vizsgálatait még a két világháború között végezte. E kutatási irányra nyilvánvalóan ösztönzőleg hatott Christaller ekkor még újdonságnak számító munkássága, hiszen a vonzaskörzet-vizsgálatok szorosan kötődnek a városhierarchia feltárásához.

□ *Milyen adatokkal dolgoztál?*

Szerencsém is volt, ekkor a Belkereskedelmi Minisztérium végzett egy olyan vizsgálatot, amely azt hiszem példa nélküli a magyar kereskedelem történetében. Egy egyhetes forgalomszámlálást végeztek, ennek során többek között minden vásárlótól megkérdezték a lakhelyét viszonylag sok településen, ez ugyanis egy országos vizsgálat volt. Aztán rendelkezésre álltak az ingázási adatok; az egészségügyi vonzaskörzetekkel viszonylag kevés gond volt, ezek kijelölt ellátási területtel dolgoztak. Más ágazatokban többnyire esettanulmányokra hagytam, a piacoknak akkor még nagyobb volt a szerepe a falu–város kapcsolatrendszerben, tehát ott lehetett hasonló forgalomszámlálást végezni, vagy egy sor középiskolából megkaptam a tanulók lakóhelyét. Akkor még nem számítottak üzleti titoknak a forgalmi adatok, tehát a kiadott statisztikák is közölték évente rendszeresen az akkor még csaknem teljes egészében állami, vagy szövetkezeti kézben levő kereskedelem forgalmi adatait.

□ *1984-ben tagja voltál az FKI-ból kilépő szakadár társadalomföldrajzosok csoportjának, s részt vettél a Regionális Kutatások Központjának (RKK) megszervezésében. Milyen megfontolások vezettek?*

Ezt a kérdést pontosítom, én ugyanis nem az FKI-ból szakadtam ekkor ki, hanem az ÁSZI-ból, az *Államigazgatási Szervezési Intézet*ből. Oda a '70-es évek legvégén, ha jól emlékszem '79 őszén kerültem, s 1984. április 1-ig dolgoztam ott; ekkor alakult a Regionális Kutatások Központja, talán márciusban és én áprilisban mentem oda.

□ *Miért jöttél el az FKI-ból?*

Ez egy sötét foltja az életrajzomnak, ugyanis ha meg akarom indokolni, hogy miért jöttem el, akkor talán egyedül anyagi szempontokkal indokolhatnám. Az előbb mondtam, hogy nem is volt olyan rossz dolgozni az FKI-ban, ehhez hozzáteszem azonban, hogy az akadémiai kutatók fizetése akkor is roppant szerény

volt, s egyéb jövedelmi források nem nagyon akadtak. Külön megbízások alig-alig, a pályázati rendszer még nem működött, a publikációkért fizetett összeg roppant szerény volt, egyébként a publikálási lehetőségek szintén korlátozottak voltak. S bizony be kell vallanom, hogy jó néhány hónap végén nagyon erősen kalkulálni kellett, hogy mit engedhet meg az ember magának, ahhoz, hogy még hónap végén is le tudjon menni a közértbe. Akkor ért az ajánlat az ÁSZI részéről, miután napirendre került a városkörnyékek megszervezése, amihez úgy vélték, helyesen, hogy egy geográfus közreműködése is szükséges.

Az állásajánlat anyagi téren jóval kedvezőbb volt, mint amit a FKI-ben kaptam. Hosszan gondolkodtam rajta, és balszerencsémre egy ilyen hó végi állapot is a gondolkodási időre esett, ott álltam emlékszem a konyhában és számoltam, hogy három, vagy öt napig kell kijönni x forintból, s azt mondtam, a fenéért gyötöröm én magam, mikor ugyanannyi, vagy talán még kevesebb munkáért lényegesen többet fizetnek. Azt mondhatom, hogy ez volt az elsődleges indok, s hazudnék, ha azt mondanám, hogy elsősorban az a kihívás érdekelt, hogy tevőlegesen részt vehetek egyszer az ország térszerkezetének alakításában azzal, hogy megrajzolom a leendő városkörnyékeknek a területét, kiterjedését és határait. Amit aztán meg is rajzoltam, igaz hogy ennek az eredménye, a kijelölt városkörnyékek hat évig éltek, és egy roppant rövid epizódot jelentettek a magyar közigazgatás történetében. Nem beszélve arról, hogy az eredeti célkitűzés, ami valamiféle komplex, nemcsak közigazgatási, hanem társadalmi–gazdasági–szolgáltatási kapcsolatok egész rendszerét fűzték volna fel a városkörnyékre, időközben úgy módosult, hogy végül a városkörnyék hatósági–ügyintézési szempontból jelentett valamiféle egységet. Tehát a jelentősége jóval csekélyebb volt, mint az induláskor tűnt, s mivel én korábban, mint említettem hosszabb időn keresztül foglalkoztam a vonzáskörzet vizsgálatokkal, ez tulajdonképpen ezeknek a felelevenítését és alkalmazását jelentette volna. Még annak a lehetősége is felcsillant, ez részben valósult csak meg, hogy ennek a keretében valamiféle empirikus adatfelvétellel megismételhetem a korábbi vizsgálataimat, s a '80-as évek elejére vonatkozó átfogó képet rajzolhatok az ország vonzáskörzeteiről. A szakmai kihívás, ha nagyon őszinte vagyok, be kell vallanom, hogy csak másodlagosan jött szóba, vagy ha lágyabb szívű vagyok magammal, azt mondom, hogy az anyagi megfontolások legalább akkora szerepet játszottak, mint a szakmaiak.

□ *A '84-ben színre lépő RKK hogyan tudott elcsábítani? Az RKK bizonyos mértékig visszalépés volt abba az akadémiai állapotba, amelyet korábban már megismertél.*

Egyrészt '84-ben, amikor törvényileg is megszüntették a járásokat és a városkörnyéki igazgatás lépett életbe, az a feladat, amire eredetileg szerződtem, s amiben azért bizonyos szakmai kihívást éreztem, befejeződött. Érzékeltem azt is, hogy messze nem a szakmai, legalábbis nem a geográfiai szempontok döntöttek, hanem a politikusok elképzelései. A tervezett városkörnyék-rendszert nem tudnám megmondani hányszor, de rendkívül sokszor átrajzoltam, tudniillik előfordult, hogy pénteken érkezett a telefon, hogy mégse 130 városkörnyék legyen az országban, hanem 115, hétfőn reggel nyolcra ezt kell prezentálnom. Elképzelhető, hogy

egy ilyen hétvégi térképrajzolásnak mennyi tudományos hátere volt; tehát rájöttem arra, hogy kifejezetten szakmai szempontok nem indokolják az otlétemet, ezt a térképrajzolást bárki megejthette volna. Másrészt a Regionális Kutatások Központja valóban bizonyos szakmai kihívást jelentett elsősorban, s régi főnököm, Enyedi György hívott. Talán az is közrejátszott, hogy Debrecenben hallgatótársam voltam Berényi Istvánnak, ő előttem végzett, utána az FKI-ban közel két évtizedet lenyomtunk, s amikor ez a szétválás lezajlott, ami bizonyos ellenérzéseket kiváltó akció volt, tehát mikor ez felmerült, akkor én összeültem Berényi István kollégámmal, s valami olyan megállapodásra jutottunk, hogy az volna célszerű, ha megosztanánk magunkat, tehát valaki az FKI-ba, valaki az újonnan szerveződő RKK-ba menne. Pista idősebb volt nálam, és ő az FKI-t választotta. Nem állítom, hogy csak emiatt kerültem az RKK-ba, de ez egyik mozzanata volt a választásnak. Az ÁSZI-ban ez a négy–négy és fél éves otlét nem hiszem, hogy kidobott idő lett volna, de nem igazán kívántam tovább ott maradni. Így jól jött a lehetőség, hogy szerveződött az RKK és választási lehetőségem volt, így kerültem az újonnan szerveződő RKK-ba.

□ *Társadalomkutatóként láttad-e a jeleit a „létező-szocializmus” összeomlásának a ’80-as évek derekán?*

Most, hogy ezt kérdezed, egy epizód jut eszembe: fiam, aki többek között német szakot végzett az ELTE-n, valamikor a ’80-as évek végén, talán ’87-ben egy félévet a jénai egyetemen hallgatott mint német szakos hallgató, és meglátogattuk. Emlékszem, néhány városba kirándultunk, talán Weimarba is, sétáltunk a valamikori fényüket még helyel-közel őrző, de az NDK évei alatt hihetetlenül lepusztult, elhanyagolt belvárosú, elszürkült egyenruhába öltöztetett városokban, és a fiammal arról beszéltek, vajon mennyi pénzbe és mennyi időbe fog az telni, amíg az NSZK rendbe teszi ezeket a városokat. De megmondom őszintén, ez nagyon távolinak tűnt, és nem is voltunk teljesen biztosak benne a fiammal, legalábbis én nem voltam biztos benne, hogy az én életemben e „kósza ötlet” realizálódik.

Érdekes módon valahogy az ÁSZI-ban sejtettem meg, hogy ez a rendszer erősen meggyengült. Az ÁSZI-ban ugyanis a legtöbb kollégám a szocializmus híve volt ugyan, de őszintén kívánt mélyreható és alapos reformokat, s miután az ÁSZI a politikához közelebb álló intézmény volt (a főhatóságunk a Minisztertanács Tanácsi Hivatala volt), ez egy szorosabb politikai ellenőrzést is jelentett, mint egy kutatóintézet esetében. Amikor valamilyen nagyobb munka elkészült az ÁSZI-ban, akkor a munkahelyi vitákra többnyire a Tanácsi Hivatalból és a pártközpontból is érkeztek résztvevők, akik a vitát minősítették, irányították. S akkor tapasztaltam, hogy a viszonylag radikálisabb reform-elképzeléseket – a ’80-as évek elején vagyunk –, amelyek az ÁSZI-ban születtek, nem tudta elnémítani a politika. Ilyen volt például a ’85-ben már működő új választójogi törvény, ami először tette lehetővé több jelölt állítását, persze olyan feltételek mellett, amelyek a valódi választást kizárták, hiszen bárki, aki képviselőjelölt volt, annak a Hazafias Népfront programjára kellett esküt tenni. A kiválasztás mechanizmusa is úgy működött, hogy tulajdonképpen szoros ellenőrzés alatt tartották ezt a folyamatot. Ennél egy jóval radikálisabb

választási törvényjavaslattal állt elő az ÁSZI. Tehát ezek a már-már a rendszer alapjait kikezdő elképzelések hangot kaptak, leíródtak, ha nem is mindig valósultak meg. De láttam azt, hogy néhány „felülről” jött résztvevője ennek a vitának vissza akarta ezeket a lépéseket fogni, és igazából nem sikerült. Akkor derült ki számomra, hogy ez a ’80-as évek elején még elég masszívnak tűnő rendszer már egy ilyen politikához közeli intézményen belül sem tudja maradéktalanul az akarátát végrehajtani. Azt nem mondom, hogy ha engem ekkor, tehát ’83–84-ben megkérdeznek, merem volna-e arra fogadni, hogy öt-hat év múlva gyökeres változások következnek be, de valahogy úgy éreztem, hogy nem örök ez a rendszer. S ahogyan előrehaladtunk a ’80-as évek közepén, a gazdasági reformok körüli huzakodás már mutatta, hogy a rendszer állandóan hátrálni kényszerült: szinte negyedévenként, két-háromhavonta a gazdaságnak újabb és újabb engedményeket tett a politika. A vállalkozásoknak nagyobb teret adott, emelték azt a létszámot, ahány embert foglalkoztathat egy magánvállalkozás és így tovább; akkor már nyilvánvalóvá vált, hogy erősen védekező helyzetbe került az akkori rendszer. S aztán valahogy úgy ’88–89 táján tűnt úgy, hogy most már alapvető, számunkra legalábbis alapvető változások is elképzelhetők. A ’80-as évek elején, közepén már felsejlett valami, de nem hiszem, hogy annyira optimista voltam, hogy négy-öt-hat éves időszakot jelöltem volna meg, amíg többé-kevésbé tartotta magát a rendszer. Aztán ’87–88 táján már jelentős változásoknak a lehetőségét láttam.

□ *1990 és 1994 között a Szabad Demokraták Szövetségének a képviselője voltál Budapest önkormányzati testületében. A politikai szerepvállalás a rendkívüli időknek szólt, vagy illeszkedett szakmai pályafutásodba?*

Azt hiszem, inkább a pillanatnyi helyzetnek a következménye volt. Nem illeszkedett, és nem is voltak olyan elképzeléseim, hogy én most, mint a közgyűlés képviselője és esetleg a városfejlesztési bizottság tagja saját képemre és hasonlatosságomra formálhatom a várost. Én valamikor ’88-ban kezdtem a különféle politikai szerveződésekbe járni, ami akkor még nem kizárólag az SZDSZ-t jelentette, kíváncsi voltam és hallgattam Csirkát is, akkor még természetesen MDF színekben, de a Bajcsy-Zsilinszky társaság ülésein is jártam, s aztán a hallottak és tapasztaltak után kikötöttem az SZDSZ-nél. Akkor én úgy tapasztaltam, hogy a legprofibb társaság az SZDSZ-ben van (később ebben némiképp csalódtam), de akkor az SZDSZ rendezvényeire kezdtem járni, illetve az I. kerületi csoportnál is megjelentem, s ettől fogva már „szabadesszerűen” folytatódott a „politikai pályám”. Bizonyos hiúság is közrejátszott e döntésemben, talán az is, hogy az ember közéleti szerepet alig-alig játszhatott évtizedeken keresztül, s úgy éreztem, hogy életemben ez az utolsó lehetőség ilyen szerepvállalására, tehát szakmai indokaim nem voltak.

□ *Milyen volt képviselőnek lenni?*

Képviselőként rá kellett jönnöm, hogy még a fővárosnál is, ami kevésbé elvont, mint az országos politizálás, gyakorlati kérdések vannak, meg kell választani az iskola igazgatóját, a kórház igazgatóját, vagy hasonló teendőket kell elvégezni, ennek ellenére rájöttem, hogy én nem vagyok politikus alkat. Nem voltam nagyon aktív, de néha, ha valami eszembe jutott és javasoltam valamit, amíg egy ilyen

javaslat a döntésig eljutott, én már nem ismertem arra rá. Ez elkezdődött azzal, hogy vagy egy bizottság megvitatta, vagy a frakció megvitatta, a frakciónak pedig alkalmazkodnia kellett, mivel az SZDSZ kisebbségben kormányzott, egyéb frakciókra is tekintettel kellett lennie, úgyhogy a legritkább esetben tapasztaltam azt, hogy az én elképzelésem, javaslatom többé-kevésbé abban a formában valósul meg, vagy sehogy sem, vagy annyira megváltozott, hogy azt már nem tekintettem édes gyermekemnek. Tehát tapasztaltam azt, hogy igazából azért még egy ilyen szakmai döntésekhez kapcsolódó testületben is, mennyire nagy a politikai megfontolások és kényszerek szerepe. Valószínűleg nem is voltam kellően szívós e téren, ha azt mondták, hogy mégsem így, bizonyára sokkal szívósabbnak kell lennie egy politikusnak, ha kudarcot vall másodszor-harmadszor, akkor más irányban próbálkozik, ezt nem próbáltam végig.

Aztán akkor, amikor én képviselő voltam, elég jól kivehetően két nagy csoportra oszlott a képviselő testület, abból a szempontból, hogy voltak olyanok, akik bizonyos erős szakmai háttérrel rendelkeztek, azt mondhatnám, hogy volt becsületes foglalkozásuk, s voltak olyanok – ezt nem elítélőleg mondom –, akik helyzetükből adódóan elsősorban a politikában látták az érvényesülési lehetőségeiket. Volt képviselőtársaim között van miniszter, vannak politikai államtitkárok, ez az egyéni stratégia valóban be is jött némelyeknek. Ám úgy gondoltam egy idő után, pláne hogy ekkor már közel voltam a hatvan évhez, én a geográfiát jobban tudom csinálni, mint a politikát. S az időm már kiszámítható volt, van tíz jó évem, és van néhány olyan feladatom a szakmában, amit meg akarok oldani, s akkor választanom kellett. Nem tartom elfecsérelt négy évnek, noha lehet, hogy ez önámítás és önn nyugtatás, de úgy érzem ennek ellenére, jól döntöttem, amikor visszatértem a szakmámba. Ennek a tudományágnak a viszonyait, a kapcsolatait jól átlátom, a politikáét azért sokkal kevésbé, tehát ez sokkal otthonosabb terep számomra.

□ *Munkahelyed, a Regionális Kutatások Központja az egyik legsikeresebb akadémiai intézet a szakértői-tanácsadói piacon. Mi az előnye és mi az ára ezeknek a sikereknek?*

Amennyire én tudom, körülbelül úgy $\frac{1}{3}$ – $\frac{2}{3}$ a bevételünk megoszlása, a $\frac{2}{3}$ a piaci bevételeket jelenti; valamikor a '80-as évek végén szűkültek radikálisan a központi források, csökkent az akadémiai központi költségvetés juttatása. Az intézet követendő stratégiájáról nagyon eltérő vélemények fogalmazódtak meg az RKK-n belül. Én egyértelműen azt a lehetőséget láttam, hogy az extenzív terjeszkedés helyett (hiszen most kilenc városban működik az RKK) „intenzifikáljuk” tevékenységünket. Hisz egy sor olyan kutató van az intézetben, aki megfelelő tudással, empirikus ismeretanyaggal, kutatási háttérrel rendelkezik; ha összehúzódik az intézet, ugyanakkor koncentrálja az erőit, szellemi kapacitását, s a meglévő ismeretanyagokat kézikönyvekbe, tankönyvekbe, tanulmányokba foglalja, akkor eredményesen fenn tud maradni. S ez akár azt is jelenthette volna, hogy létszámában is csökken az intézet, de még azt is, hogy vidéki kutatóhelyeinket esetleg feladjuk. Teljesen ellenkező irányba ment el az intézet stratégiája; különösen az első években extenzív terjeszkedés volt a cél, egyre több megbízást kívántunk szerezni, új kuta-

tóhelyek jöttek létre, és előállt az előbb említett állapot, ahol a bevételeinknek talán az egyharmadát adja az akadémiai költségvetés. Ennek a hátrányai egészen kézenfekvők: miután a bevételünk nagyobb részét külön megbízásos munkákból, vagy pályázatokból kell előteremtenünk, ez azt jelenti, hogy az ember nem a saját kutatási elképzeléseit valósítja meg a rendelkezésére álló idő jelentékeny részében, hanem az adott, sokszor pillanatnyilag adott és heteken belül előállítandó munka szabja meg azt, hogy mit csinálunk.

El kell azonban ismerni utólag, hogy az elmúlt néhány évben ez a „stratégia” is gyümölcsözőnek bizonyult: most már a bevételeink olyannyira számosak, hogy ebből a valódi kutatói munkára is jut pénz, persze nem annyira a kutatásokra, mint inkább eredményeink publikálására. Például az RKK egy pécsi kiadóval kötött megállapodás alapján rövid idő, öt év alatt egy sor monográfiát tudott kiadni, és ez az együttműködés folytatódik. Fenn tudja tartani az egyetlen olyan, ebben a témakörben működő folyóiratot, a *Tér és Társadalmat*, amely valóban folyóiratként működik, tehát nem több éves csúszással jelenik meg. Az említettekén kívül majd minden nagyobb kutatási egység jelentkezik önálló kiadványokkal is. Ezeknek a kiadványoknak az előállítási költségeit a megbízásos munkákból teremtjük elő. Nemzetközi kapcsolataink fenntartásában is fontos szerepe van intézetünk kedvező anyagi helyzetének. Tehát eljutottunk egy olyan szintre, amikor ezeknek a külső megbízásoknak van már olyan hozadéka, ami a tényleges kutatásokat is támogatja.

□ *A közelmúltban jelent meg a magyar településhálózat történetéről szóló nagyléptékű elemzésed a Dialóg-Campus kiadó gondozásában. Hasonló társadalom-, illetve történeti földrajzi összefoglalásra Mendöl Tibor Településföldrajza óta senki nem vállalkozott. Hogyan szántad el magad egy ilyen kockázatos könyv megírására?*

Tulajdonképpen egy olyan megbízásban rejlik e vállalkozás magja, ami egy jóval szerényebb, de ugyancsak összefoglaló jellegű munka megírására vonatkozott. Ez a *Magyarország településkörnyezete* című munka volt, az MTA Stratégiai Kutatások sorozatban jelent meg és Enyedi György szerkesztette. Tőle kaptam azt a feladatot, hogy a településhálózatról írjak egy összefoglalót, ami eredetileg egy olyan kétszáz kéziratoldalt tett ki, ami a kötetben némileg meghúzva jelent meg, s miután ehhez azért tulajdonképpen mindazt össze kellett hordanom, ami a későbbi kötetbe belekerült, legfeljebb kevésbé kifejtve, kézenfekvőnek tűnt, hogy ezt kibővítve, jóval több településtörténeti áttekintést hozzátéve, készítsék egy összefoglaló munkát.

□ *Tekinthető-e a Magyarország településföldrajza egy kidolgozott fejezetének a 2001-ben megjelent Nagyalföld történeti földrajza, vagy ez egy más genetikájú munka?*

Erről ugye a közhely az, hogy is-is. Egészében az Alföld sajátos társadalom- és településtörténete már régóta foglalkoztat. Még 1987-ben „Az Alföld-szindróma eredete” címen jelentettem meg a *Tér és Társadalomban* egy tanulmányt, ennek a kötetnek az alapötlete erre a cikkekre megy vissza. Aztán egyébként is foglalkoztam a tanyás településrendszer kérdéseivel. A *Magyarország településföldrajzához* is

átgondoltam ezt a kérdéskört, s anyagot gyűjtöttem hozzá. A *Magyarország településföldrajzában* ha nem is így együtt, hanem korokra széttagolva, de volt már egy vázlatom. A könyv végül nem lett igazán olyan, mint amit elterveztem, főleg azért nem, mert részletesebben csak 1848-ig követtem végig a mezővárosi–tanyai településfejlődést, addig az időpontig, amíg elvileg létjogosultsága volt a mezővárosnak, mint jogi kategóriának; a jobbágyfelszabadítással, a feudális előjogok eltörlésével ez a településkategória jogilag megszűnt. A 19. század második felében még nagyon egyértelműek voltak az alföldi településhálózat fejlődésének a sajátosságai, de ezt az időszakot már csak vázlatosan tekintettem át. Ha egyszer alkalmam adódik, netán valamiféle második kiadás, vagy egyéb kiadási lehetőség révén, lehet hogy még rászánom magam, hogy 1848-tól a közelmúltig kövessem az „alföldi utat”, annak az elhalványulását, vagy azt, hogy mennyire lehet felfedezni ma is a sajátos alföldi társadalom- és településfejlődést.

□ *A Szabó István kör tagjai közül számosan, Rácz István, Orosz István, Gyimesi Sándor foglalkoztak valamilyen aspektusból a mezővárosi fejlődés sajátosságai-val. Volt-e ezeknek a kutatásoknak közvetlen hatása a munkádra?*

Nem volt közvetlen hatása. Sajnos Rácz István egyik munkáját már csak a kötet kéziratának leadását követően olvastam el, mert a leadási határidő nagyon rövid volt. Ez a „Debreceni cívisvagon” volt, Orosz Istvánnak és Szabó Istvánnak a munkáit viszont használtam.

□ *Mi a kedvenc kutatási módszered?*

Egyszer azt találtam mondani, s néhányszor geográfus körökben idézték, hogy a „vak is látja módszer”. De hát a történeti földrajzi munkáknál is elsősorban geográfus módszereket használok. Tehát statisztikai forrásokat, térképeket, esetleg más feltárásokat hasznosítok másodkézből; levéltári kutatásokat nem folytatok, úgy érzem nem feladatomban, és nem is értek hozzá. Földrajzi módszerek terén talán mondhatom, hogy néhány kísérletezésbe belementem, részt vettem a matematikai–statisztikai módszerek ’70-es évekbeli alkalmazásában, s talán a meghonosításában is. Amit a beszélgetés elején mondtam, nem tartom célszerűnek az egyes tudományágak közötti merev határokat, mindig él bennem egy olyan ambíció, hogy lehetőleg más tudományágak eredményeit is hasznosítsam.

□ *Egy alkalommal, a kolozsvári egyetemen tanúja voltam annak, hogy egy fiatal oktatóból a bemutatkozásodat követően a „maga még él” kevésbé udvarias kérdése tört elő. Így azt hiszem minden alapom megvan hozzá hogy, mint a társadalomföldrajz (és társult tudományainak) élő klasszikusát kérdezzelek: miként értékeled a „földrajz nyomorúságáról” szóló vitacikked óta eltelt másfél évtizedben történeteket?*

Talán azzal kezdeném a válaszomat, hogy – s ezt később majd megmagyarázom – úgy gondolom, pillanatnyilag sokkal kevésbé részletes képem van a geográfiáról, sokkal kevésbé érzem azt, hogy van bizonyos áttekintésem a geográfiáról, mint tizenöt évvel ezelőtt. Ettől függetlenül úgy érzem, hogy bizonyos szempontokból kedvezőbb helyzetbe került a geográfia. Akkor a geográfia nyomorúságát részben abból próbáltam magyarázni és kibontani, hogy ez egy nagyon szűk szakma – néhány tucatnyian műveltük akkor –, ezen a téren egyértelmű a változás, hiszen egy

sor új földrajzi tanszék, műhely nyílt, a meglévő egyetemi tanszékeken, kutatóhelyeken is egy sor fiatal geográfus kezdett munkához. Tehát elképzelhető, hogy mindaz a következmény, amit a csekély létszámból vezettem le, ami a földrajzi közéletre is rányomta bélyegét, változóban van. A világ is kitárult a geográfia előtt, ma már kezdő kutatók, de akár egyetemi hallgatók is hosszas külföldi tanulmányutakat tehetnek, bekapcsolódhatnak minden további nélkül a nemzetközi tudományos életbe. A publikációs lehetőségek is javultak, mert jóval több kiadvány jelenik meg, mint akár a '80-as években.

Úgy érzem ugyanakkor, hogy valamiféle szétesés, vagy magába zárkózás is van a geográfiában. Ez talán abból is következik, hogy kevésbé érünk rá egymással, egymás produkcióival foglalkozni, kevésbé érünk rá arra, hogy tényleg átgondoljuk azokat a feladatokat, amelyeket esetleg a földrajznak magára kellene vállalni. Nem reflektálunk egymás eredményeire, hosszú idő óta nem volt érdembeli vita a magyar társadalomföldrajzban. Ha szabad egy saját példára hivatkozni – igaz ez nem túl elegáns –, beszélünk a *Magyarország településföldrajzáról*; a könyv bő két-két és fél éve jelent meg, bármilyen legyen is, de körülbelül 600 oldal, ami egymás után van rakva. Erre a 600 oldalra én az elmúlt évek alatt egyetlen reflexiót láttam az Intézet folyóiratában, a *Tér és Társadalomban*. Mondhatjuk, hogy ez egy olyan muszáj-reflexió, hogy az Intézet munkatársának kiadványát, könyvét ismertessék. Lehet, hogy elkerülte valami a figyelmemet, de ezen kívül érdemi reakció nem történt a könyvre. Más kérdés, hogy én sem reflektálok érdemben, noha ifjú koromban elég lelkes könyvismertetés író voltam, egyszer, még valamikor a '70-es évek végén nyertem is egy akadémiai díjat, amit a könyvismertetések nyomán ítéltek meg a számomra, de ma már én sem nagyon találok időt arra, hogy valakinek a könyvével érdemben foglalkozzak. A *Magyarország településföldrajzára*, vagy amit a történeti földrajz témakörében műveltem, arra a történeti szakirodalom viszonylag gyakran hivatkozik, használja egyes eredményeit olykor egész komoly terjedelemben. A Gyáni-Kövér-féle *Magyarország társadalomtörténete* című kötetben örömmel látom, hogy ábráimat átvették, és az ottani eredményeket beépítik a munkájukba. Ugyancsak a közelmúltban jelent meg Valuch Tibornak az előző kötet folytatását képező, a II. világháború utáni társadalom- és gazdaságtörténettel foglalkozó munkája, megint úgy emlékszem, 3–4 ábrámat láttam benne viszont, s a vizsgálatok rövid bemutatását is. Ugyancsak Kövér György szerkesztésében jelent meg egy egyetemi segédkönyv, szöveggyűjtemény, amelyben a gazdaság- és társadalomtörténet témakörébe vágó írásokat gyűjtött össze és jelentetett meg, e kötetben is megjelent a századelő magyar településhierarchiájáról készült tanulmányom.

Tehát úgy tűnik, pillanatnyilag a történészek, a történeti szakirodalom tudomást vesz arról, amit eddig műveltem, a geográfia pedig nem igazán. Más kérdés, hogy a földrajzi irodalomban, meg különösen abban a tudományágban, amit regionális tudománynak nevezünk, nagyon sok fiatal kutató kapcsolódik be a munkába, s a legkritikább esetben fordul elő, hogy 3–4 évnél korábban megjelent munkákra hivatkoznának. Egyszer el is határoztam, hogy valamiféle statisztikai adatgyűj-

tést végzek, tudniillik került a kezembe olyan folyóiratszám, ahol hosszas keresés után, pedig volt bőven irodalmi hivatkozás, találtam 1997-nél korábbi munkára történő hivatkozást. E folyóiratszám 2000-ben jelent meg, tehát 2–3 évre tekintenek vissza a fiatal kutatók, s előfordul, hogy a témába vágó jelentős tanulmányokat a hivatkozások tanúsága szerint a szerzők nem ismerik, vagy legalábbis nem tartották érdemesnek hivatkozni rá. Úgy érzem, valami módon a folytonosság szűnik meg, és valamilyen szétesett állapotban van a geográfia: nincsenek olyan fórumok sem, ahol érdemben eszmét cserélhetnénk. Ilyen szempontból talán rosszabb helyzetbe került a geográfia, mint volt a '80-as években.

Az interjút készítette: *Rácz Lajos*

Horváth Gergely Krisztián

„Béts tárháza”*

Moson vármegye paraszti gazdasága az alsó-ausztriai piacon a rendi korszak végén

„E vármegye fő termékei és legnagyobb kincsei a gabona, kiváltképpen a *búza, bor, széna, juhok, marhák, lovak, méhek* és effélék. A búza minden szokott fajtájának és a fűnek termékenysége minden időben olyan nagy volt, hogy e vármegyére mint Bécs és Ausztria éléskamrájára tekintenek, [ugyanis] itt értékesítik feleslegüket.”¹

„A magyar gabonakivitel kérdése tehát útkérdés volt. Ezt a tanulságot lehet leszűrni a XVIII. és XIX. század minden kivitt célzó tervezetéből.”²

Moson vármegye gazdasági ereje és lehetőségei, az ország gazdaságában betöltött szerepe és jelentősége a *földrajzi elhelyezkedéséből* kiolvasható már-már közhelyszerű „igen kedvező” megállapításon túl csak az *osztrák gazdaság- és vámpolitika*, valamint a *konjunkturális viszonyok* rendszerében válik értelmezhetővé. Ezen túlmenően nélkülözhetetlen a történeti (*vám*)*határmentiség* fogalmának tartalommal való feltöltése is. Csak e négy dimenzió együttes vizsgálata ad esélyt, hogy a vármegye gazdasági potenciáljáról nyújtott értékelésünk mentes legyen a nagyobb torzításoktól. Lényeges annak szem előtt tartása is, hogy Moson vármegye *Bécs vonzáskörzetéhez* tartozott; valamennyi későbbi következtetés csak e tény figyelembevételével hozható meg. E szempontból részletkérdés (bár igen fontos részletkérdés), hogy az így előállt szoros gazdasági–kulturális szálak az ország- és vámhatárnak köszönhetően mint export–import kapcsolatok jelennek meg a történeti irodalomban. Elsődlegesnek a „város és vidéke” viszony tekinthető, a szó szerinti „Hinterland” értelemben.

Az udvar gazdaságpolitikája Magyarország tekintetében a gyakorlatban leginkább a markáns vámpolitika formájában jelent meg, a gazdaság- és vámpolitika egyes elemei ezért nem választhatók szét egymástól. E politika ugyan lehetett protekcionista támogató, vagy adótételein keresztül represszív, akár jóindulatúan semleges is, a lényeg ugyanaz: hibát követnénk el, ha a két ország közötti viszony-

* A tanulmány megírása során nyújtott segítségért, kritikai megjegyzésekért Klement Juditnak, Benda Gyulának Czoch Gábornak és Ress Imrének tartozom köszönettel. A címet Magda Pál munkájából kölcsönöztük (Magda 1819: 342). Vö. még „Vorrathskammer der Stadt Wien” (Windisch 1780: I/284–285.), „Vorrathskammer von Wien und Oesterreich” (Grailich 1821: 193), „Kornkammer Niederösterreichs” (Thiele 1833: 1), „Ausztria tárháza” (Fényes 1847: 9).

1 Grailich 1821: 193.

2 Belitzky 1932: 142.

latban az összgazdaság e két önálló, s alapvetően a birodalom érdekeit szem előtt tartó pillérét egy Magyarország *versus* Ausztria séma szerint próbálnánk tárgyalni. Írásunkban hangsúlyosan csak a mosoni vonatkozásokkal bíró elemeket szem előtt tartva kíséreljük meg néhány lényegesnek vélt jelenség és összefüggés elemzését az 1830–1840-es évekből.

A 17. század végétől a merkantilizmus osztrák iskolája, a kameralisták elvei alapján működő osztrák gazdaságpolitika egyik sarokpillérét az képezte, hogy a sok tartomány alkotta tarkaságból gazdasági értelemben is egységes birodalmat kovácsoljanak. A másik célkitűzés az volt, hogy Ausztria gazdasági téren is felzárkózzon Európa nagy birodalmaihoz. A két cél eléréséhez a meglévő hagyományokon kiépülő, az összbirodalmi munkamegosztás által koordinált önellátáson keresztül vezetett az út. A birodalom önellátó képességének megteremtése mellett az osztrák gazdaságpolitikában további három irány kapott jelentős szerepet, így „az állami bevételek növelése, az örökös tartományok élelmiszer- és nyersanyagellátásának biztosítása, és ugyanezen tartományok iparának védelme, birodalmi monopolhelyzetének megőrzése”. Az e célokhoz rendelt legfontosabb eszköz a vámpolitika volt, emellett a kormány élt „az aktív iparpártolás eszközeivel is”.³ A vámokat mint a kereskedelem szabályzóeszközeit a merkantilista gazdaságpolitikát valló III. Károly vezette be. A birodalmat kereskedelmi övezetekre osztották, elősegítve ezzel a tartományok közötti áruforgalmat, de míg az osztrák termékeknek megkönnyítették a magyar piacra való bejutást, addig a magyar mezőgazdasági termékek kivitelét a birodalomból megnehezítették. II. József 1786-ban eltörölt minden vámot a Magyarországra irányuló osztrák termékek elől, ez az állapot 1795-ig tartott, amikor is a magyar rendeknek sikerült elérniük, hogy az osztrák export újra vámköteles legyen.⁴ „Ennek a meglehetősen bonyolult rendszernek köszönhetően Magyarország már 1850 előtt is megkapta a legnagyobb kedvezmény elvének megfelelő bánásmódot; ez a közös piac esetleges kialakításához készítette elő az utat.”⁵

Vizsgálatunkban a vámhatármenti mindennapok egykori valóságát szeretnénk minél alaposabban megismerni a fellelhető források alapján. Tény, hogy az örökös tartományok felé igen jelentős áruforgalmat lebonyolító és közvetítő Moson vármegyét közvetlenül és negatívan érintették az osztrák vámrendszabályok, ezért a vármegye folyamatosan szorgalmazta a reformországgyűléseken (legalábbis követutasításba adta) azok megváltoztatását.⁶ Ezzel együtt elfogadjuk azt

3 Fónagy é.n.: 25; összefoglalóan lásd még Bruckmüller 2001: 161–164.

4 Komlos 1990: 30–32.

5 Komlos 1990: 32.

6 Így pl.: „említésbe hozattott, hogy a’ mostani Austriai Vám rendszer a’ Megyebéli népességre részben súlyos, részben pedig a’ tapasztalt sanyargatások tekintetibül erkölcsileg rosz befolyása lévén [...] a’ Követ Urak oda utasítandók, hogy ennek országgyűlésileg, a’ kereskedési rendszeres munkálatokból kiemelve tanácskozásba vételét sürgetvén egy olly Indítvány létre hozását eszközöljék, mely által nem csak ezen Megyére, de az egész Országgra nézve felette kívánatos Kereskedésbeli Szabadság előmozdítatván, egyszersmind a’ határszéli Vámoknak megszünetetése eszközöltesen.” Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltár Mosonmagyaróvári Részlege (= MmL) IVA 502b 1317/1839 (1839.08.05.)

a megállapítást, miszerint „Bécs vámpolitikája csupán alapul vette és kihasználta a meglévő elmaradottságot és az ebből fakadó függőséget. Nem a gazdaságpolitika alakította ki a munkamegosztás struktúráját.”⁷ E mondat lényeges dologra mutat rá, pusztán a szóhasználat. A régiók közötti történetileg beágyazott együttműködés, ha tetszik: munkamegosztás, csak mikroszinten vizsgálható igazán, az egykori aktorok motivációinak és cselekedeteinek feltárásával. E szereplők azonban csak ritkán jelennek meg a hivatalosnak tekintett – ezért inkább fennmaradt – forrásokban, később statisztikákban. Hagyományosan azt olvashatjuk, hogy a Habsburgok gazdaságpolitikája következtében Magyarország a nyerstermények előállításának szerepébe kényszerült, s hogy az udvar gátolta az (ipar)fejlődést.⁸ A mezőgazdasági exportőr helyzetből visszaháramló előnyök rendszerint csak az ország makroszintű gazdasági mutatóit tárgyaló szakaszoknál köszönnek vissza, így elsősorban a gabona, gyapjú és az élőállat esetében. Nem ismerünk ugyanakkor olyan munkát, mely a helyi jelentőséggel bír, nem egy esetben kulcsfontosságú termékeknek az összpiaci forgalmat és exportot tekintve esetleg kis volumenű és értékű, regionális szinten azonban annál nagyobb súllyal bíró forgalmát tárgyalná.

Összességében igaz az a tény, hogy a munkamegosztás így kialakult rendszere egyszerűen volt inspiráló és nehezítő tényező a magyarországi gazdaság fejlődésében. A birodalmi munkamegosztásban Magyarország elsősorban terményeivel és nyersanyagaival vett részt. A mosoni régió szempontjából különös jelentőséggel bírt Bécs ellátásának biztosítása.⁹ A korszakban Alsó-Ausztria mezőgazdaságilag nem volt önellátó, ugyanakkor a terület népsűrűsége magasabb volt, mint Magyarországé; a népesség koncentrációja az iparosodás hatására folyamatosan növekedett. A többi osztrák tartományban a természeti adottságok miatt alig folyt gabonatermelés.¹⁰ A kereskedelem szabadságának tekintetéből az államérdek első helyen köszön vissza: amennyiben a magyar termények kivitele nem állt ellentétben az állam érdekeivel, úgy a magyarországi exportot a leszállított vámon keresztül akár támogathatta is a bécsi udvar.¹¹ A belső vámhatár léte ellenére a birodalom két része között „preferenciális kereskedelmi kapcsolat létezett” – írja Komlos, „[m]inkét fél alacsonyabb illetéket fizetett az egymás területéről érkező árukért, más forrásokból beszerzett áruk illetékéhez képest.”¹²

7 Fónagy é.n.: 30.

8 E Horváth Mihályig (1840) visszanyúló téziseket Eckhart (1922, 1958), Mérei (1951 – szelídebb formában: 1983 [1980]) fejlesztették máig ható rendszerre.

9 Lásd a címet. Az 1787-es rossz termés ellenére, következő év tavaszán a katonaság ellátásának kötelezettségén túl „[a] győri kerületi főispánt arra is figyelmeztették, hogy Bécs ellátásáról elsősorban kell gondoskodnia” (Eckhart 1958: 85).

10 Bécsnek a külvárosok nélküli népessége 1783-ban 207.979 fő volt, 1848-ban pedig 356.869 személyt számlált (Mérei 1981: 473–474).

11 Eckhart 1958: 207. Igaz, II. József korszakára vonatkozóan az exportcikkek között Eckhart csak a bort, sózott marhahúst, gubacsot, élő marhát, juhot, sertést, borkőt és gabonát említi, nem téve említést a határmenti régió további fontos kiviteli cikkeiről: a szénáról, halról és gyümölcsről (Eckhart 1958: 146–162). A terméseredmények – vámok – exportlehetőségek közötti összefüggéseket a gabona esetében részletesen elemzi Belitzky 1932.

12 Komlos 1990: 6.

A merkantilista alapokon létrejött, 1754-ben érvénybe lépett osztrák–magyar vámrendszer alapmotívuma osztrák részről tehát az volt, hogy csak azokat a termékeket engedje be a birodalomba, melyekre ott feltétlenül szükség volt, s amelyek előállítására helyben nem volt lehetséges. Az 1850-ig fennálló vámrendszerben az egyes termékeket árucsoportonként csoportosították, ezek vámja a jelképesnek tekinthető 1%-tól a „tiltással egyenértékű” 60%-ig terjedt.¹³ A kvázi büntetőadóval sújtott termékek köre és a rájuk kivetett vámok mértéke az 1835-ös és 1838-as új rendelkezések alapján radikálisan leszűkült. Kautz Gyula nemzetgazdasági szinten az 1845–46. évi adatok alapján mégis arra az eredményre jut, hogy a két ország egymás közötti kereskedelmében az egyes termékek ki- és beviteli vámjának különbsége a legfontosabb 36 nyersanyag és mezőgazdasági termék esetében mindössze kétszer, a kikészített juh- és bányabőr, valamint a vaj esetében volt kedvező a magyar gazdaságra nézve.¹⁴ A *nemzetgazdasági szinten jelentkező „gyarmati helyzet”* (e kifejezést Kautz is használja) ugyanakkor teljesen *független attól a tényről, hogy Ausztriában a magasabb árszínvonalnak köszönhetően egy sor magyarországi termék a relatíve kedvezőtlen vámtételek ellenére is biztos piacot talált.* Egyik feladatunk így az, hogy az összes áruforgalmat megvizsgálva a vámok súlyát is értékeljük a kereskedelem alakulásában.

Az 1788-ban végrehajtott, a magyar termékeket érzékenyen érintő vámemelés hatásairól egy Prágában megjelent munka azt mondja – bár a példának felhozott előállat esetében a vámtételek magasabbak voltak, mint más termékeknél –, hogy az összességében csak jelentéktelen mértékben befolyásolta a termékek iránti keresletet.¹⁵ Az ismeretlen szakíró szerint e vámtételek sem a kivitelre, sem a termelésre nem hatottak károsan.¹⁶ A vámok összességében jelentéktelen terhét szerinte az is mutatja, hogy a kereskedelem hatalmas volumene ellenére „a belső vámhatár két oldalának összbevétele csak nem egészen 2½ millió forintot ér el”.¹⁷ Egy független Magyarország ugyanakkor egy valódi vámhatár létét is magával hozná, ami nagyban ártana a fogalomnak.¹⁸ A kortárs magyar szemlélő számára roppant igazságtalanságként jelentkező belső vámhatárról¹⁹ úgy vélekedik, annak megszüntetése csak azt eredményezné, hogy a termékek ára az addigi vámok összegével csökkenne. Ez elvben növelné a fogyasztást, de mivel a magyar termékek ausztriai fogyasztása már a korszakban is igen jelentős volt, az egységnyi árura jutó árcsökkenés pedig igen csekély lenne,

13 Fónagy é.n.: 27.

14 Kautz 1866: 120–121.

15 Az ökrök és bikák kiviteli vámja 1 ft 30 krajcárral, a teheneké és nagyobb borjúké 45 krajcárral nőtt. E vélemény szerint azonban a csekély osztrák beviteli vám miatt az összes vám így is csak 3 ft 30 kr volt a bikák, 1 ft 45 kr. pedig a tehenek és borjúk után (n.n. 1844: 30–31). – Talán nem elhanyagolható információ, hogy e munka a vámhatár körüli vitákra reflektál, és a vámhatár akkori jellege mellett érvel.

16 n.n. 1844: 30–31.

17 n.n. 1844: 37.

18 n.n. 1844: 38–39.

19 A belső vámhatár „Magyarország nem kevés lakója számára szörnyű látvány, amit azonban közelebbről szemügyre véve nyilvánvaló, hogy a kölcsönös forgalomra csekély jelentőséggel bír” (n.n. 1844: 40).

anonim szakértőnk szerint alapvetően nem változna semmi. Mindez egybevág John Komlos egyik végkövetkeztetésével, miszerint „1850 előtt a kereskedelem korlátozósa kellemetlen volt ugyan, de a fejlődés legnagyobb akadálya semmiképpen sem ez lehetett. A határsorompó megszüntetéséből származó nyereség nagyságrendje a bruttó nemzeti termékek (sic!) körülbelül 1,5 százaléka volt, ennél fogva a reform nem lehetett sem az osztrák ipar, sem pedig a magyar mezőgazdaság esetében a fejlődés motorja. Annak pedig, hogy ebben az időben Ausztria kizsákmányolta volna Magyarországot, semmilyen bizonyítékát nem találtam.”²⁰ Az osztrák piac tehát bőven elviselte a vámokkal, adott esetben fogyasztási adóval is megterhelt magyar termékek árát,²¹ amit Moson vármegyének a 18. században, tehát a magas vámok időszakában, betöltött szerepe is igazol.²²

A FORRÁS

Vizsgálatunk legfőbb kérdése, hogy az így előállt kereskedelmi rendszerben mekkora volt a súlya a regionális kapcsolatoknak, ezen belül pedig a paraszti árutermelésnek. A korszak monográfusa a Magyar Királyság külkereskedelmi szerkezetének bemutatásakor a főbb árucsoportokra, így a gyapjú, gabona, élőállat, bor, dohány, vas exportjának alakulására koncentrált.²³ Az 1819–1828 közötti kivitel áruszerkezetének árucsoportonként történő elemzése során ellenben Mérei megjegyzi, hogy „[k]ülön figyelmet érdemel az eddig fel nem derített összetételű »természeti készítmény« árukategória, amelyből Alsó-Ausztria évi átlagban 800 ezer és 1 millió Ft C.M. közötti értéket vett át.”²⁴ Az árucsoportok és az árufajták tételes vizsgálata után arra jutottunk, hogy ha egy későbbi időpontra is, de dolgozatunk ezen eleddig „fel nem derített” kategória mibenlétének tisztázásához is hozzájárul.²⁵

Kérdéseink természetszerűleg következnek Moson vármegyére irányuló kutatásunkból. Valamennyi korabeli forrás kiemeli az ott élők aktivitását a bécsi piacon,²⁶ különös tekintettel a szénatermelésre, ellenben a volumenre vonatkozó, számszerűen is megjelenő adatok jórészt hiányoznak. Első körben be kellett érniünk a „tetemes”, „derék”, „roppant”, „nem megvetendő”, „jelentékeny”, „beträchtlich”, „erheblich”, „ansehnlich”, „günstig”, „unermeßlich”, „trefflich”, „bedeutend”, „lebhaft”, „ungeheuer” stb. jelzők sugallta képpel.

A határon átívelő forgalmat, ha tetszik: kishatárforgalmat bemutató átfogó források hiányában a következőképpen jártunk el. 1840-től jelent meg az udvari

20 Komlos 1990: 220.

21 n.n. 1844: 44–45.

22 Bél 1985: 44; Korabinszky 1786: 9–10.

23 Mérei 1983: 245–278.

24 Mérei 1983: 257.

25 A Mérei által használt források későbbi kiadásai tételesen is felsorolják az e rovat alá tartozó termékeket, így azok elvben számára is hozzáférhetőek voltak.

26 A bécsi piac még az 1810-es évek recessziójának idején is biztos jövedelemhez juttatta a kereskedőket. „Bécs élelmiszerfogyasztása a rendkívüli drágaság ellenére csak csekély mértékben esett vissza.” (Sandgruber 1982: 97)

kamara számviteli osztályának gondozásában az *Ausweise über den Handel...* című munka, melynek egy fejezete úgy sorolja fel tételesen valamennyi, Magyarországról kivitt terméket, hogy közben megadja, az egyes örökös tartományokba mennyi jutott belőlük.²⁷ Mivel csak a kivitel szerkezetére voltunk kíváncsiak, s nem volt célunk, hogy az egyes exportcikkek kivitelének hosszú távú trendjeit elemezzük, a sorozatból csak egy évet, az 1842-es esztendő-t vizsgáltuk meg. Úgy véljük, hogy a '20–30-as évek liberális vámpolitikája eredményeinek elvben lát-szódnia kell a kivitelben, azaz az ország exportkapacitásának ereje ekkor már a legteljesebben mutatkozik meg az egész későrendi korszakban. Mielőtt a konkrét adatokra térnénk, előrebocsátjuk, hogy az 1841–1842-es évek a nagy száraz-ság miatt Moson vármegyében is gyenge termést hoztak, lecsökkentve így a poten-ciálisan piacra juttatható terményfelesleg mennyiségét.²⁸

Ide tartozik még az is, hogy a kivitel volumenének meghatározásakor nem kerül-hető meg a csempészet nagyságrendjének vizsgálata sem. A csempészet mértékének meghatározására azonban nem vállalkozhatunk. Bár a kérdést próbáltuk részleteiben is megvizsgálni,²⁹ a vármegyei anyagban elszórtan felbukkanó esetekből semmiféle következtetés nem vonható le. A csekély felderített esetből egyaránt következtethe-tünk a csempészet elenyésző voltára, de a határőrizet elégtelenségére és az osztrák fi-náncok korruptségára is. Közvetett forrásaink ugyanakkor utóbbi feltevést látszanak igazolni.³⁰ Hipotetikusan a magasabb vám a csempészet kiterjedésének kedvezett, elsősorban a könnyen szállítható és nagy értékű áruk esetében (pl. dohány). E tényről az alábbiakban mégis kénytelenek vagyunk eltekinteni. Csak a hivatalos statisztiká-ban megjelenő adatokat tudtuk figyelembe venni.

A dolgozat további részében először a birodalom két része közötti forgalom néhány jellegzetességét vázoljuk fel, szem előtt tartva a vámok jelentőségéről fent írtakat, majd a kivitt árukat megpróbáljuk aszerint csoportosítani, hogy megra-gadhatóvá váljon a határmenté legfőbb exportcikkeinek köre (1. táblázat).

27 Menge der gesamten Waaren-Einfuhr aus Ungarn und Siebenbürgen in die anderen im Zollverbande befindlichen österreichischen Provinzen im Jahre 1842, nach den einzelnen Provinzen, in welchen die Verzollung Statt fand, nebst dem summarischen Werthe und Zollertrage derselben. In: *Ausweise über den Handel von Oesterreich im Verkehr mit dem Auslande und über den Zwischenverkehr von Ungarn und Siebenbürgen mit den anderen österreichischen Provinzen, im Jahre 1842*. Vom Rechnungs-Departement der k. k. allgemeinen Hofkammer. 1844. Dritter Jahrgang, XVII. 401–433.

28 A Helytartótanácsához 1841-ben felküldött búza, kétszeres, rozs, árpa, zab, kukorica terméseredmények a mosoni járás valamennyi településéről rossz besorolást kaptak, egyedül a szénatermés volt közepes Lébényben, Pomogyon, Pusztasomorján, Szentjánoson, Szentpéteren, Tarcsán, Tétényben és Vallán, azaz a Hanság mentén (MmL IVA 502b 2134/1841). A következő évben azt jelentették, hogy az aszály miatt a legelők már tavasszal kiszültek, a vetést pedig sok helyen le kellett kaszálni (MmL IVA 502b 1893/1842). Megjegyezzük viszont, hogy kenyér előteremtésének kényszere miatt az aszály más, piacon értékesíthető tevékenységek fokozására ösztönzött, melyek között a kortársak a fuvarozást tartották legfontosabbnak, de a házipari termelés fokozása is kiutat jelenthetett az éhezésből.

29 Horváth 2003b.

30 Christelbauer – osztrák szemmel – például azt állítja az 1840-es évekről, hogy „elviselhetetlen volt a határmenti lakosság élete. Ezen állapotokat a feketézés és a csempészet idézték elő. Mindez igen erősen rányomta bélyegét Bruck város erkölcsseire, mivel a csempészetben a lakosság minden rétege részt vett.” (Christelbauer 1920: 26 – Kiemelés H.G.K.)

1. táblázat

Az összforgalom és a vámbevétel alakulása Magyarországon/Erdély és az örökös tartományok között (1831–1842)

Év	A magyar kiviteli értéke Ft (CM) ³¹	A magyar behozatali értéke Ft (CM)	Forgalom összesen Ft (CM)	A magyar kiviteli vámbevétel Ft (CM)	A magyar kiviteli aránya a magyar kiviteli vámbevételhez viszonyítva ³² százalékában	A magyar behozatali utáni vámbevétel Ft (CM)	A magyar behozatali aránya a magyar behozatali utáni vámbevételhez viszonyítva ³² százalékában	Összes vámbevétel Ft (CM)	A vámbevétel az összforgalom százalékában
1831	40 455 257	19 804 039	60 259 296	1 386 400	3,42%	554 862	2,80%	1 941 262	3,22%
1832	47 465 980	27 902 905	75 368 885	1 738 585	3,66%	715 236	2,56%	2 453 821	3,25%
1833	43 841 055	26 413 573	70 254 628	1 539 529	3,51%	542 643	2,05%	2 082 172	2,96%
1834	39 474 378	27 176 513	66 650 891	1 500 230	3,80%	575 339	2,11%	2 075 569	3,11%
1835	41 427 847	27 076 320	68 504 167	1 673 331	4,03%	585 710	2,16%	2 259 041	3,29%
1836	48 529 616	31 762 527	80 292 143	1 794 516	3,69%	736 086	2,31%	2 530 602	3,15%
1837	43 357 368	31 599 835	74 957 203	1 729 150	3,98%	692 131	2,19%	2 421 281	3,23%
1838	55 638 959	34 511 568	90 150 527	2 017 228	3,62%	779 054	2,25%	2 796 282	3,10%
1839	50 866 873	40 297 232	91 164 105	1 957 282	3,84%	948 936	2,35%	2 906 218	3,18%
1840	50 755 372	41 407 515	92 162 887	1 847 728	3,64%	851 771	2,05%	2 699 499	2,92%
1841	51 397 800	42 610 928	94 008 728	1 848 845	3,59%	1 146 082	2,68%	2 994 927	3,18%
1842	46 917 075	43 172 103	90 089 178	1 670 850	3,56%	1 061 983	2,45%	2 732 833	3,03%

Forrás: Ergebnisse des Gesamtverkehrs und der Zollerträge in den Jahren 1831 bis 1842 – Im Verkehr von Ungarn und Siebenbürgen mit den anderen im Zollverband befindlichen österreichischen Provinzen. In: *Ausweise ... 1842: XXXVIII.* és Allgemeine Uebersicht des Waaren-Verkehrs und der Zollerträge in den Jahren 1831 bis 1842 – Zwischenverkehr von Ungarn und Siebenbürgen mit den anderen österreichischen Provinzen... In: *Ausweise... 1842: 609–611.*

31 CM = Conventionsmünze, azaz konvenciósi forint.

32 A százalékokat jelölő oszlopok eredményei saját számításon alapulnak.

2. táblázat

Magyarország/Erdély áruforgalmának értéke az örökös tartományokkal (1842)

Tartomány	A magyar export értéke Ft (CM)	% ³³	A magyar import értéke Ft (CM)	A magyar export utáni vámbevétel Ft (CM)	A magyar import utáni vámbevétel Ft (CM)
Alsó-Ausztria	30 708 519	65,45%	27 549 950	1 193 495	662 450
Felső-Ausztria	47 751	0,10%	10 343	2 202	266
Stajerszág és Illíria	3 232 783	6,90%	2 666 065	191 055	62 230
Tengerpart	42 871	0,09%	344 445	2 423	846
Tirol	9 423	0,02%	24 563	322	1 368
Csehország	50 957	0,10%	176 660	6 369	4 345
Morvaország és Szilézia	10 066 288	21,45%	7 835 005	133 761	187 566
Galícia	2 416 177	5,14%	4 485 568	129 243	140 586
Lombardia	74 279	0,15%	1 888	1 037	107
Venecia	268 027	0,57%	77 616	10 943	2 219
<i>Összesen</i>	<i>46 917 075</i>	<i>100%</i>	<i>43 172 103</i>	<i>1 670 850</i>	<i>1 061 983</i>

Forrás: Verkehr von Ungarn und Siebenbürgen mit den anderen im Zollverbände befindlichen österreichischen Provinzen im Jahre 1842.: 1. Gewöhnliche Einfuhr und Ausfuhr; Wehrt und Zollertrag der Einfuhr und Ausfuhr – nach den einzelnen Provinzen, in welchen die Verzollung Statt fand. In: *Auszweise...* 1842: XVIII.

33 Az összérték százalékában (saját számítás).

MAGYARORSZÁG KIVITELÉNEK MAKROMUTATÓI (1831–1842)

Az 1. táblázat adatai alátámasztják anonim szakértőnk (n.n. 1844) észrevételeit. A magyar export értéke mindvégig meghaladta a behozatalét, igaz, a bő tízéves periódus kezdetén még kétszerese volt az osztrák importénak, ami a megadott időszakban fokozatosan kiegyenlítődőtt.³⁴ Az összforgalom 50%-os növekedése magával vonta a vámbevételek hasonló mértékű növekedését, a vámok részesedése az összforgalomból azonban 3,25%-on érte el maximum értékét. A kivitel és a behozatal összegéhez viszonyított vámtételek aránya a kérdéses időszakban a magyar export után 3,5–4%-ot tett ki, míg az osztrák kivitel esetében 2–2,8% között mozgott. A magyar exportot ugyan magasabb vámok sújtották, mégis az Ausztria felé irányuló magyar kivitel utáni és az onnan Magyarországra irányuló osztrák kivitel utáni vám összforgalomhoz viszonyított arányának 12 évre számított átlagos különbsége csak 1,36% volt, azaz 1842-ben átlagosan ennyivel terhelte több költség a magyar termékeket, mint az ausztraiákat.³⁵

Összességében igazolva látjuk Komlos korábban idézett tézisét: a reformkorra már semmiképpen sem igaz, miszerint a belső vámhatár sorvasztó hatással volt a magyar gazdaságra.³⁶ A vámhatár egyes termékek esetében jelentkező, a versenyképességet rontó, negatív hatásánál a közlekedési infrastruktúra katasztrofális állapota jóval nagyobb kerékkötője volt a magyar kivitelnek. A néhány nagyobb folyót, csatornát, országos kereskedelmi utat leszámítva, egy-egy település csak a közvetlen környezetével kerülhetett piaci kapcsolatba. Áttörést csak az országos vasúthálózat kiépülése eredményezett. Az 1828-as piackörzet-monográfia megállapítása szerint valamennyi elsőrendű piacközpont elsőrendű út mellett feküdt, míg a másodrendű központok 89%-át első- és másodrendű utak keresztezték,³⁷ amely ténynek nagy szerepe lehetett a központi szerepkör kialakulásában. Egy infrastrukturálisan rossz helyzetben levő település tehát így még akkor sem, vagy csak igen nehezen jutott ki a „nagy piacra”, ha egyébként természeti adottságai vagy lakói szorgalma erre egyenesen predestinálták.³⁸

34 Az egyes termékek árának megadása, kiszámítása körüli anomáliákkal, bár azok ismertek, érdemben még nem foglalkozott a magyar történettudomány, így e szempontokat mi kénytelenek voltunk figyelmen kívül hagyni. Mindehhez összefoglalóan lásd Mérei 1983: 260–261, 6. jegyzetpont.

35 A magyar mezőgazdasági termékek kivitelét Ausztriába Komlos számítása szerint – a vámentesen kivihető gyapjút nem számítva, ami ebben az időszakban kb. 40%-kal részesedett a magyar exportból – „mintegy 10,3% adó sújtotta”. Ez az eredmény az áruforgalomban megjelenő áruk értéke alapján súlyozott átlag, ellenben a nem súlyozott vámtáblag is csaknem ugyanannyi volt: 10,4% (Komlos 1990: 38, vö. Mérei 1981: 503–509). Lényeges, hogy saját számításunkban a *teljes forgalomhoz* viszonyítottunk, ami többek között a vámentes gyapjúkivitel is magában foglalja.

36 Nyilván ez a felismerés is vezette a reformellenzéseket, akik a vámhatár korábban szorgalmazott eltörlése helyett a '40-es években már az önálló vámterület megteremtésében látták az ország gyarodásának egyik zálogát.

37 Bácskai–Nagy 1984: 304.

38 Ehhez még azt is hozzáfűzhetjük, hogy az első- és másodrendű út korabeli fogalma is igen relatív viszonyokat takart, mai fogalmaink szerint a felkavicsolt dűlőutakkal voltak egy szinten.

A 2. táblázat adatai megerősítik fentebbi állításainkat. Szembetűnik, hogy a magyar kivitel leginkább Alsó-Ausztriába, Morva- és Stájerországba irányult, bizonyos termékeknél még Galíciába. Alsó-Ausztria egymaga a magyar kivitel kétharmadának biztosított piacot. Egyértelműen látszik, hogy Magyarország külkereskedelmi forgalmának legnagyobb része még a birodalmon belül is csak néhány szomszédos tartománnyal bonyolódott, ami jól jelzi az infrastruktúra nyomorúságos helyzetét. A nagy keresletet támasztó felvevőpiac mellett ezért legalább ekkora hangsúly van a „szomszédos” szócskán is. Nagy volumenű ületek csak akkor jöhettek létre, ha a potenciális piac elég közel volt ahhoz, hogy az ügylet a magas szárazföldi szállítási költségek mellett is rentábilis legyen.³⁹

Forrásunk ugyanakkor egy igen lényeges kérdésre nem ad választ. Az udvari statisztikusok szigorúan csak a kül- és belhatárokon átívelő áruforgalmat, a vámok és adók mértékét regisztrálták, arról már nem készítettek kimutatást, hogy az így kivitt-behozott áruk az adott ország/tartomány gazdaságában, fogyasztásában milyen súlyt képviseltek.

MOSON ÉS SOPRON VÁRMEGYEI PARASZTI TERMÉKEK A BÉCSI PIACON

„A vármegye kereskedelmi helyzete kiváló.
Az egész birodalom fővárosának közelsége
a lakosoknak termékeik értékesítésére
a legkívánatosabb alkalmat nyújtja.”⁴⁰

Kérdés, hogy az összbirodalmi szintre vonatkozó áruforgalmi és vámstatisztikák miképpen hasznosíthatók Moson vármegye gazdasági súlyának vizsgálatakor? Elgondolásunk szerint a kivitt áruk legalább két nagy csoportra oszthatók aszerint, hogy „országos jelentőségű” exportcikkekről van-e szó (pl. búza, gyapjú), vagy pedig a helyi specialitásokat tükröző termékekről (pl. széna, friss hús), amelyek a határ túloldalán megjelenő igényeket szolgálták ki. Az áruk e két csoportja között nyilvánvalóan jelentős az átfedés: a jobbágyok „magán” gabona- és borexportját például nem tudjuk az uradalmakétól elkülöníteni, a regionális származáshelyről nem is beszélve.⁴¹ Ugyanez a helyzet a vágómarha és a gyapjú esetében is.

39 Ezért is írja Komlos, hogy „Magyarország korabeli mezőgazdasági fejlődése szempontjából a gabona kivitele a Monarchián túlra nem bírt különösebb jelentőséggel. A regionális kereskedelem, azaz a magyar gabonakivitel Ausztria vagy leginkább Bécs felé meghatározta a gabonatermelés egy főre eső rátáját.” (Komlos 1990: 66.)

40 Grailich 1821: 206.

41 A Magyaróvári Főhercegi Uradalomban egészen a 19. század elejéig – a juhászatot leszámítva – alig találni nyomát a majorsági szántógazdálkodásnak. Az uradalom állatállományának alapját 1812–13-ban a kb. 15.000 juh képezte. Az igaerőként számba jöhető jószágállomány mindössze 6 lovat és 50 marhát számlált. 1832-re a juhok száma 42.000-re, a lovaké 30-ra, a marháké pedig 400-ra növekedett (Burger 1833: 95). (vö.: „Még körülbelül 20 évvel ezelőtt is a legeltető gazdaság volt az egyetlen gazdálkodási rendszer az egész uradalomban.” – Seidl 1834: 7.) Az 1820 és 1840 közötti két évtizedben, Wittmann Antal fő kormányzósága idején is elsősorban a juh- és marhatermesztés és a szénatermelés (= takarmány) volt a hangsúly. Joggal feltételezhető, hogy az uradalmi gabonaként exportra kerülő mennyiségekben valójában jórészt a jobbágyoktól beszedett tizedgabonát látjuk viszont.

Az egyes termékeket tételesen is szemügyre véve azonban kitűnik, hogy az áruk nagy csoportját tipikusan olyan termékek alkotják, melyek a napi/heti piaci, kiskereskedői–őstermelői forgalomban cserélnek gazdát. E termékekkel előállításuk kisszerű, alkalmi volta, de akár romlandóságuk miatt is csak a felvevőpiac közvetlen közelében élő, azaz közvetlenül a határ innenső oldalán termelő személyek kereskedhettek. A kivitt áruk jellege, előállításuk módja sok esetben arra is utal, hogy az ezeket előállító, megszerző, velük kereskedő személyek a paraszti alapon működő agrárgazdasághoz, ezen belül a természeti javak gyűjtögetés általi kiéléséhez is kötődnek; előállításukban az uradalmak szerepe kizárható. Alsó-Ausztria esetében mindez azt jelenti (Bécs nem szerepel külön tételként), hogy az oda irányuló magyarországi export igen jelentős részét az előbbi kritériumoknak egyedül megfelelő, Sopron és Moson megyei úrbéres népesség állította elő (gyűjtötte össze) és szállította le.⁴²

A kutatás során az 1842-es áruforgalmi statisztikában tételesen is felsorolt 333 áruajtából kigyűjtöttük azokat, amelyeknek felvevőpiaca legnagyobb részben Alsó-Ausztria volt,⁴³ s amelyek elméletileg Moson vármegyéhez is köthetőek (a vasérc pl. nem). Az így kapott 76 tételt (lásd melléklet) az alapadatok alapján háromféleképpen rendeztük sorba. Megnéztük, hogy a kivitel értékét tekintve mi a termékek rangsora, majd arra is kíváncsiak voltunk, hogy az összkivitelhez képest mely termékek kivitele irányul a legnagyobb mértékben Alsó-Ausztriába. Végül azt vizsgáltuk meg, hogy a mennyiséget tekintve mely áruajták szerepelnek a legszámosabb értékkel. Utóbbi esetben, az összevethetőség miatt, darab és súly szerint bontottuk az árukat.

Az Alsó-Ausztriába kivitt termékek sorrendje az áruk értéke szerint (első 30 hely)⁴⁴

1. gyapjú (10.110.240 ft CM); 2. búza/tönkölybúza; 3. sertés; 4. ökör/bika; 5. dohány; 6. zab; 7. ágytoll; 8. gubacs, 9. olaj; 10. hamuzsír; 11. juh/kos/kecske/ürü; 12. repcemag; 13. bor; 14. rongy; 15. tyúk; 16. kender; 17. árpa/tönköly; 18. széna/szalma/fű/takarmány; 19. faggyú; 20. csikó; 21. szarv és

42 Sopron megyére lásd pl. Kiss 1833. Vas megye Stájerországgal állt hasonlóan szoros kapcsolatban. Vö. Tilcsik 2001. Pozsony vármegye szerepét a bécsi piac ellátásában elhanyagolhatónak véljük. Kutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy a Duna igen komoly határt jelentett egykoron, ami nem kedvezett a nagytömegű és paraszti áruszállításnak, de a pozsonyi piac alacsonyabb árai miatt sem volt vonzó értékesítési lehetőség („a gabona ára a Pozsonyi Piactzon olyan mértékben ritkán tapasztaltatik, mely a többi reájok nézve sokkal alkalmasabb piactzokon [Nezsider, Sopron] lévő árt nevezetessen fellül haladná” – MmL IVA 502a/74 2162/1828 – 1828.12.29.) 1828-ban Moson megyéből csak két település piackörzete volt Pozsony: Horvátjárfalué és Köpcsenyé. Pozsony Nezsiderrel megosztott piackörzetéhez tartozott Gáta, Körtvélyes, Oroszvár (MmL IVA 505a/11–63). Itt kell azt is megemlítenünk, hogy a Győr–Bécs vasút megépüléséig az Ausztriába tartó alföldi, bánati stb. gabonát Mosonig hajózták fel, ahol az átrakást követően a megye fuvarosai szállították azt tovább. A saját termékekkel való kereskedelem mellett így a közvetítő kereskedelembe való részvétel is tetemes bevételi forrást jelentett, elsősorban a szegényebb egzisztenciáknak.

43 A „legnagyobb részben” szó szubjektív kiválasztást takar, mert a kivitt áru értéke, mennyisége és részesedése az összkivitelből legtöbbször független egymástól. A számításba nem vettük be az oszt-rák alattvalók magyarországi birtokairól vámmentesen hazaszállított terményeket.

44 Helyhiány miatt ezt az oszlopot ki kellett hagynunk a mellékletből.

szaru (mindenféle háziállattól); 22. festő- és gyógyfüvek; 23. kukorica; 24. méz; 25. tehén- és juhsajt; 26. salétrom; 27. tojás; 28. szóda; 29. liszt (gabona, hüvelyesek, de burgonya is); 30. hal/hód/béka stb. (52.420 ft CM)

A korszak gazdaságtörténetével foglalkozó munkákból ismerős e sorrend.⁴⁵ Az áru pénzben kifejezett értéke egyértelműen tükrözi annak jelentőségét, illetve egymással amúgy nem kompatibilis minőségeket tesz összevethetővé. Az ár szerinti csoportosítás a makroperspektívának kedvez, mert – főleg a rangsor első felében – összeolvad az országra jellemző kiviteli sorrend a mosoni régióban is erősen jelenlevő termékekkel; a régió gazdaságának specifikumai, ezen belül a paraszti árutermelés tipikus termékei nehezen megragadhatóak. Az amúgy dokumentáltan jelentős paraszti kivitel mellett⁴⁶ a felsorolás első 14 tétele egyértelműen hozzárendelhető a nagy kereskedőcégek és a (kis)kereskedő zsidóság termékprofiljához is, a 15. helyen szereplő, az uradalmak profiljától idegen tyúk-export azonban jelzi, hogy a kizárólag kisgazdasági keretek között felnevelt szárnyasok révén – függetlenül attól, hogy volt-e közvetítő, vagy a termelő közvetlenül értékesítette a baromfit – a paraszti gazdaság előkelő helyet foglalt el a kivitelben.⁴⁷ A szénakivitel a viszonylag csekély ár miatt a roppant mennyiségek ellenére is csak a 18. helyen áll, de a 22. helyen szereplő festő- és gyógyfüvek, majd az ezt követő tojás, sajtok, salétrom, szóda és víziállatok mind-mind a mosoni–soproni régióhoz köthetőek.

Kivitel Alsó-Ausztriába az összes kivitel százalékában (első 30 hely)

1. zsurló (100%); 2. tőzeg; 3. mocsári és egyéb szalonka, kibic, vízityúk, vadgalamb; 4. ványolt marhaszőr; 5. köröm; 6. kőfaragó munkák; 7. tyúk; 8. dara; 9. salétrom; 10. tojás; 11. szóda; 12. maláta; 13. ágytoll; 14. kacs/kappan stb.; 15. pulyka/liba/gyöngytyúk; 16. zab; 17. vadkacsa/vadlúd/hófajd/erdei szalonka stb.; 18. fenyő-, feketerigó/pacsirta stb.; 19. gypjúbolyh enyvfőzéshez; 20. fácán/fajdkakas/nyírfajd/túzok stb.; 21. lószőr; 22. ökor/bika; 23. nyúzott házi- és vadnyúl; 24. rongy; 25. virág (kamilla stb.); 26. gyékény-, nád-, szalma- stb. takaró; 27. seprű; 28. széna/szalma/fű/takarmány; 29. sertés; 30. kerti vetemény/burgonya/répa/káposzta stb. (86,9%)

⁴⁵ pl. Mérei 1981: 503–509.

⁴⁶ A kortárs Andreas Graulich 1818-as becslése szerint a Moson vármegyében megtermelt kb. 880.000 mérőnyi gabona majdnem 40%-a osztrák piacra került (Graulich 1821: 206). Ezzel szemben Komlos úgy számol, hogy Magyarországon a megtermelt gabona átlagosan 95%-t otthon fogyasztották el, és csak 5% került külpiacon (Kolmós 1990: 66). Az 1840-es években az osztrák gabonaszükségletnek 10–16%-a származott a magyarországi importból (Fónagy é.n.: 26). A paraszti gabonakivitel Belitzkynek az 1760-as évek elejére vonatkozó adatai szerint is jelentős tétellel adódott össze: Moson megyében csak a prellenkircheni vámon 3–4000 mérő ilyen gabona haladt át évente (Belitzky 1932: 79).

⁴⁷ Vö. „Szelíd szárnyasokkal, libával, kacsával, tyúkkal, galambbal stb. a háztartások bőségesen elláttak. Nem csekély a vadludak, vadkacsák, foglyok, szalonkák, túzokok és a ragadozó madarak tömege sem.” (Graulich 1821: 196.)

Az összkivitelből Alsó-Ausztria felé legnagyobb arányban távozó termékekkel demonstrálható leginkább a helyi jelentőségű termékek súlya. Az első két helyen a 100%-os pozícióval taroló zsurló és tőzeg⁴⁸ található, a kerti vetemények 86,9%-os arányukkal kerültek a 30. helyre, az összkivitelhez képest tehát igen kiemelt ezen áruajták részesedése az alsó-ausztriai kivitelből. E termékek az árukivitel nagy csoportjai között a legtöbb esetben nem képviselnek jelentős tért, ugyanakkor jellegükből adódóan (földrajzi előfordulás, szállíthatóság, illetve romlandóság miatt) származási helyük egyértelműen Moson és Sopron megyéhez rendelhető. A köszvényes fájdalom csillapítására általánosan használt zsurló (1.), a gőzgépek fűtésére és szeszfőzésre tüzelőként szolgáló tőzeg (2.) és a vízimadarak (3., 17.) a Fertő–Hanság vidékéről, az énekes- és egyéb finom húsú vadmadarak (18., 20.) a ligeterdőkből és a heidebodeni füves pusztáról származnak.⁴⁹ A kőfaragó munkák (6.) Moson megyéből főleg a császárkőbányai, Sopron megyéből a szentmargitbányai és fertőrákosi kőfejtőkből indultak útnak Bécs felé.⁵⁰ A napi piaci tételt jelentő tyúkokat (7.) már érintettük, és ugyanez vonatkozik a kacsá-kappan (14.) és a pulyka-liba-gyöngytyúk (15) árucsoportra is. Salétromot (9.) a leginkább a Fertőzugban előtűnő szikból (szóda – 11.) majd minden településen főztek Moson vármegyében,⁵¹ de mint látjuk, a szóda alapanyagként is előkelő helyet foglalt el a kiviteli rangsorban. A tizedik helyen szereplő tojás is a környék parasztgazdaságainak egyik fő terméke, melyet törekenysége miatt távolabbi vidékekről nem valószínű, hogy exportáltak; a nyüzött házi és vadnyúlra (23.) romlandóságuk miatt ugyanez érvényes.⁵² A szikes térségeken gyűjtött kamilla (25.) és a Hanság peremének gyékény- (26.) és seprűkészítésen alapuló házi ipara a szegényebb egzisztenciáknak biztosított kiegészítő kereseti lehetőséget.⁵³ A gyékényt, gyékénytakarót csomagolóeszközként használták.⁵⁴ A kiviteli rang-

48 A Zichy és a magyaróvári uradalmak bányászták. vö. Fényes 1865: 261, 264.

49 A Hanság kiaknázzható erőforrásait szépen foglalja össze Grailich: „A tó déli sarkához csatlakozó óriási nádasokban annyira sok szép és hosszú nád nő, hogy [miközben] a vármegye minden parasztházát ezzel fedik be, e használható anyagból a másutt lakóknak is jelentős mennyiséget képesek eladni és ezenkívül még tüzelőnek is elegendő marad. Ezen nehezen megközelíthető lápokon és csalitokban vadludak, kacsák, vízityúkok, szalonkák milliói lakoznak és nyújtják a vadászszennvedélynek a legkellemesebb és legörömtelibb kielégülést. Az úszó gypet [Hanság] magas fű borítja. Évente sok ezer mázsá szénát szállítanak innen Bécsbe és máshová.” (Grailich 1821: 192.)

50 Vö. „A Fertő tónál levő kőbányák és Császárkőbánya jól jövedelmeznek e helységeknek, az alsó vidéket pedig falazó- és sírkövel látják el.” (Grailich 1821: 197.)

51 „Az ásványok országának nevezetes termékei teljesen hiányoznak, kivéve a salétromot és a szódát. [...] A legtöbb helységben megtalálható salétromföldékből jó salétromot nyernek. Ilmuczen és a tó közelében, mint Tétényben is a sziknek [Zick] nevezett szódát a tó sőjából nyerik, amiből glaubersót és szappant készítenek.” (Grailich 1821: 197.) Vö.: Stocz 1824: 152.

52 A vadhús-kereskedelemre konkrét utalás Stocznál: „Starker Wildbrethandel.” (Stocz 1824: 153.) A vadak elejtésének módjáról nincs információ, a falusi tüzeseteket megelőzendő rendszabályok egyikéből viszont úgy tűnik, hogy a fegyvertartás nem volt ritka: „a lakodalmak alkalmakkor történi szokott lövöldözések szorosan eltiltassanak” – rendelkezett a Vármegye 1841-ben. MmL IVA 502a/92 1176/1841 (1841.07.02.)

53 A gyékényszövés Pusztasomorján volt a legjelentősebb. A seprűkészítésre lásd Kis 1817: 346.

54 Vö.: „A Hanság lakónak és pásztorainak egyik fő foglalatossága, hogy szabad óráikban nádat szárítanak és durva gyékényt fonnak, amit Bécsben »Daken«-nak hívnak, amit áruk csomagolásakor és más alkalmakkor használnak.” Kohl 1842: III/52.

sorban a szénaexport arányát tekintve csak a 28. helyen áll, volumene alapján a helyben termelt árucikkek között mégis ez volt a legjelentősebb. A 30. helyet megszerző kerti vetemények kategóriája szintén a paraszti árutermelésnek a régióban betöltött nélkülözhetetlen szerepére utal.

Jelentőségük miatt szólnunk kell még néhány, Alsó-Ausztria felé az összkivitelből 80% felett részesedő termékről, amelyek nem kerültek be az első harmicba. A legfontosabb 85,3%-al a 33. helyen szereplő víziállatok kategóriája: hal–hód–béka, mely utóbbi feltehetően a teknőst jelöli. (A teknőskereskedelem mai fejével felfoghatatlan nagyságát jelzi, hogy a teknőssel megrakott szekér a Moson megyei útvámoknál önálló tételként szerepelt.) A halak közül első helyen a Hanságban nagy tömegben fogott különböző fajta csíkokat kell említenünk, melyek nemcsak a népi konyhán voltak népszerűek, de a bécsi piacon is. A csík piaci jelenlétét nagyban megkönnyítette, hogy mocsári hal lévén jól bírta az oxigénhiányt, így a hosszabb, hordóban történő szállítás után is még mint friss, élő halat lehetett eladni.⁵⁵ „Ezzel együtt még mindig sok van, úgymint: ponty, kárász, harcsa és csuka, melyekből hetente tetemes tételek jutnak el Bécsbe és Pozsonyba, de amelyek messze nem olyan ízletesek, mint a lajtai halak.” – mondja Grailich.

Az eddigi termékek jó része a szorosan vett paraszti árutermelésen túlmutató, gyűjtögetésen, vadászaton–halászáton alapuló, jövedelemkiegészítő tevékenységek kiemelkedő jelentőségére utal. Szűkebb, vagy vizes határú településeken a népesség számára e termékek jelentették az egyetlen lehetőséget, hogy pénzjövdelemre tegyenek szert. A 38. helyre csúszo friss gyümölcs (84,5%), majd azt a 39. helyen követő szalámi és hurka (84,3%), kissé hátrébb a készételek (41. helyen: (hal)kocsonya, pástétom, sütemény – 83,4%) és száraztészta (42. – 83,3%) – bár főleg utóbbiak kis mennyiségekkel voltak jelen az osztrák piacon – jelenléte ugyanakkor azt mutatja, hogy a városi népesség élelmezésére irányuló exportban a nyersterményeken túl a magasabb feldolgozottsági fokú élelmiszerek is szerephez jutottak.

Az Alsó-Ausztriába kivitt áruk mennyiség szerinti rangsora (bécsi mázsa) (első 30 hely)

1. búza/tönkölybúza (1.164.845 q); 2. zab; 3. széna/szalma/fű/takarmány;
4. gypajú; 5. dohány (vámmentesen a kincstári üzemeknek); 6. gubacs; 7. repcemag; 8. árpa/tönköly; 9. kő; 10. bor; 11. rongy; 12. hamuzsír; 13. kukorica; 14. maláta; 15. tőzeg; 16. kerti vetemény/ burgonya/répa/káposzta stb.;
17. olaj (kender, len, repce); 18. friss gyümölcs; 19. rozs/Schwarzgetreide;
20. liszt (gabona, hüvelyesek, de burgonya is); 21. kender; 22. szóda; 23. ágytoll; 24. méz; 25. tehén- és juhsajt; 26. faggyú; 27. salétrom; 28. korpa;
29. kenyér; 30. festő- és gyógyfüvek (3583 q)

⁵⁵ Lukács 1953: 289.

Az Alsó-Ausztriába kivitt áruk darabszám szerinti rangsora (első 10 hely)

1. tyúk (1.677.426 db); 2. pulyka/liba/gyöngytyúk; 3. sertés; 4. seprű; 5. gyékény-, nád- és szalmatakaró; 6. juh/kos/kecske/ürü; 7. kacska/kappan; 8. fenyő-, feketeterítő/pacsirta stb.; 9. nyúzott házi- és vadnyúl; 10. bárány/gida (10.636 db)

A súly és darabszám szerinti rangsort érdemes együtt szemlélnünk. A két rangsor igazolja, egyben tovább árnyalja, amit az előbbiekben a regionális gazdasági profilról mondtunk. Az előkelőbb helyezések megszerzése mindkét sorrendben azoknak az áruknak kedvez, amelyek csekélyebb értékűk, vagy az alsó-ausztriai kivitelben játszott csekélyebb hányaduk miatt az előző két válogatásba nem kerültek be, vagy relatíve hátul végeztek. A leginkább szembeütő, hogy a súly szerinti bontásban a széna/szalma/fű/takarmány a harmadik helyre ugrott, de több, az előbbi rangsorokban hátrább szereplő tétel is megerősítette pozícióját, így a kerti vetemény és a friss gyümölcs. Figyelemreméltó, hogy itt jelenik meg az exportra szánt bor és kenyér is. A bor ugyan most bukkan fel először a listákon, de a súly szerinti (fontra átszámított akó) 10. helyezés jelentős összeget, 319.782 ft CM értéket takar, s a kivitel hasznából a Fertő környéki soproni–ruszti, illetve a már Moson vármegyéhez tartozó Nyulas–Nezsider–Gálos–Barátudvar vonalon elterülő borvidék nagy mértékben részesülhetett. A mosoni részek borát „Seewein” néven forgalmazták akkoriban, miként ma is.⁵⁶

A darabszám szerinti bontás eredménye önmagáért beszél (itt a százas kötegekben vagy tucatban megadott értékeket az adott szorzóval felszoroztuk). A sertés, juh–kos stb. és a bárány–gida tételeket leszámítva csak olyan termékeket találunk, amelyek véleményünk szerint a határmenti régió tipikus áruformái, pontosabban: amelyeket a fentebb ismertetett objektív okokból csak közvetlenül a mosoni–soproni határszélről exportálhattak.

A MEGYE PARASZTI GAZDASÁGA A STATISZTIKAI IRODALOM TÜKRÉBEN

A korszak meghatározó statisztikai munkái alapján megpróbáltuk a Moson megyéhez köthető termékeket településekhez is hozzárendelni. A mezőgazdaság itteni, általában vett erősségeire az előző oldalak jegyzeteiben már idéztünk néhány kortárs megállapítást. A leíró jellegű művek értékeléseit azonban óvatosan kell kezelnünk. Az országos áttekintést nyújtó szerzők patriotizmusuk következtében a teljesen átlagos jelenségeket és tényeket is felnagyították, hogy ezáltal is emeljék szeretett hazájuk

⁵⁶ A ruszti borvidék leírásához lásd von Conrad 1819. Galgóczy is megemlékszik a Fertő-menti borokról: „Sopron vidéken a ruszti név alatt jövőkön kívül egyéb fertő parti helyeken, sőt magokon a sopron-városi hegyeken is jó minőségű fehér asztali borok teremnek, így szinte a Fertő Moson megyei oldalán Gálos és Nezsider körül, mellyek »See Wein« név alatt az alsó-ausztriai borkereskedelembe is ismeretesek.” (Galgóczy 1855: 292.)

fényét.⁵⁷ A szántók termékenységére vonatkozó kijelentések így például óvatossággal kezelendők: gyenge minőségű határról alig olvashatunk e művekben, a legvisszafo-gottabb jelző a „jó”, vagy „gut”. Andreas Grailich mint a megye egyetlen kortárs mo-nográfusa is inkább erősségeit igyekszik szűkebb hazájának kiemelni, az ő mondatai később több helyen is visszaköszönnek.⁵⁸ E leíró munkák arra mégis alkalmasak, hogy többé-kevésbé meghatározható belőlük az egyes települések erőssége. Áttekinté-sünkben csak az alsó-ausztriai exportban is megjelenő paraszti gazdasági tevékenysé-get gyűjtöttük ki Grailich, Magda, Stocz, Thiele és Fényes műveiből, mely munkák annyiban torzítanak, hogy mivel a szántóművelés az országban mindenütt alapvető volt, inkább az ettől eltérő tevékenységeket emelik ki.

Az átnézett munkák általánosságban megemlítik a sok búzát, árpát és hüvelye-seket,⁵⁹ az árpáról Fényes egy későbbi munkájában azt írja, hogy azt általában a Bécs környéki sörfőzdek veszik meg.⁶⁰ Irodalmaink alapján a szántóföldi gazdál-kodáson belül a gabonatermelés kiemelkedőnek látszik Lébényben (búzáját Mag-da Pál a legjobbnak mondja), Mosonban, Szolnokon, Hegyeshalomban, Miklósfa-lun, Zurányban, Gátán, Párndorfon, Oroszváron és Rajkán, Gáloson és Szentand-ráson.⁶¹ A kiviteli rangsorokban egyszer felbukkanó repce ellenben még később is csak az uradalmak termelési profilját színesítette.⁶²

Szőlőt a Sásonytól Nezsideren át Féltoronyig, illetve a dél felé Pátfalun át Ilmi-cig terjedő sávban termesztettek a megyében, tehát csak Fertő-mentén. Kis sziget-ként a mosonszentmiklósi, németjárfalui és nemesvölgyi szőlők bukkannak még fel. A Fertő-menti borok közül a „legkiválóbb” a nyulasi volt, de jó bora volt Védenynek, Gálosnak és Barátudvarnak is.⁶³ A bécsi piac napi tételein túl „[a]z itte-ni bor egy részét Ausztriába, még Triesztig is elszállítják” – állítja Grailich.⁶⁴

„Zöldséget nagyban sehol sem termesztenek: a vizek közelében, p. o. a Fertő körül van itt-ott zöldséges kert, s innen a zöldséget Bécsbe szállítják. [...] Gyümöl-csöt is főleg csak a Fertő körül tenyésztnek, s itt meglehetősen nagy mennyiségben, miután kelendőségét Bécs biztosítja.” – írja bő tíz évvel a jobbágyfelszabadítás után az elfogulatlan Hecke, akinek művéből egyébként jól kiolvasható a német te-rületről érkezett agrárszakember bizalmatlansága a hazai összevetésben fejlettnek számító Moson megyei paraszti termelési technikákat illetően.⁶⁵ A kerti vetemé-nyek közül a legtöbb utalást a káposztára találjuk, bár gyanúnk szerint Fényes Elek a káposztaföld meglétéből már automatikusan következtet a káposzta- és gyümölcsstermesztésre. Fényes szerint a káposztatermesztés volt az egyik erőssége

57 Ennek mechanizmusára bővebben lásd Horváth 2002: 9–32.

58 Így Fényes Elek műveiben, erről bővebben lásd Benda 1981. Ugyanezt mondhatjuk el Thiele-ről is.

59 Stocz 1824: 151; Thiele 1833: 1.

60 Fényes 1851: II/169.

61 Magda 1819: 342; Grailich 1821: 225, 230; Thiele 1833: 3–4, 7–9, 11; Fényes 1851: II/97; Fé-nyes 1865: 257.

62 Fényes 1865: 258.

63 Grailich 1821: 194–195, 217, 221, 224; Stocz 1824: 151; Thiele 1833: 4–5, 7, 10; Fényes 1851: III/156, IV/285.

64 Grailich 1821: 195.

65 Hecke 1861: 679. A kivonatos cikksorozat alapjául szolgáló mű: Hecke 1861a.

Arak, Bezenye, Halászi („káposztása igen sok szép gyümölcsöt termeszt”), Hegyeshalom, Magyaróvár, Miklósfalu, Moson, Magyarakimle, Pátfalu, Rajka, Szentandrás, Szolnok, Tarcza, Védeny és Zurány gazdaságának.⁶⁶ A nezsideri spárga és zeller mellett a gátai, magyaróvári, mosoni, halászi, hegyeshalmi, németjársfalui és oroszvári veteményeskerteket tartották említésre méltónak.⁶⁷ Grailich kritikusan megjegyzi, hogy „[n]incs sem elegendő, sem pedig elég jó gyümölcs”, egyedül Rajka, Dunacsúny, Nezsider, Magyaróvár és Feketeerdő képeztek ez alól kivételt.⁶⁸

Áttérve az állattenyésztésre, a jelentős marhatartás, az igényes lótenyésztés és a sok háziszárnyas több helyen is visszaköszön.⁶⁹ A halakról–vadakról írottak alátámasztani látszanak a kiviteli statisztika adatait, szerzőink a vadnyúl, túzok bősége mellett a Hanság körül vadkacsák, vízityúkok, szárccsák, bűvárok, mocsári szalonkák stb. óriási mennyiségét említik, de ugyanez áll a halakra és rákokra is.⁷⁰ Településhez kötöten jegyzik meg, hogy sok mezei vad élt Magyaróvár és Zurány erdeiben.⁷¹

Gazdag állatállománya volt Lébénynek, Mosonnak, Zuránynak, Szentjánosnak és Rajkának; főleg lovat és tehenet tartottak Csúnyban, sok marhát írnak még Féltoronyból. A felívelő gyapjúkonjunktúrába való sikeres bekapcsolódásra utal a falusi juhok nagy száma 1816-ban Gáloson, Németjársfalun, Szentandrásán, Boldogasszonyban, Ilmicen, Miklósfalun, Féltoronyban, Barátfalun, Pátfalun, Halászában, Levélen és Szolnokon.⁷² A lótenyésztéshez kapcsolódóan jól elkülöníthető azon települések csoportja is, amelyek egyik fő jövedelemforrása a fuvarozás, szekerezés volt. Kiterjedt lótenyésztésről és szekerezésről van tudomásunk Köpcsényből, Horvátjársfaluból, Körtvélyesről, Oroszvárról és Párndorfról. Feltűnő, hogy csak a vármegye északi szegletében található, több esetben tisztán horvátok lakta települések szerepelnek a felsorolásban.⁷³ „Ők a vármegye fő fuvarosai, ezért a mosoni parasztokat, akik terményt, szénát stb. szállítanak Bécsbe, *communi nomine Croaten*-nak nevezik, még ha egy szót sem értenek horvátul.” – erősíti meg Grailich.⁷⁴

A kereskedelmi mennyiségű sajt készítés ekkor még kizárólag az uradalmakhoz kötődő tevékenységnek tűnik, csak a századforduló tejszövetkezetei módosítanak e képen. Kereskedelmi mennyiségű sajtról csak az óvári uradalomban készült tehénsajt, a „strachinó”,⁷⁵ és a szintén uradalmi, évi 50–60 mázsányi lajtafalui brinza (Brinsenkäse) kapcsán van tudomásunk.⁷⁶

66 Thiele 1833: 8; Fényes 1851: II/83, II/257, III/204, IV/285; Fényes 1865: 258.

67 Grailich 25 kertet említ Nezsiderben (Grailich 1821: 216, 194); Fényes 38 gyümölcsöskertet Németjársfalun, 99-et Mosonban (Fényes 1851: II/151, III/117–118). vö. Grailich 1821: 228–230; Stocz 1824: 151; Thiele 1833: 7; Fényes 1851: III/142, III/174.

68 Grailich 1821: 194, 226, 232; vö. Rajkánál Fényes 1851: III/276.

69 Stocz 1824: 152; Thiele 1833: 1.

70 Magda 1819: 343; Stocz 1824: 152; Thiele 1833: 1. A Hanság haszonvételeire összefoglalóan lásd Schmidl 1835: 75–76.

71 Thiele 1833: 2, 11.

72 Thiele 1833: 9–10; Fényes 1851: I/230, II/15, II/34–35, III/15–16. A juhokra lásd Grailich 1821: 216–218 221–224 229–233. A legtöbb, úrbéres kézben levő juh 1816-ban Szolnokon volt: 1172 db.

73 Fényes 1851: II/151, II/261, II/266, III/170.

74 Grailich 1821: 201.

75 Fényes 1847: 12.

76 Grailich 1821: 219, 204. Grailich általánosságban olasz sajt mestereket is említ ugyanitt.

Méhészet minden településen előfordult, itt Grailich 1816-ra 506 adó alatti kaptárról számol be, a kaptárok valós számát viszont 2000 fölé teszi.⁷⁷ Thiele Zurányt nevesíti mint méhészfalut,⁷⁸ Fényes a szigetközi Kálnokból jelenti a legtöbb méhkast.⁷⁹

A Fertőzugban, a Hanság peremén elhelyezkedő néhány településhez rendelhető a vízimadarak vadászata, a nád- és a sziksó- vagy szódagyűjtés. Bánfalu jövedelmei nagy részét a nád-, hal- és sziksó kereskedelemnek köszönhetette,⁸⁰ „[I]akosai [...] vizivadászatból is sok pénzt vesznek be”.⁸¹ Pomogyra és Ilmicre ugyanez áll, utóbbiban a szikból helyben főzött szappan érdemel még említést.⁸² Pomogyot is nagymérvű szódagyűjtés jellemezte, de a sok nád, hal és vízimadár itt is fontos bevételforrást képezett.⁸³

A Hanság északi peremén kelet felé tovább haladva a vallai, szentandrásai, tarcsai, tétényi, pusztasomorjai, szentjánosi és szentpéteri, lébényi szénatermelést kell kiemelnünk, amelyet a szántóföldi terményeken túl a sziksó-, nád- és halászati-vadászati jövedelmek tettek teljessé.⁸⁴ Az északi horvát településekkel szemben ezekben a termelés és fuvarozás egybekapcsolódott, a megtermelt javak haszna így közvetlenül a községeket gazdagította. Lébényt leszámítva e településeket a bécsi piaci jegyzőkönyvekben is megtaláljuk.⁸⁵

A kiviteli statisztikákban megjelenő nyers és faragott mészkövet, mint korábban említettük, a megyéből főleg Császárkőbánya szolgáltatta, de említésre méltó még Sásony, Nyulas és Nezsider kőfejtőinek termése is, amelyek szintén eljutottak Bécsbe és Pozsonyba.⁸⁶

A több gazdasági ágban is erőteljesen jelenlevő települések (Lébény, Szentjános, Szentpéter, Moson, Hegyeshalom, Miklósfalu, Zurány, Párndorf, Oroszvár, Rajka) közös vonása, hogy határuk országos viszonylatban egyike volt a legkiterjedtebbeknek, általában tisztán németek lakták őket, ahol a törzsöröklésnek köszönhetően a jobbágytelek átlaga 1 egész körül, vagy jóval afölött volt. Legtöbbjük a Magyaróvári Főhercegi Uradalomhoz tartozott. Potenciális gazdasági lehetőségeik kibontakozásához az uradalom nagyvonalú jobbágygazdálkodása adott keretet.⁸⁷

77 Grailich 1821: 197; vö. Stocz 1824: 152.

78 Thiele 1833: 11.

79 Fényes 1865: 274.

80 Fényes 1851: I/83.

81 Fényes 1865: 279.

82 Magda 1819: 343; Grailich 1821: 233; Thiele 1833: 3, 5; Fényes 1851: III/250.

83 Thiele 1833: 3; mindhárom falura lásd még Stocz 1824: 152.

84 Grailich 1821: 231, 234; Thiele 1833: 5, 9, 11; Fényes 1847: 12; Fényes 1851: III/15–16, IV/36, IV/90, IV/102, IV/116, IV/177, IV/201, IV/258; Fényes 1865: 273, 275–276.

85 A hansági széna megjelenését a bécsi piacon egy másik írásunkban részletesen is megvizsgáljuk. Itt csak azt jegyeznénk meg, hogy valamennyi magyarországi piaci résztvevő Moson vármegyéből, ezen belül a Hanság-mentéről került ki. Vö. Horváth 2003a.

86 Grailich 1821: 216; Thiele 1833: 9; Fényes 1851: III/156, III/142, IV/304; Fényes 1865: 261.

87 Grailich 1821: 217, 220, 222; Thiele 1833: 5–6, 8–11.; Fényes 1851: III/88, IV/148; Fényes 1865: 257, 285.

Dolgozatunkban megpróbáltuk megragadni a természeti és mezőgazdasági javaknak azt a körét, amit Alsó-Ausztria és Bécs ellátásában a határmenti régió, ezen belül Moson vármegye képviselt. Vizsgálatunk abban az értelemben egyoldalú, hogy területi okokból be kellett érünk a vázlatos gazdaságpolitikai tablóval, és az egyes árutételek felsorolás jellegű ismertetésével. Többek között nem térhettünk ki az uradalmak, ezen belül is elsősorban a Magyaróvári Főhercegi Uradalom gazdaság- és társadalomszervező szerepére, a természetföldrajzi adottságok nyújtotta lehetőségeknek a piaci igényekhez igazodó kiszélesítésére (lecsapolások, öntözés), de a vármegye szabályzó szerepének jelentőségére sem. Munkánk remélhetőleg így is eléri célját: rávilágít arra, hogy a külkereskedelmi forgalomban a határon átvelő regionális kapcsolatok tanulmányozása számos ponton segíthet megérteni a jobbágyi gazdálkodás hátterében meghúzódó motivációkat, számításokat. A rendiség utolsó szakaszában a paraszti kommercializáció előretörésének, az ennek hátterében álló mozgatórugók megértése hozzásegíthet a későbbi időszakra általánosan csak parasztpolgárosodásként tárgyalt folyamat előzményeinek megismeréséhez is.

Ezen túlmenően talán azt is sikerült bizonyítanunk, hogy a birodalom két része közötti gazdasági kapcsolatok jellegének széles körben elfogadott értékelése mellett létezhet annak másik olvasata is. Utóbbira makroszintű adatokon nyugvó (át)értékelések már születtek,⁸⁸ a mikroszintű elemzések azonban még váratnak magukra. Az „elnyomás”, „kiszolgáltatottság”, „gyarmati lét” szavakkal fémjelvezhető korábbi tétel helyett a kulcsfogalmak itt a kölcsönös egymásrautaltság, a piaci rések betöltése, az alattvalóknak az állam érdekeivel is összhangban álló öngyarapítása.

FORRÁSOK

Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltár Mosonmagyaróvári Részlege (MmL)

Moson vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyve (IVA 502a)

Moson vármegye nemesi közgyűlésének iratai (IVA 502b)

Moson vármegye adószedőjének iratai (IVA 505a/11–63.)

Ausweise... 1842 = Ausweise über den Handel von Oesterreich im Verkehr mit dem Auslande und über den Zwischenverkehr von Ungarn und Siebenbürgen mit den anderen österreichischen Provinzen, im Jahre 1842. (3. Jg.) Wien, 1844.

Bél Mátyás 1985: *Az újabbkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Moson vármegye.* Mosonmagyaróvár

88 Lásd pl. Komlos egyik végkövetkeztetését: „Magyarország számára éppen ezért a század közepén életbe léptetett reformok fontossága eltörpül ahhoz az előző a ’20-as években érezhető ösztönzéshez képest, amely azáltal keletkezett, hogy az ország Ausztria éléskamrája és nyersanyagforrása volt” (Komlos 1990: 222).

- Burger, Johann 1833: *Reise nach Ungarisch-Altenburg*. In: *Verhandlungen der k.k. Landwirtschafts-Gesellschaft in Wien und Aufsätze vermischten ökonomischen Inhaltes*. Neue Folge 2. Band 1. Heft, Wien, 90–128.
- Christelbauer, Josef 1920: *Geschichte der Stadt Bruck a.d. Leitha. Ein Beitrag zur Förderung der Heimatkunde*. Bruck a.d. Leitha
- von Conrad, Paul Ludwig 1819: *Beschreibung des Ruster Weinbaues*. Wien
- Fényes Elek 1847: *Magyarország leírása*. Pesten
- Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leiratik*. I–IV. Pesten
- Fényes Elek 1865: *Magyarország ismertetése statistikai, földtani s történelmi szempontból. 1. kötet Dunántúli Kerület*. Pest
- Galgóczy Károly 1855: *Magyarország-, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági stasticaja*. Pest
- Grailich, Andreas 1821: *Wieselburger Gespanschaft*. In: *Csaplovics, Johann (Hrsg.): Topographisch-Statistisches Archiv des Königreichs Ungern I–II*. Verlag Anton Doll, Wien II./ 187–236.
- Hecke 1861: *Vázlatok Mosonmegye gazdasági állapotairól. Gazdasági Lapok* 1861. 663–665, 678–681, 692–696, 774–776.
- Hecke, W. 1861a: *Die Landwirtschaft der Umgebung von Ungarisch-Altenburg und die landwirtschaftliche Lehranstalt daselbst*. Wien
- Kis József 1817: *A Fertő tavának geographiai, historiai, és természeti leírása 1797-ben*. In: *Rumy Károly György (szerk.): Monumenta Hungarica az-az magyar emlékezetes írárok I*. Pest, 337–423.
- Kiss József 1833: *Sopron Vármegye Esmértetése. Tudományos Gyűjtemény* 1. 5–41.
- Kohl, J. G. 1842: *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten /III.: Reise in Ungarn*, Dresden und Leipzig
- Korabinsky, Johann Mathias 1786: *Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn in welchen die vorzüglichsten Oerter des Landes in alphabetischer Ordnung angegeben, ihre Lage bestimmt und mit kurzen Nachrichten, die im gesellschaftlichen Umgange angenehm und nützlich sind, vorgestellt werden*. Pressburg
- Magda Pál 1819: *Magyar országnak és a' határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geográfiai leírása*. Pesten
- n.n. 1844: *Ungarn und seine Zoll-Zwischenlinie*. Prag
- Schmidl, Adolf 1835: *Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn mit den Nebenländern und Dalmatien, nach Serbien, Bukarest und Constantinopel*. Wien
- Seidl, Michael 1834: *Bericht an die kais. königl. patriotisch-ökonomische Gesellschaft im Königsreiche Böhmen über die Herrschaft Altenburg in Ungarn und die Herrschaft Seelowitz in Mähren*. Prag
- Stocz, Johann Leopold 1824: *Das Königreich Ungarn, nach dessen Größe, Bevölkerung, Landesbestande, physischer Beschaffenheit, Cultur- und Handelsverhältnissen*. Pressburg–Oedenburg
- v.Thiele, J. C. 1833: *Das Königreich Ungarn. Ein topographisch – historisch – statistisches Rundgemälde, das Ganze dieses Landes in mehr denn 12,400 Artikeln umfassend*. II. Band. Kaschau
- v.Windisch, Karl Gottlieb 1780: *Geographie des Königreichs Ungarn*. Preßburg I./284–293.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest
- Belitzky János 1932: *A magyar gabonakivitel története 1860-ig*. Budapest
- Benda Gyula 1981: Fényes Elek forrásai. *Agrártörténeti Szemle* 1981/3–4. 365–380.
- Bruckmüller, Ernst 2001: *Sozialgeschichte Österreichs*. Wien–München
- Eckhart Ferenc 1922: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Budapest
- Eckhart Ferenc 1958: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*. Budapest
- Fónagy Zoltán é.n.: A bomló feudalizmus válsága. In: Gergely András (szerk.) *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Budapest, 25–56.
- Horváth Gergely Krisztián 2002: 'Honisme' és 'statistica' (1819–1848). Budapest, 9–32.
- Horváth Gergely Krisztián 2003: *Út – idő – sebesség: a fuvarozás alapidimenziói*. Kézirat
- Horváth Gergely Krisztián 2003a: *Vállalkozó jobbágyok? A hansági széna a bécsi piacon*. Kézirat
- Horváth Gergely Krisztián 2003b: *Országhatár – vámhatár. Hétköznapi ügymenet és konfliktusok*. Kézirat
- Horváth Mihály 1840: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt*. Buda
- Kautz Gyula 1866: *Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika*. Pest
- Komlos, John 1990: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Ausztria–Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században*. Budapest
- Lukács Károly 1953: Adatok a Fertő és a Rábaköz halászatának történetéhez. *Etnográfia* 282–290.
- Mérei Gyula 1951: *A magyar iparfejlődés*. Budapest
- Mérei Gyula 1983 [1980]: Magyarország gazdasága (1790–1848) – A piaci viszonyok. In: uő. (főszerk.) *Magyarország története 1790–1848*. Budapest, I/245–282.
- Mérei Gyula 1981: A magyar királyság külkereskedelmi piaci viszonyai 1790–1848 között. *Századok* 3. 463–521.
- Sandgruber, Roman 1982: *Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*. Wien
- Tilcsik György 2001: *Szombathely kereskedelme és kereskedelmi jelentősége a 19. század első felében*. Kézirat

Melléklet

Az Alsó-Ausztriába kivitt legfontosabb 76 mezőgazdasági termék betürendben (1842)

Áru (mértékegység)	kb. ár (CM ft)	Beviteli vám	Kiviteli harmincad	Az Alsó-Ausztriába kivitt mennyiség		Összes kivitt mennyiség ⁸⁹	Az Alsó-Ausztri- ába kivitt mennyiség az összes százalé- kában ⁹⁰	Az összes értéke (CM ft) ⁹¹
				q, db, vagy Ft	q, db, vagy Ft			
1	2	3	4	5	6	7	8	
ágytoll (q)	50 ft	12 1/2 kr	12 1/2 kr	11.297 q	11.720 q	96,3%	586.000 ft	
árpa és hántolatlan tönköly (q – 1 mérő = 60 font)	2 1/2 ft	7 1/2 kr	1/2 kr	77.762 q	110.234 q	70,5%	275.585 ft	
bab (q – 1 mérő = 87 font)	2 1/3 ft	6 3/4 kr	1/2 kr	1487 q	2315 q	64,2%	5402 ft	
bárány és gida (db)	1 1/2 ft	4 1/2 kr	3 kr	10.636 db	15.718 db	67,6%	23.577 ft	
bodzabogyó (q)	3 ft	12 1/2 kr	1 kr	311 q	1206 q	25,8%	3618 ft	
bor (q – 1 akó = 120 font)	6 ft	36 kr	2 kr	53.297 q	119.259 q	44,7%	715.554 ft	
borjú, 1 év alatti (db)	7 ft	10 kr	9 kr	6040 db	9978 db	60,5%	69.846 ft	
borsó és lencse (q – 1 mérő = 85 font)	5 1/3 ft	16 1/4 kr	1 1/4 kr	138 q	381 q	36,2%	2032 ft	
búza, tönkölybúza (q – 1 mérő = 80 font)	3 3/4 ft	11 1/4 kr	1 kr	1.164.845 q	1.374.678 q	84,7%	5.155.042 ft	
csikó (db)	50 ft	1 ft 30 kr	7 kr	2385 db	9548 db	25%	477.400 ft	
dara (q – 1 mérő = 69 font)	13 1/2 ft	40 1/2 kr	3 1/4 kr	358 q	362 q	98,9%	4887 ft	
dohány, vámmentes a kincstári üzemeknek (q)	10 ft	–	–	110.283 q	129.309 q	85,3%	1.293.090 ft	

89 Az osztrák tartományok alatt ez esetben Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia és Krajna, a Tengerpart, Tirol, Csehország, Morvaország és Szilézia, Galícia, Lombardia és Velence értendő.

90 Sajat számítás.

91 Kerekített összegek.

1	2	3	4	5	6	7	8
énekesmadár (fenyő-, feketeerigő, pacsirta stb.) (tucat)	1/3 ft	1 1/2 kr	1/4 kr	4504 tucat	4865 tucat	92,6%	1622 ft (helyesen: 1605)
ételek (kocsonya –hal is, pástétó, sütemény) (ft)	bevallott érték	6 kr	1/4 kr	1523 ft	1826 ft	83,4%	1826 ft
fácán, fájdkakas, nyírfájd, tűzok stb. (db)	2/3 ft	2 kr	1/4 kr	7654 db	8291 db	92,3%	5527 ft
faggyú (q)	22 ft	45 kr	4 kr	5542 q	12.972 q	42,7%	285.384 ft
festő- és gyögnövény (q)	30 ft	12 1/2 kr	6 1/4 kr	3583 q	4680 q	76,5%	140.400 ft
friss gyümölcs (q)	1 1/2 ft	5 kr	1/2 kr	18.494 q	21.892 q	84,5%	32.838 ft
gubacs (q)	5 1/2 ft	2kr	1 kr	102.504	119.328 q	85,9%	656.304 ft
gyapjú (q)	80 ft	15 kr	–	126.378 q	240.669 q	52,5%	19.253.520 ft
gyapjubolyh ²² enyvfőzéshez (q)	6 ft	4 1/2 kr	4ft	1639 q	1774 q	92,4%	10.644 ft
gyékény, nád, szalma stb. takaró (db)	18 ft	37 1/2 kr	6 1/4 kr	166.300 db	187.200 db	88,8%	33.696 ft
hagyma (q)	6 ft	25 kr	2 kr	243 q	421 q	57,7%	2526 ft
hajdina (q – 1 mérő = 64 font)	2 1/4 ft	6 1/2 kr	1/2 kr	140 q	4143 q	3,4%	9322 ft
hal, hód, béka stb. (q)	20ft	50 kr	5 kr	2621 q	3072 q	85,3%	61.440 ft
hamuzsír (q)	10 ft	3 1/8 kr	3 kr	39.776 q	54.175 q	73,4%	541.750 ft
hús (friss) (q)	8 ft	12 1/2 kr	1 kr	2327 q	3354 q	69,3%	26.832 ft
juh, kos, kecske, ürü (db)	3 ft	9 kr	5 kr	116.686 db	174.469 db	66,9%	523.407 ft
kacsa, kappan stb. (db)	1/4 ft	3/4 kr	1/8 kr	104.097 db	108.348 db	96,1%	27.087 ft
kender (q)	20 ft	6 1/4 kr	5 kr	13.124 q	18.163 q	72,2%	363.260 ft
kenyér (q)	5 ft	7 1/2 kr	1kr	3745 ft	4352 ft	86,0%	21.760 ft
kerti vetemény, krumpli, répa, káposzta stb. (q)	1ft	1 1/2 kr	1/4 kr	22.077 q	25.412 q	86,9%	25.412 ft
korpa (q)	2 ft	1/2 kr	1/2 kr	3973 q	4657 q	85,3%	9314 ft

92 Schafffüssel, feltehetően nem csak bolyhot, hanem egyéb állati hulladékot is jelöl.

1	2	3	4	5	6	7	8
kosarak-dobozkák (ft)	bevallott érték	6 kr	1/4 kr	141 ft	552 ft	25,5%	552 ft
kő (q)	2/5 ft	1/8 kr	–	70.045 q	86.292 q	81,2%	34.517 ft
kőfaragó munkák (ft)	bevallott érték	6 kr	1/4 kr	37.631 ft	37.830 ft	99,5%	37.830 ft
köles (q – 1 mérő = 70 font)	2 5/6 ft	8 1/2 kr	3/4 kr	1782 q	2255 q	79,0%	6389 ft
köröm (q)	7 ft	1 kr	1kr	2608 q	2621 q	99,5%	18.347 ft
kötél, zsinór (q)	25 ft	51 kr	6 1/4 kr	46 q	99 q	46,5%	2475 ft
kukorica (q – 1 mérő = 60 font)	2 5/6 ft	8 1/2 kr	3/4 kr	33.974 q	91.656 q	37,0%	259.692 ft
liszt (gabona, hüvelyesek, de burgonya is) (q)	4 ft	12 kr	1 kr	13.332 q	28.040 q	47,5%	112.160 ft
lószőr (q)	40 ft	12 1/2 kr	10 kr	1113 q	1212 q	91,8%	48.480 ft
malac, 9 font alatti szopós malac (db)	1/2 ft	1 1/2 kr	1 1/2 kr	8722 db	11.760 db	74,1%	5880 ft
maláta (q – 1 mérő = 50 font)	2 ft	6 kr	1/2 kr	25.192 q	25.936 q	97,0%	51.872 ft
marhaszőr, ványolt (q)	8 ft	12 1/2 kr	2 kr	317 q	318 q	99,7%	2544 ft
méz (q)	12 ft	1 ft 15 kr	5 kr	7596 q	14.102 q	53,9%	169.224 ft
olaj (kender, len, repce) (q)	25 ft	1 ft 15 kr	6 1/4 kr	21.477 q	27.085 q	79,3%	677.125 ft
ökör és bika (db)	40 ft	2 ft	1 ft 30 kr	57.995 db	63.262 db	91,7%	2.530.480 ft
pálinka (q – 1 akó = 120 font)	12 ft	2 ft 5 kr	6 1/4 kr	2097 q	3817 q	54,9%	45.804 ft
pulyka, liba, gyöngytyúk (db)	1/2 ft	1 1/2 kr	1/8 kr	305.151 db	318.639 db	95,8%	7966 ft
repcemag (q)	4 ft	4 kr	1 kr	81.549 q	96.996 q	84,1%	387.984 ft
rongy (q)	6 ft	1 1/2 kr	1 kr	45.953 q	50.619 q	90,8%	303.714 ft
rozs és Schwarzetreide (q – 1 mérő = 76 font)	2 2/3 ft	8 kr	3/4 kr	15.744 q	44.459 q	35,4%	118.539 ft
salétrom (vámmentesen a hadseregnek) (q)	14 ft	–	–	5164 q	5224 q	98,8%	73.136 ft
seprű (db)	2 ft	3 1/8 kr	1/2 kr	176.600 db	199.600 db	88,5%	3992 ft
sertés (db)	10 ft	30 kr	¹⁹ 42 jún.-ig, ²³ utána	254.731 db	289.685 db	87,9%	2.896.850 ft

	1	2	3	4	5	6	7	8
szalámi, hurka (q)		60 ft	3 ft	6 1/4 kr	370 q	439 q	84,3%	26.340 ft
szappan (q)		15 ft	2 ft	6 1/4 kr	2171 q	4954 q	43,8%	74.310 ft
szárasztás (q)		20 ft	2 ft	5 kr.	5 q	6 q	83,3%	120 ft
szarv és szaru (minden háziállat) (q)		50 ft	6 1/4 kr	6 1/4 kr	2370 q	2783 q	85,1%	139.150 ft
szatócsáru (ft)		bevallott érték	6 kr	1/4 kr	8038 ft	11.220 ft	71,6%	11.220 ft
széna, szalma, fű, takarmány (q)		4/5 ft	1/4 kr	1/20 kr	230.235 q	260.911 q	88,2%	208.729 ft
szóda (q)		5 ft	6 1/4 kr	2 kr	11.411 q	11.745 q	97,1%	58.725 ft
tehen- és juhsajt (q)		10 ft	30 kr	2 1/2 kr	7441 q	10.587 q	70,3%	105.870 ft
tehen, 1 év feletti borjú (db)		20 ft	1 ft	45 kr	2456 db	6419 db	38,3%	128.380 ft
tej és túró (ft)		bevallott érték	1/4 kr	1/4 kr	147 ft	191 ft	76,9%	191 ft
tojás (ft)		bevallott érték	1 1/2 kr	1/4 kr	57.154 ft	58.711 ft	97,3%	58.711 ft
tőzeg (q)		1/3 ft	1/8 kr	–	22.848 q	22.848 q	100,0%	7616 ft
tyúk (db)		1/6 ft	1/2 kr	1/8 kr	1.677426 db	1.696460 db	98,9%	282.743 ft
vadkacsa, vadlúd, hófajd, erdei szalonka stb. (db)		1/3 ft	1 kr	1/8 kr	9384 db	10.049 db	93,4%	3350 ft
vadnyúl, nyüzött és házi (db)		1/3 ft	3 kr	1/4 kr	10.967 db	12.016 db	91,2%	4005 ft
virág (kamilla, hibiszkusz stb.) (q)		30 ft/q	12 1/2 kr	6 1/4 kr	787 q	878 q	89,6%	26.340 ft
vízmadár (mocsári és egyéb szalonka, kibic, vízitűk, vadgalamb stb.) (db)		1/6 ft	1/2 kr	1/8 kr	2282 db	2284 db	99,9%	381 ft
zab (q – 1 mérő = 45 font)		1 5/6 ft	5 1/2 kr	1/2 kr	318.312 q	332.773 q	95,6%	610.084 ft
zsir, háj (libaé is) (q)		20 ft	1 ft 15 kr	5 kr	1559 q	2007 q	77,7%	40.140 ft
zsruló (q)		13 ft	12 1/2 kr	3 kr	352 q	352 q	100,0%	4576 ft

Kövér György

A „láthatatlan” aláíró

A 4%-os magyar államkötvények jegyzői 1881-ben

A piac, mint láthatatlan kezek által irányított mechanizmus Adam Smith óta bevett víziója a közgazdasági gondolkodásnak. Olyannyira, hogy a nagyvállalatok institucionalista megközelítésével alternatív magyarázó modellt kereső Alfred Chandler épp ezzel a képpel szemben fogalmazta meg a menedzsmentet kulcssze-replővé avató elméletét (*The visible Hand*). S ha most az értékpapírpiacra szűkít-jük vizsgálati horizontunkat, akkor megállapíthatjuk: arról, hogy egy-egy kibocsá-táskor hányan jegyezték kötvényt az elsődleges piacokon, a sajtóban közzétett adatok számsoraiból még lehetnek információink, de hogy kik rejteznek a sok-szor inkább durva becslésnek tekinthető számadatok mögött, tehát magukról az aláírókról, jóformán semmit sem tudunk. Az ok nyilvánvalóan elsősorban a for-ráshiányból fakad, azok léte, megléte nélkül nehéz bármit is mondani arról, kik is jelenítik meg a piaci befektetők „láthatatlan kezeit”.

Ritka és talán ünnepélyes alkalom tehát a piacok történetében, ha olyan források bukkannak elő, amelyek legalább kurta bepillantást engednek ezen anonimitásra épü-lő intézmény féltve őrzött titkaiba. S az sem kétséges, hogy a külvilág számára „látha-tatlan aláíró kezekre” rávilágító források kizárólag a kibocsátó konzorciumot alkotó bankházak levéltáraiból bukkanhatnak elő. Ezért is tulajdoníthatunk kiemelt jelentő-séget annak, hogy a Rothschildok londoni levéltára az 1980-as évek elején megnyitotta kapuit a tudományos kutatók előtt, valamint a párizsi és bécsi házak anyaga is ku-tathatóvá vált – az előbbi jelentős része a párizsi Archives Nationales-ban, a másik előbb Moszkvában, majd Moszkvából épp mostanában Londonba kerülve nyilván hamarosan ott is. Az alábbiakban elsősorban a londoni és párizsi archívum dokumen-tumai alapján teszek kísérletet arra, hogy az 1881-es 4%-os magyar aranyjádék aláí-róit legalább részben láthatóvá tegyem. Összességében háromféle forrástípust haszná-lok: egyrészt a londoni *N. M. Rothschild & Sons* cégnek az 1881. május 19-i kibocsá-tás körül lebonyolított kimenő levelezését és értékpapír-számlakönyveit, másrészt pedig a párizsi háznak, a *Rothschild frères*-nek dossziéiban fellelt aláírási névsorokat, végül, de nem utolsósorban az aláírásban érdekelt budapesti bankok (*Magyar Általá-nos Hitelbank, Pesti Hazai Első Takarékpénztár*) fennmaradt igazgatósági jegyző-könyveit.

Az 1881-es kibocsátás egy konverziós tranzakció része volt, amelynek során az addigi 6%-os magyar aranyjádék birtokosai lehetőséget kaptak arra, hogy értékpapírjaikat új, 4%-os magyar aranyjádék-kötvényekre cseréljék. Másfelől azonban – készpénzért – olyanok is jegyezhettek az új emisszióból, akik korábban nem fektették tőkéjüket magyar járadékba. Az 1881. május 19-i nyilvános aláírás

alkalmából – sajtótudósítások szerint – (és ezt az intern levéltári források is megerősítik) többszörösen (mintegy 20–25-szörösen) túljegyezték az eladásra kínált 160 millió forintos mennyiséget.

LONDON: EGY NEMZETKÖZI KÖZPONT

Ahogy futottak be Londonba a távirati jelentések a kontinens aláírásairól, a londoni cég egyik vezetője a május 20-án délelőtt 10.30-kor feladott párizsi telegram háttára ráfirkantotta a londoni előzetes eredményt is. Ekkor 80 millió fontra becsülték az ottani jegyzéseket.¹ A cégfőnök ugyanaznap este Berlinbe, Adolf Hansemannak, a *Disconto Gesellschaft* vezérének írott levelében már az aláírás végleges eredményeiről számolhatott be: eszerint Londonban 96 millió fontnyi aláírás érkezett. A levél miközben elismerte, hogy „az eredmény valóban minden várakozást meghalad”, ilyen mértékű túljegyzés láttán el is töprengett az allokáció helyes módja felett. S felvetett egy kérdést, amely láthatóan a kontinens piacait kevésbé nyugtalanította: Londonban ugyanis csak az aláírók kis része jegyzett régi kötvények ellenében, még azok közül is kevesen tettek így, akiknek tudva levő, hogy birtokukban volt ilyen. Ezért javaslatot tett arra, hogy haladéktalanul fogjanak hozzá „amennyiben lehet, pari [névérték] alatt, ha azonban szükséges, agioval [felárral]” a régi 6%-os kötvények felvásárlásához.²

Már az aláírást megelőző napokban egyébként sorra érkeztek a *N. M. Rothschild & Sons* céghez előjegyzési kérelmek a május 19-i kibocsátásra. A válaszlevelezőkönyvi másolatok szerint az első két idevágó reakció azonban elutasító volt: *H. Lefevre*-nek Párizsba, illetve *Nathanson & Kallim*ak Bécsbe egyazon napról keltezték azt a levelet, amely arra hivatkozott, hogy „nem fogadhatunk el aláírásokat külföldről az új magyar kölcsönre”.³ A következő napok levelezéséből azonban az is kiderül, hogy a negatív válasz nem önmagában Párizsra és Bécsre vonatkozott. Azok, akik a cégnél számlával rendelkeztek, vagy régi ügyfeleknek számítottak, olyan értelmű választ kaptak, megnézik, mit tehetnek az illetőért, s csak annyiban hagyták bizonytalanságban, amennyiben elismerték, a túljegyzés miatt nem lehet előre megmondani, mekkora mennyiséget tudnak számára juttatni az allokációkor.⁴ A hasonló értelmű leveleket néhány nap múlva követte a tényleges allokációra vonatkozó közlés. Ezek alapján készült a következő összeállítás:

1 Rothschild Archive, London (= RAL) XI/ 111/ 14 (Párizs, 1881. május 20.)

2 RAL XI/ 111/ 14 (London, 1881. május 20.) *N. M. Rothschild* (= NMR) – Hansemann (Berlin). London egyébként – nem először – az amerikai konverzió tapasztalataira hivatkozott.

3 RAL XI/ 148/ 260 p. 413, 415. (1881. május 17.) Lefevre-nek egyenesen azt ajánlják, hogy forduljon párizsi házukhoz. A név írásmódja alapján nem dönthető el, hogy az igénylő vajon rokonságban áll-e a régi párizsi protestáns bankárdinasztiával, Jacques Lefebvre leszármazottaival. Hasonló elutasítást kapott egyébként távirati megrendelésére az aláírás napján Meyer Cohn Berlinből. RAL XI/ 148/ 260 p. 438. (1881. május 19.)

4 RAL XI/ 148/ 260 p. 421, 427, 429 (1881. május 18.) Horace de Landau-nak Párizsba például ezt válaszolják: „Wir wollen sehen, was wir für Sie thun können, aber fest versprechen können wir nichts, denn die Zeichnungen sind zu colossal.”

1. táblázat

Adatok a londoni jegyzéshez és szétosztáshoz

Cég	Helyszín	Jegyzés	Allokáció (£)
A. S. Valentin	Amszterdam	£ 1.505.000	37.500
L. Behrens & Söhne	Hamburg	£ 20.000	4.000
M. M. Warburg & Co.	Hamburg		4.000
Sophie Henry	London	£ 1.200	400
Soc. des Ass Secur.	Nápoly		5.000
H. de Landau	Párizs	£ 90.000	5.000
I. L. Hengel	Párizs	\$ 25.000	2.000
M. A. Thomas	Párizs	£ 2.000	500
E. Monnechet	Párizs	£ 1.050	200
P. M. de Braga	Párizs		400

Forrás: RAL XI/ 148/ 260.

Természetesen a táblázatból – amely az összes jegyzésnek nyilvánvalóan csak töredékét tartalmazza – jól látható, hogy ebben az általunk összeállított névsorban különböző befektető típusok keverednek: *Valentin* esetében nem magukról az amszterdami aláírókról, hanem a cég számára a jegyzéseket összegyűjtő, a londoni Rothschildokkal üzleti kapcsolatban álló cégről van szó. Tőle várták, hogy az aláírási listát megküldje Londonba. Majd a jegyzék áttekintésekor, annak visszaküldésével együtt osztották ki számára a 37.500 fontos mennyiséget. Hogy *Valentin* miként osztja szét ügyfelei között a papírokat, azt teljesen rábízták („as you think it fit and proper”). 50 fontnál mindenesetre nem akartak kevesebbet juttatni senkinek. Az amszterdami megbízottnak szabadságában állt elutasításokat is adni. Tulajdonképpen az is tanáccsal felérő közlés volt, amikor magukról szólva azt állították, hogy nem tettek különbséget készpénzes és kötvénnyel (mármint régi, 6%-os magyar járadékkal) jegyzők között. (Amszterdamot nem értesítették külön arról, hogy milyen kevés a régi kötvény ellenében érkezett jelentkezés.) Utóiratként még hozzáfűzték az eddigiekhez: amennyiben „abszolút szükségesnek” találja, a kisbefektetők számára még kioszthat 1–2.000 fonttal többet, de semmi esetre sem lépheti át összesen a 40.000 fontos határt.⁵

Egész más típusú Sophie Henry jegyzése, aki 1200 £ névértékű 6%-os magyar kötvényeit szeretne volna átváltani 4%-osra, ám a túljegyzés miatt csak 300 fontot tudott konvertálni a Rothschildoknál letétben őrzött régi járadékaiból.⁶ Hasonló tranzakció ment végbe a párizsiként jelölt De Braga számára (folyamodása összegszerűen nem ismert): 300 £ névértékű, a cégnél tárcában őrzött 6%-os magyar járadékot váltottak be parin (100) és a maradék 2 £ erejéig számláját megterheltek.⁷ A jegyzés anatómiáját mikroszinten jól tükrözi I. L. Hengel esete, aki nem

5 RAL XI/ 148/ 260 (1881. május 20.) „My dear Valentin” p. 457.; 261 (1881. május 26.) p. 57. „you are at liberty to give »regrets«” Bár a cégnek magának nem allokáltak, ám megígérték, hogy nem fognak megfélekezni róluk. „As regards yourself and your staff, we have not allotted you any stock, but you shall not be forgotten.”

6 RAL XI/ 148/ 261 (1881. május 31.) p. 93. A 400 £ új járadékot 75"10%-on jegyezték számára.

7 RAL XI/ 148/ 261 (1881. május 31.) p. 88.

magyar, hanem 5%-os amerikai értékpapírai likvidálásának hozamát (\$ 25.000) kívánta átforgatni az új magyar járadékba.⁸ Eugene Monnechet pedig 1.050 £ névértékű 1872-es orosz kölcsönkötvényei eladásából kívánt új 4%-os magyar járadékot jegyezni.⁹ Láthatóan a régi papírok „konvertálása” (akár 6%-os magyarokról, akár másokról volt szó) bevett gyakorlat volt új papírok jegyzésénél, s ezekben az esetekben a párizsi székhely sem volt akadály.

A Rothschild család tagjai sem maradtak ki a konverzióból. Nathaniel két, meglehetősen extrém szokásokkal bíró fia Párizsban élt, ám értékpapírjaik kezelésével a londoni *N. M. Rothschild* cég volt megbízva. Az idősebbik, Nathan James Edouard nagy tehetségnek indult, de rövid életét a depresszió és az idegbetegség árnyékolta be. 1881. október 25-én hunyt el Párizsban.¹⁰ A londoni cég magán levelezőkönyvéből rekonstruálhatjuk magyar járadékkötvényeinek az útját a halálát megelőző év folyamán. Az *N. M. Rothschild* cég 1881. március közepén a „családi ügyfél” kívánságára eladta spanyol 3%-os és egyiptomi egyesített kötvényeit és ezek ellenértékéért 50.000 £ névértékben magyar 6%-os járadékkötvényt vásárolt számára, ekkor még 96 ⁷/₈-os árfolyamon.¹¹ A májusi kibocsátás után már arról kapott értesítést, hogy 20.000 £ névértékben jegyeztek neki „új magyar kölcsönt”, amely 15.100 fontot visz el a régi 6%-os kötvényállományból.¹² James legközelebb csak július végén foglalkozott a magyar járadék dolgaival, ekkor azonban kívánságai a 6%-os kötvények vásárlására nem találtak kedvező fogadtatásra. „A piac korlátai és a folyton emelkedő árak” miatt „még 101-en” sem biztos, hogy tudnának számára kötvényt szerezni – írták. Végül anyja számlájára vásároltak 50.000 £ névértékben 4%-os elismervényt („Scrip”) 2 ¹/₁₆-os prémiummal (a kibocsátás után mindaddig, amíg a végleges, lebélyegzett kötvényeket nem oszthatták ki, ezek az elismervények bizonyították a jegyzést).¹³ Az elhunyt James Edward bárónak halálakor a 6%-os aranyjáradékból 341 darabja volt (34.900 £ névértékben), valamint 20 db 1000 fontos 4%-os címlete (20.000 £ névértékben).¹⁴ James esete önmagában nézve is több mint egy pillantás a londoni cég konverzióval kapcsolatos magatartására. Csak feltételezhetjük, hogy a család papírjaival sem tettek mást, mint amit amúgy is racionális piaci magatartásnak tartottak: 1881 tavaszán régi 6%-os kötvényeket vásároltak, ezek egy részét májusban konvertálták, majd kivártak. Mivel a 6%-os kötvények árfolyama magasra kúszott,

8 RAL XI/ 148/ 260 (1881. május 18.) p. 440.

9 RAL XI/ 148/ 260 (1881. május 19.) p. 441.

10 The Jewish Encyclopedia. v. X. 1906–1916: 500.; Wilson, 1988: 269; Lotmann, 1995: 149.

11 RAL XI/ 149/ 0 Private Letters – Letter Copy Book (London, 1881. március 17.) „Dear James”. Megjegyezzük, hogy James utasítására anyja számlájára már februárban vásároltatott a londoni céggel 14.000 £ névértékű 6%-os magyar kötvényt, akkor 92 ³/₄-os kurzuson. (1881. február 3.)

12 RAL XI/ 149/ 0 (London, 1881. május 30.) „Dear James” Ugyanebben a levélben érdeklődnek a megmaradt saját és anyját illető, konvertálatlan 6%-os kötvényekkel kapcsolatos szándékai felől.

13 RAL XI/ 149/ 0 (London, 1881. augusztus 2.; augusztus 4.)

14 RAL XI/ 149/ 0 „List of Stocks belonging to the late Baron Nathan James Edward de Rotschild”. A magyar címletek a készlet mozgó és periférikus állományát jelentették, a súlypont a 3%-os Consolokra esett. A 6%-os kötvények nagyobbik része (csaknem ⁴/₅-e) angol és francia bélyeggel volt ellátva, a maradék ¹/₅ viszont csak angollal, az utóbbiak tehát sohasem hagyták el a szigetországot. A 4%-os magyar kötvények sorszám szerint is azonosíthatók voltak (No. 655–674).

annak vásárlása helyett érdemesebb volt új 4%-ost nem a régi becserélése révén, hanem a piacon közvetlenül beszerezni.

A szétosztás után a kimenő levelezés alapján megállapíthatjuk, hogy június elejéig Londonban 3.730.000 £ 4%-os magyar járadékot osztottak szét készpénzért („gegen Cassa”) és 270.000 £ értéket (203.850 £) 6%-os régi kötvény ellenében.¹⁵ Nemcsak az allokáció során tett redukció arányaira érdemes visszagondolnunk (vö. 96 milliós eredeti jegyzés), de megéri bepillantnunk a könyvelés mechanizmusába is: a május végi állapot szerint a 3 millió feletti készpénzes jegyzés 20%-a van befizetve (746 ezer £), amelyet a konzorciális szerződés értelmében parin, 6%-os kötvényben kell majd beadni. Ennek értelmében a szindikátus számláján május 31-én London 949.850 £ 6%-os kötvényt tart nyilván. De hogy honnan került a konzorciumi számlára az adott kötvénymennyiség, ahhoz egy másik forrást, a londoni ház értékpapír-számlakönyveit kell vizsgálat alá vennünk (2. táblázat).

2. táblázat

N. M. Rothschild & Sons értékpapírszámla: 6%-os magyar aranyjáradék (1880–1881)

	Névérték (£)	Árfolyam (%)	Névérték (£)	Árfolyam (%)	
Mérleg					Mérleg
1880. január 1.	355.200	81 ³ / ₈	355.200		
1881. január 1.	455.100	78	455.100		
Vétel					Eladás
1881. január	35.000	96–92	330.000	92–91	
1881. február	110.000	93–94	109.500	92–94	
1881. március	385.000	96–97			
1881. április	230.000	98–99			
1881. május	1.288.520	102			
1881. június	406.440	102–99	50	100	
1881. július	157.770	100			
	*217.320		**2.419.000		
1881. augusztus	231.480	100–101			
1881. szeptember	121.420	100–101			
1881. október	79.340	101–102			
			**220.000		
Mérleg					Mérleg
1881. október 25.	624.840		624.840	101 ⁷ / ₈	

* 4%-os magyar kölcsönzámláról

** 4%-os magyar számlára

Forrás: RAL, Stock Accounts

15 Az adat először a konzorciumon belül egy Párizsba frott levélben bukkan fel (RAL XI/ 111/ 14 1881. május 31. NMR – *Rothschild frères* [= RF]), majd két nappal később ugyanez ismételtelen előkerül Berlinbe, Hansemannhoz címezve. RAL XI/ 148/ 261 NMR – *Disconto Gesellschaft* (= DG) (1881. június 2.) p. 114.

A londoni Rothschildok értékpapír-számlakönyvéből az olvasható ki, hogy bár a cég készlete 1880 folyamán bővült 6%-os aranyjáradékból, igazából ebben az évben is a forgalom révén elért bevétel motiválta az üzletet, nem a címletek „raktáron tartása”, ahogy azt a korabeli sajtó (és annak informátora, maga a miniszter is) feltételezte.¹⁶ Még 1881 januárjában is lényegesen több volt az eladás Londonban, mint a vásárlás. A fordulat kezdetét 1881 februárjában észlelhetjük, majd márciustól megszűnt a „régii” papírok értékesítése, és kizárólag vásárlásokat könyveltek, egyre emelkedő árfolyamon. Ez már nyilvánvalóan a konverzió előszelének tudható be. A csúcs – mind mennyiségben, mind árfolyamban – 1881 májusa. Ha a májusi beszerzéseket a 4%-os új kötvény kibocsátásának dátuma mentén kétfelé bontjuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a tétel döntő többsége (névértékben 1.288.520 £) a jegyzés utáni időszakra, tehát május végére jutott. Az értékpapírszámlán megjelenő címleteket – akár vásárlás, akár aláírás útján kerültek azok birtokába – azután könyvelték át július végén (konkrét dátum nélkül) a 4%-os magyar aranyjáradék kontójára. Amint az a konzorcium márciusi protokollumból látható (12.§), a bankcsoport tagjának jogában állt „saját számára 4%-os járadékot jegyezni és ehhez saját 6%-os aranyjáradék készletét felhasználni.”¹⁷ S mint a konzorciális levelezésből kiderült, semmilyen törvény nem akadályozhatta meg, hogy a tagok „aláírjanak egy értékpapírra, mint a publikum egyike.”¹⁸

PÁRIZS: A MÉRTÉKADÓ KONTINENTÁLIS NEMZETI PIAC

Annak ellenére, hogy London egyeseket elutasított Párizsból, másokat meg nem, érdemes felvetni a kérdést, hogy akár az egyik, akár a másik, vajon miért Londonban jelentkezett aláírásra. Amikor a továbbiakban a Párizsban aláírók listáját vesszük szemügyre, erre a mozzanatra is tekintettel kell lennünk.

Az első távirati jelentések szerint Párizsban a *Rothschild frères*-nél 1.700.000.000 forint névértéknyi jegyzést regisztráltak.¹⁹ A párizsi archívumban összesen csaknem 800.000.000 forintnyi értékpapírt aláíró névszerinti listáit találtuk meg. Ezek nem az eredeti aláíró ívek, hanem akkor keletkeztek, amikor az egyes aláíró helyekről beérkezett jegyzéseket füzetekben összesítették, s ezekben vették be 1881 nyarán a különböző fontosnak tartott információkat.²⁰ Természe-

16 Fenyvessy 1885: 10. A szerző információja szerint a pénzügyminiszter a pénzügyi bizottságban „bizalmasan megjegyezte, hogy a szerződött hitelbank-csoport a 6%-os aranyjáradékoknak mintegy ötöd-hatodrészt bírja.”

17 Archives Nationales, Párizs (=AN) N, AQ 132/61 - 3 - 33 (Párizs, 1881. március 18.)

18 RAL XI/ 111/ 14 (London, 1881. május 10. NMR – My dear Cousins)

19 RAL XI/ 111/ 14 (Párizs, 1881. május 20.)

20 AN AQ 132 - 62 A füzetekben az 5001–6271, valamint a 8001–8437. számú jegyzések találhatók. Láthatóan az ideiglenes „sripek” május 23-i szétosztását megelőző állapotot tükrözik. Néhány esetben a „9/10 remburse” feljegyzés található a nevek mellett (5218; 5219; 5285; 5664; 5668; 5682; 5694; 5814; 5815; 5950; 5996; 6101), ami a jegyzések első befizetett részlete 9/10-ének visszafizetését jelentheti, akár azért, mert az illető visszamondta a jegyzést, akár azért, mert a jegyzést lebonyolító cég (elsősorban most a *Rothschild frères*-t értve) valamilyen

tesen minden egyes aláíró azonosítása számunkra megvalósíthatatlan feladat lett volna, ezért beértük az 500.000-nél nagyobb mennyiséget jegyzők kigyűjtésével, rendezésével. Azt sem állíthatjuk, hogy a füzetekben szereplő minden rövidítést és jelzést ennyi idő távlatából meg tudtunk fejteni, hiszen a rutinszerű banküzem nem fűzött kommentárokat azon jelöléseikhez, amelyek a beavatott alkalmazottak számára evidensek voltak. Az azonban tény, hogy az 500 ezer felett jegyzők a teljes rendelkezésünkre álló név szerint ismertén aláírt összeg mintegy $\frac{3}{4}$ részét jelentik, ha úgy tetszik, forrásunk alkalmasnak tűnik a nagyobb befektetők szemügyre vételére.

A forrás érvényességi körét kijelölendő hozzátehetjük még, hogy a párizsi archívumban fennmaradtak 1881 nyarán érkezett reklamáló levelek is, olyanok, amelyek az allokáció közzététele után hiányolták, hogy nem kapták meg ideiglenes elismervényüket. Ezek a levelek értelemszerűen hivatkoztak az aláírás sorszáma, s ebből biztosan tudhatjuk, hogy 1000-es (No. 1020, 1310) és 3000-es (No. 3160, 3194, 3198, 3199) sorozatszámú jegyzések is léteztek. Ezek – már amennyire a szórvány levelekből megállapítható – kisebb összegre szóló, durván 3000–5000 forint körüli aláírások voltak. Egy részük érdekében nem is maga az aláíró személy, hanem a közvetítő ügynök járt közben.²¹

Amikor tehát az alábbiakban a beérkezett névszerinti aláírásokat összegezve vizsgáljuk, a listák alapján tulajdonképpen sohasem lehetünk biztosak abban, hogy egy-egy bank vagy ügynök neve mögött most valóban a tényleges aláírót találjuk-e, vagy csak a közvetítőt, akin keresztül a jegyzések befutottak a párizsi bankházhoz. Pontosabban néhány megjegyzés a név mellett egyértelművé teszi, hogy személyes aláírásról van szó („souscription personnelle”), ez azonban nem jelenti azt, hogy a többi, nem jelzett esetben nem fordulhat elő ilyesmi. Másutt annak a feltüntetésére bukkanunk a megjegyzés rovatban, hogy az illető jegyzés kinek a számára történt, ám ez sem zárja ki, hogy mások esetében nem történt volna hasonló.²²

okból visszaadta azokat. A listák bejegyzései alapján az okot nem tudjuk eldönteni. Lehetséges még, hogy az így jelöltek egy része a Rothschildok megbízásából jegyzett, hogy növelje az aláírási kedvet. Erre elsősorban azoknál gondolhatunk, akiknek a neve mellett az ügynök („agent”) jelölés is megtalálható, s ráadásul két tétellel szerepelnek (Bacot, A.: 5285; 5682; Hebbert, Ph.: 5694; 5695), mindketten Párizsból. Egy olyan eset van, ahol az „annulé” megjegyzés szerepel, ez pedig a *Banque Salomon de Rothschild* névnél (5623), tehát vélhetően a bécsi cégről van szó, amelynek elfogadása első körben legalább olyan érdekes, mint törlése. Úgy tűnik, hogy az 5000-rel kezdődő sorszámú füzetek a 4%-os kötvény készpénzes aláíróit tartalmazzák, a 8000-rel kezdődők pedig azokat, akik vagy 6%-os ellenértékeként jegyeztek 4%-ost, vagy 6%-ost is beadtak, bár annak értékénél többet jegyeztek. Ezeknél a letétbe („dépôt”) helyezett régi értékpapír névértéke is fel van tüntetve.

- 21 AN AQ 132 - 61. A No. 3166. sz. aláíró például a *Banque de France*-nál jegyzett 3000 ft 4%-os névértéket (1881. június 6.). Louis Millet tőzsdeügynök viszont két ügyfele számára, azok 5000 és 5300 forintos jegyzései (No. 3194, 3199) ügyében interveniált (1881. június 19.).
- 22 Egyelőre csak egy-egy példát a két szélső esetre: A legnagyobb aláírók között például előbukkan Eugen Koller neve (Párizs) 14.596.500 forinttal, s neve mellett a „souscription personnelle” megjegyzés szerepel (No. 5972). Másutt viszont a Dreyfus név 5 milliós jegyzése mellett az olvasható: „pour M. Lehmann” (No. 5851). Ez utóbbi annál is inkább tanulságos, hiszen a *Lehmann & Co*-ben cég maga is egyike a legnagyobb aláíróknak. Az ilyen esetek száma mindenesetre nem nagy, a legfontosabbnak tartottakra azonban még később visszatérünk. AN AQ 132 - 62.

Az előzetes korlátozó megjegyzések után is feltűnő, hogy a francia piac mennyire koncentrált, mind az összegek nagyságát, mind azok Párizsba összpontosulását tekintve. Kezdjük az utóbbival, a regionális megozlással:

3. táblázat

A Párizson kívüli aláírók

Város	Aláírt összeg (forint)	Megjegyzés
Nantes	19.164.000	10.808.000 („remboursé”)
Lyon	16.299.100	
Bordeaux	3.467.000	
Tours	2.594.200	
Beauvais	2.130.000	
Fontainebleau	1.759.700	
Amiens	1.640.200	
Mulhouse	1.601.000	
Nancy	1.415.700	
Strassbourg	1.292.300	
Bale	1.142.000	
Bethune	1.072.000	
Marseille	775.000	
Bourge	588.000	
Montbrison	500.000	
Barcelona	3.020.000	
Hamburg	750.000	
Bukarest	600.000	
<i>Összesen</i>	<i>59.810.200</i>	

Forrás: AN AQ 132-62

A 4%-os magyar járadék 1881. májusi nem párizsi jegyzései tehát az összes általunk nevesíthető 500.000 ft névérték feletti aláírások mintegy 10%-át tették ki. Ezek közül két város rendelkezett a magyar címletek iránt érdeklődő komolyabb befektetői körrel: Nantes és Lyon, bár ha a visszatörlesztett első részletet is figyelembe vesszük, akkor kettejük sorrendje megfordul. Érdekes azonban arra is tekintettel lenni, hogy a Párizson kívüli jegyzések között egyedül Nantes-ban fordult elő visszatérítés, ez azonban önmagában egy 10 milliós nagyságrendű tétel volt. A nantes-i jegyzések ottani jól ismert ügynököktől érkeztek: a visszatérített 10 millió fölötti, valamint a másik 7 milliós tétel ugyanazon régi katolikus ügynökcsalád két tagján keresztül futott be (Gouin André, illetve Gouin Marcel).²³ A magyar állampapírokban érdekelt befektetői kör Lyonban kissé másként nézett ki, mint Nantes-ban. Itt is megtaláljuk a legjelentősebb magánbankházakat az aláírók között (*Morin Pons & Cie, P. Galline & Cie, Guérin Vve & fils*), ám a legnagyobb, 11 és fél milliót meghaladó tételt egy nevében még letéti bankként szereplő, de

23 Bergeron 1991: 53.

funkciójában megújuló intézmény, a *Société Lyonnaise de Dépôt* jegyezte.²⁴ Ami a sorban következő francia befektetői központokat illeti (Bordeaux, Tours, Beauvais), amelyek nagyságrenddel leszakadva követik az előbb említetteket, az mindenestre feltűnő, hogy számottevő jegyzéssel mindhárom városban egy-egy kincstárnok („trésorier”) szerepel, ami legalább is másfajta (s mellesleg kisebb) pénztőkék becsatornázására utal, mint az előbbieket esetében.²⁵ Itt is megmutatkoztak a befektetői körök sajátosságai: míg Tours-ban a már Nantes-ból ismert nevű család egy leágazása a domináns jegyzőhely (Gouin frères), addig Bordeaux-ban a legszámottevőbb aláíró pénztintézet a *Société Bordelaise de Crédit et Industrie* új típusú bankja volt. Tanulságos a katalán pénzügyi központ szoros tapadása a párizsi Rothschildokhoz. Hamburgot a már Londonban is jegyző *Warburg M. M.* képviselte. A legkeletibb frankofon támaszpont pedig – úgy látszik már akkor is – Bukarest volt.

A név szerint ismert jegyzések zöme azonban mégis Párizsban koncentrált. Ez a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenség Franciaországot az egész 19. században jellemezte, bár a szakadék Párizs és a „többiek” között kétségtelenül mérséklődött.²⁶ A kiegyenlítődség egyik jele volt, hogy a 19. század közepétől a gazdagok magánvagyonában mind nagyobb arányban szerepeltek az értékpapírok, s különösen nagy jelentősége volt ebben a tekintetben a fix kamatozást nyújtó állami kötvényeknek.²⁷ Párizs vezető szerepét azonban kétségtelenül tartósan konzerválta az a szűk pénzügyi elit, amely magát a restauráció óta „haute banque parisienne”-nek nevezte. Voltak ebben még a forradalom előtről régi hugenotta bankárok (*Hottinguer et Cie, Mallet frères, Neufville de S. et fils*), akik a forradalom átvészélése után hol rivalizáltak, hol együttműködtek a felemelkedő zsidó kereskedő-bankárokkal (Rothschild mellett elég most a nagy nevek közül néhány azonos kezdőbetűt említenünk: Haber, Hirsch, Heine). A mintegy húsz családból álló mag a 19. század folyamán lassan nemcsak összefonódott, hanem állományuk fokozatosan cserélődött is: voltak cégek, amelyek visszavonultak az üzleti életből vagy lehanyaglottak, és újonnan érkezetteknek adták át helyüket.²⁸ Ma már a banktörténet sem funkcióikban, sem személyi kötődéseikben nem állítja olyan élesen szembe a régi magánbankárok elit köreit az új részvénytársasági vegyesbankokkal.²⁹ Képviselőik a *Banque de France* részvényeseiként együtt töltöttek be bankrégeni és váltócenzeni pozíciókat.³⁰ A francia tőkepiac integrációjában komoly szerepet játszottak azok a pénztintézetek is, amelyek lokális szerveződésként országos intézménnyé nőttek ki magukat, akár a főváros felől cserkésztek

24 A lyoni pénzügyi fő szereplőiről és lázas állapotáról 1881 tavaszán lásd: Bouvier 1960: 203. Az 500 ezer fölött jegyző legkisebb aláíróról is tudható, hogy régi selymes családból származó váltótűgynök volt (Bizot, Eug.) Bouvier 1960: 119.

25 A kincstár aktív szerepére a francia államkölcsonüzletek aláírásakor lásd: Strauss 1982: 65–113.

26 Daumart 1980, különösen 100–102.

27 Daumart 1980: 107. A franciák különös előszeretettel vonzódtak az orosz államadósságok iránt.

28 A „haute banque” születése és 19. századi története bővelkedik kitérő összefoglalásokban: Lüthy II. 1961: 246–274, 718–727; Landes 1979: 1–41; Bergeron 1991: 38–83.

29 Landes 1969: 112–118.

30 Plessis 1982; Plessis 1985; Plessis 1992: 147–161.

be a vidékeket, akár egy szűkebb régió hídfőállásából kiindulva hódították meg Párizst és az egész országot. Az utóbbi típus ma már klasszikus esetének számít a *Crédit Lyonnais* (CL) fejlődése 1863 és 1882 között. A párizsi fiókot előbb a lyonnival egyenrangú központtá alakították, majd nemcsak országos (és nemzetközi) hálózatot hoztak létre, hanem irodák szótték be a párizsi kerületeket is, s a regionális taktikát alárendelték Henri Germain nagyívű stratégiájának.³¹

A magyar kötvénybirtokosok élbolyában is egymás mellett szerepeltek a párizsi „haute banque” és az új típusú „vegyesbankok” képviselői, egyesítve a „banque de dépôt” és a „banque d’affaire” vonásait. A régi magánbankárok egy része láthatóan nem most kezdett el érdeklődni a magyar állampapírok iránt.

4. táblázat

Az „haute banque” jegyzései

Név	Sorszám	Névérték (forint)	Sorszám	Névérték (forint)	Letét
<i>Mallet frères</i>	5904; 5968	6.363.000	8105	1.586.000	79.300
<i>S. de Neufville & fils</i>	5690	800.000	8101–02	3.224.000	161.200
<i>Hottinger & Cie</i>	5802	5.151.000			
<i>Demachy F. Seillière F.</i>	5683	5.000.000			
<i>Vernes & Cie</i>	5835	3.241.000			
<i>Pillet-Will & Cie</i>	5287	3.200.000			
<i>Marcuard André & Cie</i>	5593	3.150.000			
<i>Hirsch fils</i>	5883	15.16.500			
<i>Cahen d’Anvers</i>	5827	12.500.000			
<i>Heine A. N.</i>	5832	8.000.000			
<i>Haber de Samuel</i>			8115	3.000.000	

Forrás: AN AQ 132 - 62

Mallet frères 79.300 ft régi letéte mellett 1.586.000 forint értékben konvertált, de a biztonság kedvéért (és az árfolyam-emelkedésben bízva) külön (két sorszám alatt) összesen 6.363.000 ft 4%-ost is jegyzett.³² *S. de Neufville & fils* még ennél is többet, 161.200 ft régít helyezett letétbe 3.224.000 értékben konvertálva, ám külön csak 800.000 forint 4%-ost írt újonnan alá. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy a régiek a magyar járadék iránti érdeklődésben is hagyományörzők: *Hottinger & Cie*-t csak az újonnan jegyzők között találjuk, igaz, ott 5.151.000 ft összeggel, vagy a szintén svájci eredetű és nemesi származású, majd a selyemszövésben ismertséget szerzett *Vernes & Cie*-t 3.241.000 forinttal. Ugyanebből a protestáns vonulatból csak 4%-os magyar

31 Bouvier 1968: 117–133. Csak 1879 és 1881 között, tehát történetünk felívelő konjunktúra időszakában Párizsban 34 „ügynökséget” hoztak létre, „egyeseket a leszámítolásból és folyószámlából élő kereskedelmi és ipari negyedekben, másokat ezzel ellentétben a burzsoá negyedekben, amelyeknek erőfeszítéseit a letéti számlák és a tőzsdei megrendelések irányítják”, idézi a CL igazgatójának véleményét 1881 júniusából Bouvier 1968: 132.

32 A Mallet bankárdinasztia történetéről lásd: Lüthy 1961: 246–274; Plessis 1985: 82–97; Bergeron 1991: 57.

járadékra jegyzett elő a savoyai gyökerű családból Lausannon keresztül a napóleoni időkben Párizsba települt *Pillet-Will & Cie*, valamint a berni eredetű *Marcuard André & Cie*. Hasonlóan újkeletű érdeklődést mutattak még a régi-ek közül a hajdan Lotaringiából elszármazott és katolikus Seilliére-k: *Demachy et Seillière* kereken 5 milliót jegyzett.³³ Cahen d’Anvers még Bonnban született, s csak 1849-ben jött Párizsba, közvetlenül a Rothschildok szomszédságában nyitott banküzletet és eredetét cégnevében is megörökítette. Családfáját Dávid királyig vezette vissza, testvérei és unokatestvérei révén a nemzetközi rokoni hálózat Brüsszelre és Londonra is kiterjedt, s viszonylag rövid idő alatt a párizsi „haute banque” elitjébe emelkedett. A Heine família, amely az Oppenheimekkel állt rokonságban, szintén a második császárság újonnan beérkezett családjai közé tartozott.³⁴ Sem a Haber (amely szintén az Oppenheimekkel házasodott össze), sem a Hirsch (amely a Bambergerekkel állt rokonságban) nem igényel különösebb bemutatást. A banktörténet szempontjából talán mégis kiemelendő, hogy az előbbi klán a darmstadti *Bank für Handel und Industrie* és az osztrák *Creditanstalt*, az utóbbi a *Banque de Paris et de Pays Bas* alapítása körül játszott kiemelt szerepet, egyben személyükben is illusztrálva a magánbankházak és az új típusú vegyesbankok közötti összefonódást.³⁵

Ami mármost a részvénytársasági nagybankok aláírásait illeti, itt elég egyértelműen a feltörekvő újak haladtak a jegyzési lista élén: meg kell azonban jegyeznünk, hogy közülük a legnagyobbak érdeklődése szintén nem újkeletű a magyar járadékok iránt. A *Crédit Lyonnais* és a *Société Générale* messze kiemelkedik a mezőnyből mindkét sorszámú jegyzéskategóriában.³⁶ A többiek közül a régi és új értékpapírok konverziós összekapcsolása csak a *Banque d’Escompte de Paris*-ra volt jellemző. A régi 6%-os konverziójában számottevő érdeklődést csak a *Société de Dépôt Comptes Courants* mutatott. A többi aláírás az új jegyzés iránti konjunktúralis kereslet vonzerejéből fakadt.

33 Az egyes családok történetére lásd: (Hottinguer) Lüthy 1961: 722–726; Plessis 1985: 40–42; Bergeron 1991: 58–59; (Vernes) Plessis 1985: 305–306; Bergeron 1991: 53; (Pillet-Will) Plessis 1985: 31–32, 98–99; Bergeron 1991: 62–63; (Marcuard) Bergeron 1991: 61; (Seillière) Bergeron 1991: 80–82. Érdemes megfigyelni azt a gyakorlatot a jegyzéseknél, hogy a nagyon közismert cégeknek csak a nevét tüntetik fel, de nem írják be a címét. (A fentiek közül nincs cím: *Hotttinguernél, Demachy-Sellière-nél, Neufville-nél, Pillet-Willnél, Vernesnél*, s ugyanez lesz a helyzet számos zsidó financiernél (Cahen d’Anvers, Heine A. N., Hirsch fils, Horace Landaunál, Raphael Berend & Raphael.)

34 (Cahen) Plessis 1982: 169, 172; Bergeron 1991: 55–56; (Heine) Landes 1979: 142–143. A neves író is ebből a klánból származott.

35 Cameron 1961: 149, 156 (Haber); Bergeron 1991: 46–47, 55.

36 Külön érdekességként jegyezzük meg, hogy a *Société Générale* (SG) egyik menedzsere, a skót származású Edward Blount, aki párizsi magánbankházát beolvastva 1870-ben lett a bank alelnöke, saját nevére (de a SG-n keresztül) pontosan félmilliót jegyzett a magyar 4%-osból. (No. 6128) Vö. Plessis 1992: 151.

5. táblázat

A francia nagybankok jegyzései

Név	Sorszám	Névérték (forint)	Sorszám	Névérték (forint)	Letét
<i>Crédit Lyonnais</i>	5281	19.385.600	8226	1.316.700	20.300
<i>Société Générale</i>	6246	10.251.500	8152	522.900	28.700
<i>Société Générale*</i>			8424	3.378.100	
<i>Crédit Générale Français</i>	5452	10.000.000			
<i>Banque d'Escompte de Paris</i>	5848	3.090.000	8210	1.360.000	21.000
<i>Banque de Paris et de Pays Bas</i>	5742	2.082.000			
<i>Société Française & Belge de Banque et l'Escompte</i>	5825	2.000.000			
<i>Banque Russe et Française</i>	5687–88	1.760.000			
<i>Comptoir de la Bourse de Paris</i>	5986–88	1.603.000			
<i>Comptoir d'Escompte de Paris</i>	6220	1.587.600			
<i>Comptoir Industriel & Finance</i>	5810	1.400.000			
<i>Société de l'Union Générale</i>	5910	935.900			
<i>Banque Nationale</i>	5839	887.300			
<i>Crédit Industriel & Commercial</i>	6004	596.900			
<i>Société de Dépôt Compte Courante</i>			8160	594.000	30.000

* lásd spanyol aláírás

Forrás: AN AQ 132 - 62

Anélkül azonban, hogy alábecsülnénk a fenti bankárokat és nagybankokat, meg kell állapítanunk, hogy a legnagyobb jegyzések nem az „haute banque” és nem is a nagy részvénytársasági bankok köréből érkeztek. A legnagyobb jegyzőként Edmond Dollfuss neve szerepel, igaz, 24 milliós aláírását visszatérítették (No. 5218, „9/10 remboursé”), de még így is maradt a nevében 8 millió készpénzes jegyzés (No. 5830). Ő 1859-ben került a párizsi tőzsde parkettjára, de egyáltalán nem tipikus módon, egy mulhouse-i, jómódú elzászi protestáns iparoscsalád lezármazottjaként.³⁷ Horaz Landau nevével már a londoni jegyzők között találkozunk: az egyik Landau-fivér Alexandriában, a másik (Horaz) előbb Konstantinápolyban, majd Torinóban volt a Rothschildok megbízottja: mostanra, amikor Párizsban etabliozta magát, a 4%-os magyar járadékból 8.800.000 ft-ot jegyzett.³⁸ Vajon a saját nevében? A *Lehmann & Cohen*-t sem sorolhatjuk az „haute banque” legfelső köreibe, mégis egyrészt 20.375.000 ft készpénzes (No. 5209), és 2.100.000 (105.000 letét, No. 8202) régi ellenében történő jegyzést találhatunk a nevüknél.³⁹ Hasonló nagyságrenddel szerepelt a *Raphael Berend & Raphael* cég is: egyrészt 18 millió (No. 5681), másrészt 4 millió (No. 8162), bár ez utóbbinál a letét helyett szereplő „200.000 cachet” (jelölésként egyedül itt fordul elő)

³⁷ Plessis 1982: 171, 176; Verley 1988: 85.

³⁸ Landes 1979: 244*; Ferguson 1998: 574, 584, 657–658, 820.

³⁹ Amikor egy bizonyos M. Lehmann nevére Dreyfus is aláírt 5 milliót, nem tudhatjuk, hogy ez ugyanaz a Lehmann-e, mint aki a fenti céget jegyezte. Vö. 22. jegyzet.

nem igazán értelmezhető számunkra (talán valami rejtett kéz birtokában levő fedezetre utal: „caché”?). Ugyanebbe a kategóriába sorolható a *Lange A. & Deutsch I.* nevezetű cég (utóbbi időnként *Teutsch*-nak írva!!!), amely több tételben összesen 28.910.000 ft névérték aláírójaként tűnik fel a listán (No. 5549; 5917; 6026; 6043). A legrejtélyesebb utalás mégis a listákon egy bizonyos Didier nevű úrra vonatkozott, aki saját maga nem írt alá, ám számos esetben feltüntették a nevét a megjegyzés rovatban. Ezek a jegyzések akár meg is maradhatnának a megfejhetetlen kuriózumok rovatában, ha nem lenne bennük valami rendszer. A Didier névvel jelölt aláírások zöme ugyanis különböző (neves vagy kevésbé ismert) ügynökökhöz kötődött, sorszámuk mind 8100-as (No. 8113–15; 8125; 8139; 8143; 8148) és összesen 14.660.000 ft névértékre rúgtak. Didier nevű bankár cégnév-ként Párizsban a *Didier, G. Dervieu et Cie* bankházban fordult elő, s ebből a családból a Dervieu név különösen ismerősen cseng: részben az egyiptomi pénzügytörténetből, ugyanis az egyik testvér Alexandriában bírt üzlettel, a másik viszont (Gustave) Párizsban előbb kereskedő céget vezetett, majd 1872-ben megalapította a fenti nevű bankházat. Dervieu az *Union Générale, a Crédit Industriel et Commercial* egyik alapítójaként a nyolcvanas évek elején élte fénykorát Párizsban, majd többszöri veszteségek után 1887-ben volt kénytelen felfüggeszteni a működését.⁴⁰ Csak feltételezzük tehát, hogy a Rothschildok riválisaként a cég célszerűbbnek látta, hogy ügynökök mögé bújva jegyeztessen magának a magyar aranyjárdékból, de az sem lehet véletlen, hogy a párizsi Rothschild testvérek cége – kulcsszereplők esetében – külön figyelemmel volt az amúgy láthatatlan jegyzők kilétére is, és szelektált a túlzottan mohó aktorok között. Mindenesetre ezeknek az óriási összegeknek a befektetői (és a kevésbé neves, vagy épp ismeretlen nevet még sorakoztathatnánk) nyilvánvalóan azok körébe tartoztak, akiket már a korabeli szóhasználat is a nagybani spekulánsok közé sorolt. A kerek ezerre, sőt kerek százezerre végződő összegek azt is bizonyítani látszanak, hogy ezekben az esetekben nem a kisbefektetők megtakarításainak szorgos összegyűjtőiről, hanem a magas nyereséggel kecsegtető üzleti konjunktúra lovagjairól volt szó.

BERLIN – FRANKFURT – BÉCS – BUDAPEST: KÖZÉP-EURÓPAI CENTRUMOK

Ahogy térben közelebb kerülünk a kötvényekben eladósodó államalakulathoz, paradox módon egyre kevesebbet tudunk az itteni befektetőkről. Talán a német források pusztulása miatt van ez így, de az is lehet, hogy ebben a térségben az értékpaírok birtokosai is másfélék voltak. Valószínűleg olyan típusú nominális forrásokra, mint Londonban és Párizsban már sohasem fogunk rábukkanni. Ezekon a területeken azonban másféle adatokkal kárpótolhatjuk magunkat: a konzorcium

⁴⁰ Landes 1979: 126*, 311–312.

egymás közötti jelentéseiből sokkal jobban megismerhető a jegyzések tagoltabb piacközpontok szerinti és időbeli megoszlása.

A május 19–20-i, egymással táviratilag közölt aláírási eredményekben Berlin 594 millióval, Frankfurt 234 millióval, Köln 64 millióval szerepelt. Bécs 500 milliója mellett pedig Budapest 109.479.000 ft névérték jegyzéséről tudósított.⁴¹ (Ismét érdemes figyelemmel lenni arra, hogy egyedül ez utóbbi összeg tartalmazott konkrét százezres helyiértékű adatot!)

A kibocsátás – amely eredetileg a 6%-os kötvények 4%-os papírokra cserélését tűzte célul – a nyilvános aláírás aktusa után lényegében két egymástól elkülönült műveletre szakadt: a 4%-os aranyjáradékok eladására és a 6%-os kötvények felvásárlására. Miután a konzorciumnak a szerződés szerint az államtól átvett új kötvények ellenértékét végső soron a régiek beszolgáltatásával kellett ellentételezni, a tranzakció két oldala lényegében csak a kormányzat számára benyújtott elszámolásokban ért össze, közben a konzorcium belső mozgásterében a két mozzanat külön életet élt. Különösen jól érzékelhető volt ez London esetében, ahol kevesen jelentkeztek a régi birtokosok közül a konverzióra, ezért aligha véletlen, hogy *N. M. Rothschild* már az aláírások másnapjától szorgalmazta a 6%-os kötvények vásárlását a konzorcium számlájára. A várható nagy kereslet miatt az eredeti, fix árfolyamon átvett 80 millió mellett már előre elhatározták az első opció első részletének (I/ 1. újabb 80 millió) átvételét, sőt hamarosan az első opció második részének (I/ 2. további 40 millió) értékesítésére is sor került. Ezeket az 1881. október 1-gyel, illetve november 1-gyel elszámolásra kerülő kibocsátásokat (tehát a teljes eredeti I. opciót is) a konzorciumi végszámla alapján mélyebben is tanulmányozhatjuk.

A konzorcium végelszámolásai szerint a 4%-os aranyjáradék ezen, összesen mintegy 200 millióra rúgó részleteinek értékesítése – nagyobb területi egységekben nézve – az alábbi képet mutatta:

6. táblázat

A konzorcium elszámolásai a konverzió első részleteiről

	6%-os kötvény ellenében (ft)	kézpénzért (ft)	Összesen (névérték, ft)
1881 májusi részletek (fix + I./ 1.)			
Németország, O–M Monarchia	46.847.700	33.152.300	
Franciaország, Belgium, Hollandia	6.510.000	33.490.000	
Anglia	2.700.000	37.300.000	
<i>Összesen</i>	<i>56.057.700</i>	<i>103.942.300</i>	<i>160.000.000</i>
1881. június 18-i opció (I./ 2.)			
Németország, O–M Monarchia	6.850.200	21.035.300	
Franciaország, Belgium, Hollandia	777.000	9.900.000	
Anglia	190.000	3.050.000	
<i>Összesen</i>	<i>7.817.200</i>	<i>33.985.300</i>	<i>41.802.500</i>

Forrás: RAL XI/ 111/ 14 (1881. okt. 31) (1882. febr. 14.)

41 RAL XI/ 111/ 14 (táviratok Londonba, 1881. május 19–20.)

Az elszámolás mellékleteiből további időbeli bontásban is vizsgálható mind a 6%-os kötvények beszerzése, mind a 4%-osok eladása. Mindenképpen érdemes ezt alaposabban szemügyre venni legalább Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia esetében. Az első, kétszer 80 milliós tételből Közép-Európa pénzügyi központjai – készpénzes aláíróként – az alábbi arányokban részesedtek:

7. táblázat

*A 4%-os aranyjradék „májusi részleteinek” készpénzes aláírásai
Ausztria–Magyarországon és Németországban (névérték, forint)*

Hely (bank)	aláírás készpénzért	%
<i>Budapest (MÁH)</i>	1.012.100	3,1
<i>Bécs (CA)</i>	12.607.400	38,0
<i>Ausztria (CA fiilálék)</i>	1.411.700	4,2
<i>Bécs (R)</i>	4.493.300	13,6
<i>Berlin (DG)</i>	2.690.800	8,1
<i>Frankfurt (R)</i>	7.485.500	22,6
<i>Köln (O)</i>	862.500	2,6
<i>Azonosítatlan („F. E.”?)</i>	2.589.000	7,8
<i>Összesen</i>	33.152.300	100

Forrás: RAL XI/111/14 (A Berlinben, 1881. október 31-én kelt számla I. melléklete alapján)
MÁH = Magyar Általános Hitelbank, CA = Creditanstalt, R (Bécs) = S. M. Rothschild, DG = Disconto Gesellschaft, R (Frankfurt) = M. A. Rothschild, O = S. Oppenheim.

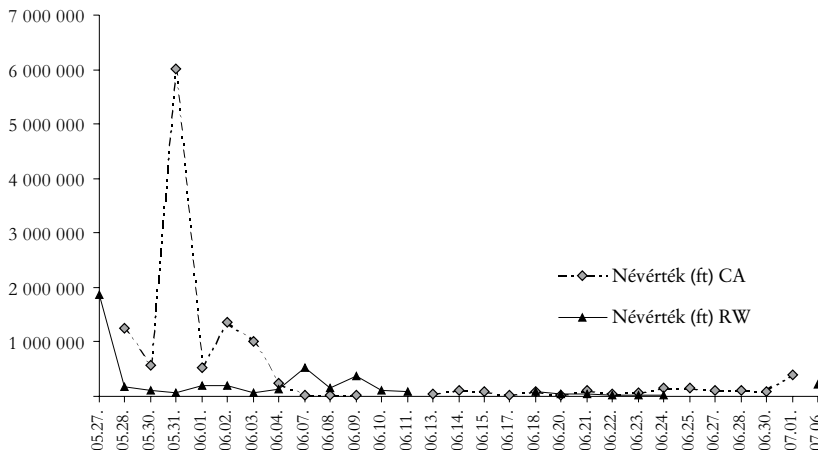
Mint látható, az 1881. május 19-i, nyilvános aláíráshoz képest a megemelt összegre történő aláírásokban jelentősen megváltoztak az arányok. A német jegyzéseket május 19-én még egyértelműen Berlin dominálta, május 27-e után Frankfurt vette át a vezető szerepet. (Ehhez még hozzá kell fűznünk, hogy az azonosítatlan készpénzes befektetők az eredeti listán Frankfurt után következtek, tehát valószínűsíthetően ezek a jegyzések is Németország különböző területeiről érkeztek.) Jelentős arányeltolódás következett be a másodlagos aláírók között Ausztria–Magyarország és Németország viszonylatában is: a monarchiabeli készpénzes aláírók megközelítették a közép-európai jegyzők 60%-át. Mivel itt részletesebb adatokkal rendelkezünk, az is látható, hogy Ausztrián belül ebben a periódusban milyen hegemon szerepet töltött be a *Creditanstalt* (CA) (érdemes a CA fiókhálózatának szerepét is észrevennünk). A bécsi készpénzes jegyzések május 27-e utáni alakulását ráadásul időbeli bontásban is megvizsgálhatjuk (Ábra).

Az aláírások május végén, június elején még egy nagyobb hullámot írtak le, hogy azután a tőzsdén is beköszöntsön a nyár. Ahogy Albert Rothschild unokatestvéreinek írta június 7-én: „tudatom, hogy ma este Carlsbadba utazom a szokásos kúrára. Nagyon sok üzletember elhagyta már a várost, csak kevés kocsi jár idebenn, a tőzsde is igen kihalt lesz. A nyári hónapokban olyan nagy kánikula szokott lenni nálunk, hogy a városban tartózkodás végképp tűrhetetlen, és ezért gondoskodok arról, hogy rövid megszakításokra és csak akkor, amikor jelenltem abszolút nélkülözhetetlen, térjek vissza a parkettra.”⁴² A valóságban a konzor-

42 RAL XI/ 109/ 126 S. A. Rothschild (= SAR) – London (Bécs, 1881. június 7.)

Ábra

A 4%-os aranyjárdék készpénzes bécsi aláírói (1881 nyara)

Forrás: CA = Creditanstalt, RW = S. M. Rothschild

cium „pulton keresztüli” eladásai a nyári hónapokban sem szüneteltek teljesen. A belső kimutatások mellékletében további adatokat találunk arról is, hogy miként nézett ki 1881 második felében a június 18-i opció (I./ 2.) értékesítése (8. táblázat).

8. táblázat

A 4%-os aranyjárdék június 18-i opciójának eladásai Közép-Európában (1881. 2. félév)

Hó, nap	Disconto Gesellschaft (Berlin)	M. A. Rothschild (Frankfurt)	S. Oppenheim (Köln)	Österreichische Creditanstalt (Bécs)	S. M. Rothschild (Bécs)	Magyar Általános Hitelbank (Budapest)
07. 26.		725.000			200.000	
07. 30.				210.000		
08. 01.	650.000					475.000
08. 02.		15.000				
08. 04.					90.000	
08. 26.				470.000	1.510.000	
08. 31.	3.335.000	55.300				1.000.000
09. 30.		212.000				1.000.000
10. 31.	5.345.000	550.000	63.000		2.100.000	
12. 31.	2.200.000	330.000			500.000	
Összes	11.530.000	1.887.300	63.000	680.000	4.400.000	2.475.000

Forrás: RAL XI/ 111/ 14 (1882. február 14.)

1881 második felében láthatóan mérséklődött a 4%-os kötvények iránti érdeklődés. Újabb átrendeződés ment végbe németországi viszonylatban: a frankfurti Rothschild-ház aktivitása újra alábbhagyott, és a berlini *Disconto Gesellschaft* került ismét domináns helyzetbe. Az Osztrák–Magyar Monarchia fő piacán töredékükre zuhantak a *Creditanstalt* eladásai, viszont megnőtt a bécsi Rothschild-ház szerepe (valamint a pesti vásárlások relatív súlya). A régi kötvények fizettségkenti felhasználása immár a kontinensen is lehangyatlott: különösen igaz ez újfent a *Creditanstalt*ra, viszont mindez együtt járt a *Magyar Általános Hitelbank* relatív, szeptember végéig tartó felértékelődésével is. A legfontosabb konvertáló helylye a bécsi Rothschildok elé rukkolva ismét a berlini *Disconto Gesellschaft* lépett elő.

Az elszámolásokból talán úgy tűnhet, mintha a konzorcium tagjai elkényelmesedtek volna és csak hó végi összesítések útján tájékoztatták volna egymást az eladott mennyiségről. Valójában azonban arról van szó, hogy a fixen átvett első részlet után a júniusi opciót már szabad kézből, tőzsdei határidőüzlet révén értékesítették, a főként hó végére (ultimóra) szóló elszámolások legalább is erre utalnak. S bár a korszak pénzügyi története elsősorban Berlin előretörését tematizálja, a magyar aranyjáradék példája jól mutatja, hogy a nemzetközi váltóárfolyam alakulása szorosan összekötötte a közép-európai piacokat.⁴³ Berlin nem egyszerűen fölébe kerekedett Frankfurtnak vagy Bécsnek, hanem a kibocsátás különböző periódusaiban szinte egymásnak adták át a stafétabotot. Ahol a piac erőteljes

9. táblázat

A MÁH 6%-os és 4 %-os saját aranyjáradék-birtoka (névérték, ft)

Év, hó, nap	6%-os		4%-os	
	Központ	Bank- és áruosztály	Központ	Bank- és áruosztály
1880. december 31.	–	–		
1881. január 31.	–	*119.900		
1881. február 28.	–	710.300		
1881. március 31.	1.500.000	3.395.000		
1881. április 30.	2.000.000	?		
1881. május 31.	–	1.773.600	–	[passzív: 351.900]
1881. június 30.	–	1.458.000	–	189.200
1881. július 31.	?	?		?
1881. augusztus 31.	?	?		?
1881. szeptember 30.	–	1.376.900	–	[passzív: 10.700]
1881. október 31.	350.000	1.438.700	–	[passzív: 15.900]
1881. november 30.	2.175.000	80.900	–	[passzív: 19.200]
1881. december 31.	–	[passzív: 17.400]	–	[passzív: 14.100]

*1881. febr. 9.

Forrás: MOL Z 50 MÁH Közgyűlés és igazgatóság. Igazgatótanácsi jegyzőkönyvek mellékletei. 8. cs. 3. t.

43 Kindleberger 1974: 28–29. A korszak európai tőzsdéinek összeköttetéseiről – az arbitrázsra különös tekintettel – átfogó képet nyújt a kortárs alapmű: Haupt 1887. A korszak árfolyamadatainak statisztikai adatbázisát és az ezáltal kirajzolódó térszerkezetet lásd: Schwarzer 1991: 1–34.

igénybevétele nyomán, a nyilvános aláírás után kimerülni látszott a kereslet, visszafogottá vált a lendület, ám rövid nyugalmi szakaszt követően – úgy tűnik – újra feltámadt a vételi kedv. Természetesen leginkább ott, ahol a piacon kellő mennyiségű régi címlet állt rendelkezésre.

Ami közelebbről a konzorcium magyar tagját, a *Magyar Általános Hitelbankot* (MÁH) illeti, abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az igazgatótanácsi ülések jegyzőkönyvéhez mellékelte intern havi kimutatások alapján (bár nem minden hónap végén maradtak fenn az adatok) fő vonásokban összeállítható a bank saját értékpapírjainak listája. Két helyen is őriztek értékeket: a központi részlegnél és a (CA-val közösen működtetett) bank- és áruosztályon (9. táblázat).

Ha valaki csak az éves mérleg december 31-ére vonatkozó nyomtatott értékpapír-mellékletét veszi szemügyre, valószínűleg furcsának találhatja, hogy a konzorcium magyar résztvevőjének az év elején nincs a birtokában a konvertálandó 6%-os kötvényekből egyetlen darab sem. Még esetleg gyanakodni is kezdenénk a nyilvános kimutatás valódiságával kapcsolatban. Pedig az igazgatótanács számára hó végén készült intern jegyzékek is megerősítik: a konverzió évének a MÁH becserélendő 6%-os készlet nélkül vágott neki. A tárca gyarapításához a CA-val közös kezelés alatt álló bankosztály az év elején kezdett neki, s a pesti központ („Centrale”) csak március folyamán indult el ugyanezen az úton. A lényegében operatív feladatokat ellátó négytagú igazgatóság ezzel kapcsolatos döntéseit konkrétan is ismerjük az igazgatósági ülések jegyzőkönyvéből: először 1881. március 5-én határozták el 1 millió ft névérték vásárlását a központ számlájára, majd március 28-án újabb 500 ezer, végül április 3-án további félmillió beszerzéséről hoztak döntést.⁴⁴ Ezt követően történt meg az igazgatótanácsi „jövőhagyás” az első másfél millióról, amikor Pallavicini Ede őrgróf vezérigazgató az igazgatótanács számára jelentette „mintegy 1.500.000 ft magyar 6%-os aranyjárdék” vásárlását. Hozzá tartozik a tranzakció tálalásához, hogy ez ugyanazon az ülésen történt, amikor az igazgatóság tudatta, hogy az előzetes igazgatótanácsi felhatalmazás alapján megtörtént a konverzióról szóló szerződés aláírása a pénzügyminisztériummal. A *Hitelbank* vezérkara viszonylag későn kapcsolódott be a konzorciális tárgyalásokba, valójában csak a magyar pénzügyminisztériummal való érintkezésben lett közvetlenül rá szükség.⁴⁵ Arról azonban az igazgatótanács később sem kapott tájékoztatást, hogy még április végén igazgatósági döntés született az utóbb vásárolt félmillió ft névértékű 6%-os kötvény minimum 107 ft-os árfolyamon („nicht unter 107”) történő eladásáról.⁴⁶ A realizálásnak azonban a központ kimutatásában április végén még nincs nyoma. Sajnos a bankosztály április végi állomá-

44 Magyar Országos Levéltár (= MOL) Z 50 Magyar Általános Hitelbank (= MÁH) Közgy. és Ig. Igazgatósági ülések jk. 12. cs. 4. t. (1881. március 5.; március 28.; április 3.)

45 MOL Z 50 MÁH Közgy. és Ig. Igazgatótanácsi ülések jk. (1881. április 11.) Az üléshez mellékelte saját értékpapírok kimutatása a március végi állapotot tükrözte, ezért a napi helyzet szerint aktuális újabb félmillió vétel még nem szerepelt Pallavicini beszámolójában.

46 MOL Z 50 MÁH Ig. jk. 12. cs. 4. t. (1881. április 28.) Elvben ugyan az igazgatótanács volt a stratégiai döntéshozó testület, a négytagú igazgatóság pedig az operatív végrehajtó szerv. Az értékesítés végrehajtását egyébként – most is, mint általában – a bankosztályra bízták.

nyáról egyáltalán nem mellékeltek értékpapír-listát az igazgatótanácsi jegyzőkönyvekhez, így nem tudhatjuk pontosan, hogy itt mikor (és hogyan) kezdődött apadni a készlet a 6%-os járadékokból. A központ azonban az április végi maximumról május végére teljesen felszámolta ilyen címleteit, a bankosztály pedig a március végi csúcsértékről (hacsak nem emelkedett közben még tovább az állomány április folyamán?!) május végére már csak 1,8 millióval bírt ezekből. Mivel sem az igazgatóság, sem az igazgatótanács nem tárgyalt konkrét adatokat az egyébként igen sikeresnek mondott aláírásról, csak feltételezhetjük, hogy a felvásárolt mennyiség jelentős részét régi kötvényekkel jegyzésre használták fel, de az is elképzelhető, hogy azok konzorciális vásárlásként átkerültek a közös számlára. Az tény, hogy a hitelintézet az aláírás körüli túlmunkáért igyekezett mihamarabb megjutalmazni a bank tisztviselőit, közöttük összesen 5.950 ft rendkívüli remunerációt osztva szét.⁴⁷

A MÁH mindenesetre május 20-án táviratilag azt jelentette Londonba, hogy Budapesten 105.479.000 aláírás történt: ebből 51.033.300 készpénzért és 54.445.700 régi járadék ellenében.⁴⁸ A konzorciális üzlet vezetéséért felelős berlini *Disconto Gesellschaft* kimutatása május 27-i dátummal – nyilván az allokáció eredményeként – a MÁH kontóján 1.012.100 forint névértékű 4%-os aranyjáradék aláírást tartott számon.⁴⁹ Ezt a tételt a *Hitelbank* készpénzes eladásokkal június folyamán az első opció első részéből nem is gyarapította. Tudjuk viszont, hogy 1881. május végén, június elején a konzorcium Pesten nem egészen 4 millió ft (3.963.000 ft) névértékű 6%-os aranyjáradék-kötvénynek jutott a birtokába, amihez a magyar fővárosban június 11-ig további 1.850.000 ft névértéket vásárolt hozzá a régi értékpapírból.⁵⁰ A június 18-i opcióból – mint láttuk – a MÁH augusztus végére 1.475.000 forintot, szeptember végéig további 1 milliót értékesített a 4%-os új papírból „készpénzért” (feltételezésünk szerint valójában határidős szállításra).⁵¹ Ezzel lényegében egyidejűleg, még szintén a júniusi részletnek a terhére (augusztus 1-i, valamint augusztus 31-i dátummal) 1.198.100 forint névértékű 6%-os régi kötvényt tudott a konzorcium számlájára Pesten beszerezni. Ebben a szakaszban Budapest részesedése lényegesen a MÁH konzorciális hányada fölé emelkedett, de – a konzorciumi kimutatások szerint – ezzel mintha ki is merültek volna a befektetői tartalékok, ennek az opciónak a kontójára az év utolsó negyedéből újabb tranzakcióról nincs tudomásunk.

De hogy is néznek ki ugyanezek a folyamatok, ha nem a konzorciumi elszámolás szemszögéből, hanem ismét a MÁH központi és bankosztályi értékpapírtárcája felől szemléljük azokat? A *Hitelbank* saját értékpapírjainak listáján a szeptember végéig lassan csökkenő 6%-os bankosztályi állomány (július és augusztus végi adatokkal itt nem rendelkezünk) még egyszer emelkedésnek indult. A bankosztályi

47 MOL Z 50 MÁH Ig. jk. 12. cs. 4. t. (1881. június 1.) Az igazgatóság javaslatát az igazgatótanács június 13-án emelte határozattá. MOL Z 50 MÁH Igazgatótanácsi jk. 8. cs. 3. t. (1881. június 13.)

48 RAL XI/ 111/ 14 MÁH – NMR (1881. május 20.)

49 RAL XI/ 111/ 14 (1881. október 31-i számla melléklete)

50 RAL XI/ 111/ 14 DG (Berlin, 1881. június 11.)

51 RAL XI/ 111/ 14 (1882. február 14.)

növekedés most is korábban kezdődött, október végén tetőzött, közelítve a másfél milliót, a központ készlete november végén lépte túl a 2 milliót. Az év végi nyilvános mérleg alapján a külső szemlélő azt hihette, hogy a *Hitelbank* egész régi aranyjáradék-tárcáját felhasználta a konverzióhoz 1881 őszén.

Az intern kimutatások azonban árnyaltabb képet mutatnak. A bankosztály már május óta többször is változó nagyságú ún. passzív tételekről számolt be. Először a nyilvános aláírást követően május végén a 4%-os kötvényekből mutatkozott nagyobb passzívum, ez június végére a félévi mérlegben jelentős aktívumba fordult. Ezt akár betudhatjuk a számottevő túljegyzés következményének. A július és augusztus végi értékpapír-állományt nem ismerjük, viszont szeptember végétől 10–20 ezer forint közötti változó nagyságrendben, tehát jóval alacsonyabb szinten, mint májusban, állandósulni látszik ez a passzív tétel az új címletekből. Olyannyira, hogy év végére a bankosztálynál már a régi, 6%-os kötvényekben is mutatkozik (ami azonban a nyilvános mérlegben nem jelent meg!).⁵² Még ha a május végi passzívumot és az év második felének mérsékeltebb „darabhiányát” („Stücmangel”) más és más okra vezethetnénk is vissza, egy bizonyosnak látszik: a 4%-os papírokra vonatkozó utalások azt jelentik, az 1881-es év kedvező konjunktúrája közepette a magyar aranyjáradékból rendre többet is sikerült értékesíteni a határidős piacon, mint amennyi hó végén, darab szerint, momentán rendelkezésre állt.⁵³ Az eladásoknak viszont – konverzió révén – végső soron mégis csak a régi, 6%-os kötvények beszerzése szabott határt. Amikor 1881 októberében a *Disconto Gesellschaft* azt a kérdést intézte a *Hitelbank*hoz: vajon képesnek érz-e magát a szeptember 29-én átvett legújabb (és végül – mint ma már tudjuk – csak 1883-ban teljesen lebonyolított) újabb opcióhoz a 4%-osnak megfelelő mennyiségű 6%-os kötvényeket természetben előteremteni („in natura aufzubringen”), az igazgatóság kifejezetten kedvezőtlennek érezte a kérést, ám mivel a konzorcium többi tagja azonnal hozzájárult a felszólításban foglaltakhoz, nem nagyon volt más választása, mint az akkori és előrelátható árfolyam-konjunktúra mellett fenntartani az üzletársi szolidaritást. Ennek ellenére mégis egyidejűleg úgy intézkedtek, hogy „a 6%-os kötvények beszerzését egyelőre ne kezdjék

52 Vö. A Magyar Általános Hitelbank 1881. január 1-től december 31-ig terjedő üzletszakának zárszámadása. Budapest, 1882. Az értékpapír-állományért felelős igazgató beszámolóiban a jelenség kétféleképpen fordul elő németül: ebből és ebből az értékpapírból „sind wir in Passiv”, vagy „sind wir schuldig”. Ezek leginkább a nagy forgalmú, határidős üzletben részes állampapíroknál bukkannak fel. A nyilvános mérlegben nem jelentkező, de az intern hóvégi kimutatásokban visszatérő passzív értékpapírbirtok többféle dolgot is takarhat. Nyilván fakadhat a még le nem bonyolított konzorciális üzletből, származhat továbbá a még le nem szállított, de kifizetett címleteknél határidős tranzakcióból (például a hosszabbítás lehetőségét nyitva hagyó report/deport üzletből), de előfordulhat akkor is, ha a saját értékpapírból bizonyos mennyiséget elismervény ellenében, például óvadékként kölcsönbe adtak, vagy más célra lekötöttek. (Zachar 1897: 306; Zachar 1893: 105 sk.; Zakar é.n.: 27.) A *Hitelbank* könyvelése nem maradt ránk, és sem az igazgatósági ülések, sem a korabeli könyvviteli szakirodalom nem nyújt kellő támpontot a jelenség konkrétabb értelmezéséhez.

53 A kifejezésre lásd: Walther 1897: 253. „Kölcsöndíj [...] akkor mutatkozik, a midőn a spekulációnak nagymérvű bianco eladásai következtekben a halasztás idejekor valamilyen értékpapírban darabhiány (Stücmangel) áll elő. A kölcsönbe vevő (baissier) ilyenkor, hogy a szállításhoz szükséges és ritkára vált darabokat megszerezze, kölcsöndíjat fizet a darabok kikölcsönzéséért.”

meg.”⁵⁴ 1881 novemberének végén azonban – mint láttuk – a központ tárcájában már 2 milliót meghaladó 6%-os érték pihent.

A kibocsátó konzorcium magyar tagjának magatartása után a pesti emisszió másik oldalát mutathatjuk be a magát a magyar járadékok legnagyobb birtokosának valló *Pesti Hazai Első Takarékpénztár* (PHET) látószögéből. Az igazgatóság itt is 1881 márciusa folyamán hagyta jóvá a meglévő 6%-os aranyjáradék-készletek további gyarapítását. Az intézkedések indokaként egyszerűen „a felszaporult pénzkészlet elhelyezése” szerepelt.⁵⁵ Amikor május közepén megjelent az aranyjáradék-konverzió nyilvános aláírásáról szóló felhívás, akkor a *Takarék* igazgatósága „beható tárgyalás után” úgy döntött, hogy „az egyesület nevében 10 millió névértéket ír alá”, s ennek ellenértékét „6%-os m. kir. aranyjáradékban fizeti be”.⁵⁶ Az aláírás után azonban a MÁH arról értesítette a *Takarékpenztárat*, hogy az „aláírt 10 millió névértékből a többszörös túljegyzés miatt 200 ezer ft névérték jut”, ugyanakkor – mintegy jóindulata jeléül – felajánlotta, hogy ezen felül „az eredeti aláírási feltételek mellett 6%-os magyar járadékkötvényekkel való fizetés mellett még 200 ezer ft névérték 4%-os járadékkötvényt átengedni hajlandó”.⁵⁷ A konverzióban való kénytelen csekély részesedés következtében – a leckéből tanulva – 1881 őszén, amikor a PHET pénzkészlete ismételtelen felszaporodott – állampénztárjegyeket vásárolt.⁵⁸ Év végén a *Magyar Földhitelintézet* zálogleveleinek áresésétől tartva, az azok eladásából felszabadult összegekből pedig – többek között – 4%-os magyar aranyjáradékot vett 1,6 millió névértékben (à 90.1575 árfolyamon). Ez utóbbi alkalommal általában is felvetődött a kérdés, hogy mit tegyen a *Takarékpenztár* a még mindig „10 millió forintot meghaladó 6%-os aranyjáradék” készletével, s ekkor az a határozat született, hogy azokból „felerészben m. kir. papírjáradék” szerzendő be, „felerészben pedig 4%-os m. kir. aranyjáradék convertáltassék”.⁵⁹ A papírjáradék beszerzéséhez azonnal hozzá is láttak, a döntés mindenesetre világosan utalt arra, hogy az igazgatóság a nyilvános aláírás kimene-tele után vagy nem bízott a 10 milliós készlet konvertálhatóságában, vagy előnyösebbnek látta annak egy részét közvetlenül papírjáradékba fektetni. Az 1881. december 31-i nyilvános mérleg szerint mindenesetre a *Hazai Takaréék* 10 millió

54 MOL Z 50 MÁH Igazgatósági jk. (1881. október 7.) A konkrét igazgatósági döntés igazgatótanácsi megvitatásáról a jegyzőkönyvek alapján nincs tudomásunk.

55 MOL Z 23 Pesti Hazai Első Takarékpénztár (= PHET) Elnöki és igazgatósági iratok. Ig. jk. 3. cs. 2. t. (1881. március 10.: 500 ezer ft. névértéket a 112 ft) (1881. március 14.: 250 ezer ft né. a 112 ft 45 kr)

56 MOL Z 23 PHET Elnöki és igazgatósági iratok. Ig. jk. 3. cs. 2. t. (1881. május 17.) Az igazgatóság szemmel láthatóan ezzel nem számolta volna fel egész készletét, ugyanis így rendelkezett, hogy a „birtokában levő 6%-osból elsősorban a régebb kibocsátásúak használtassanak fel.”

57 MOL Z 23 PHET Elnöki és igazgatósági iratok. Ig. jk. 3. cs. 2. t. (1881. május 27.) A PHET így összesen 400.000 ft. névértékű 4%-os aranyjáradékhoz jutott a nyilvános aláírás időszakában, ami azt jelentette, hogy 301.800 ft névértékű 6%-os aranyjáradékot fizetett be (a 102.50 aranyban). MOL Z 23 PHET Elnöki és igazgatósági iratok. Ig. jk. 3. cs. 2. t. (1881. június 4.) Csak feltételezhetjük, hogy a többi tényleges cserére jelentkező is hasonló válaszájlatot kapott, s ez adta a konverzióból származó 6%-os állomány egyik részét.

58 MOL Z 23 PHET Elnöki és igazgatósági iratok. Ig. jk. 3. cs. 2. t. (1881. szeptember 10.; október 7.)

59 MOL Z 23 PHET Elnöki és igazgatósági iratok. Ig. jk. 3. cs. 2. t. (1881. december 19.) Az 5%-os papírjáradékra lásd: Kövér 2001.

feletti 6%-os megtartása mellett 2 millió forint névértéket mutatott ki értékpapírtárcájában a 4%-os aranyjárdékból (à 89.50 árfolyamon 1.790.000 forint értékben), ám további vásárlások megvalósítására a közbejött 1882 eleji válság után már aligha kerülhetett sor.⁶⁰ A PHET történetírója a többlépcsős konverzió egészéről (1881–1885 között) úgy tudta, hogy „átadott az egyesület mint tulajdont 7.818.200 frt 6%-os, és kapott helyébe 10.424.200 frt 4%-os aranyjárdéket.”⁶¹ 1881 után tehát kénytelen volt a *Takarékpénztár* régi, 6%-os készletéből jelentős mennyiséget szabadpiacon értékesíteni, ha „felerészben” papírajárdéket akart beszerezni.

Próbáljuk meg összefoglalni, mi is történt 1881-ben, Pesten a nyilvános aláírást követően. Egymással szembeállítva, kölcsönviszonyban láttuk a kibocsátó és a legnagyobb befektető piaci magatartását, sőt helyenként a cselekvési motívumok is feltárultak előttünk. Bár általában az aláírókról a *Hitelbank* fennmaradt anyagaiból semmi közelebbit nem tudhatunk meg, az biztos, hogy a rente ellenében történt május 19-i pesti jegyzések egyötödét a PHET adta. Végül az utóbbi pénzügyintézet az első 160 millióból ilyen módon összesen 400 ezer ft névértékű 4%-oshoz jutott. Év végi szabadpiaci vásárlásait beszámítva ugyanakkor (1,6 millió) a későbbi opcióból láthatóan jóval nagyobb arányban részesedett az 1881. évi magyarországi eladásokból. Sőt a látottak alapján hajlunk arra, hogy 1881 második felének nagy vásárlásait zömmel a *Hazai Takarékpénztár*nak tulajdonítsuk.

A MÁH saját számlára 1881 elején felhalmozott értékpapír-állományából május végére 5.395.000 ft névértékű 6%-os kötvény „tűnt el”, amely még ha feltételezzük is, hogy egy része valóban piaci értékesítésre került (igazgatósági döntésként fél millió eladásáról született határozat), joggal vélelmezzük, hogy „rövid úton” a konzorcium számlájára könyvelődött át, úgy, ahogy azt már a londoni Rothschild háznál is láthattuk. Az mindenesetre szembetűnő, hogy 1881. május 29-ig a konzorcium számlájára Pesten 5.213.000 forint névérték került, részben aláírások révén (3.963.000 ft), részben vásárlás útján (1.250.000 ft). Ehhez június 11-ig további 600 ezret sikerült hozzávenni. A felfokozott kereslet tehát mesterségesen gerjesztett volt, s a régi papírok tulajdonosai (például a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár*) többek között azért sem juthattak az általuk igényelt komolyabb mennyiséghez a nyilvános aláírásakor, mert a MÁH saját kibocsátás előtt beszerzett birtokának konverziója foglalta el előlük a helyet, s a *Hitelbank* (előbb a saját, majd a konzorcium) tárcáját ezekkel a darabokkal igyekezett feltölteni. Ez azonban az emelkedő árak közepette mindinkább nehézségekbe ütközött. A fentebb kimutatott készpénzes pesti aláírók tehát név szerint ugyan továbbra is láthatatlanok maradtak előttünk, azonban jelentőségük a fent bemutatott intézményi befektetői hegemonia mellett csak másodlagosnak látszik. A többszörös túljegyzés mögül erőteljesen koncentrált, hierarchikus piaci magatartás tűnt elő.

* * *

60 MOL Z 23 11. cs. 11. t. A PHET igazgatóbizottságának jelentése és zárszámadása az 1881. évről.

61 Fenyvessy 1890: 187.

Befektetést három forrásból lehet finanszírozni: valamilyen régi investíció hozamából, annak értékesítéséből, illetve hitelből. Konverzió esetén elvben nincs szükség hitelfelvételre, hiszen nem új befektetésről, hanem egy régi beváltásáról, megújításáról van szó. Egy konverziós értékpapír-kibocsátás során tehát nem – mint általában – a befektetéshez szükséges pénzeszközök előteremtése a fő probléma, hanem az, hogy a lényegében adott befektetői kör képes-e, hajlandó-e a korábban racionális döntéssel megszerzett értékpapír további birtoklására. Ebben az értelemben a konverzió próbára tesz adóst és hitelezőt egyaránt.

Az 1881-es magyar aranyjáradék-kibocsátás vizsgálata azt tanúsítja, hogy a konverziós folyamat egységéről (és hitelmentességéről) vallott nézet aligha tartható. Ha pedig így van, és az aranyjáradék-konverzió valójában két párhuzamos tranzakcióból tevődik össze, akkor külön kell gondoskodni a régi értékpapírok vásárlásáról és az újak kibocsátásáról, hogy aztán az állammal való elszámolásakor a kettőt megfeleltethessék egymásnak. A magyar konverzió első szakaszának lebonyolítása, a nemzetközi pénzpiac bármely számba jövő pólusáról tekintsük is a dolgot, a műveletek kettéválasztásával mindenkit hitelre utalt. A konzorcium kétségtelenül sokat segíthetett abban, hogy kiegyenlítse a különböző hitelpiaci pozíciókat. Léptékét tekintve London és Párizs nemzetközi akció rádiusza átfogta az európai teret. Az előző Nápolytól Hamburgig, az utóbbi Barcelonától Bukarestig ívelt, s mintegy közrefogta a szűk lokális jelentőségű értékpapírpiaccal bíró Budapestet (amely a váltóárfolyam révén amúgy is szorosan Bécshez tapadt). Londonban készpénzért jegyezték, pedig a 6%-os kötvényeknek jelentős része volt elhelyezve a brit pénzpiacon, de még aki rá is szánta magát a becserélésre (lett légyen akár maga is Párizsban élő Rothschild családtag), az sem konvertálhatta teljes állományát a túlfűtött kereslet és a redukált szétosztás miatt. Párizsban is sokkal számottevőbb új jegyzéssel találkoztunk, mint a régi becserélésével. Pesten a 6%-os járadék nagyobb birtokosai, úgy tűnik, szerették volna konvertálni régi kötvényeiket, a nemzetközi konjunktúra túlhajtása miatt végül azonban ez csak töredék részben sikerült számukra. A konverzió Nyugat-Európában a régi investorok megtartásán túl (a nagyok láthatóan későbbi, kedvezőbb beváltásban reménykedtek) valójában új értékpapír-birtokosi kör megnyerését szolgálta. Hogy a levelezésben felbukkanó bankok, bankárok mennyiben terítették szét az aláírt 4%-os járadékkötvényeket, azt sajnos továbbra sem tudhatjuk. A francia ügynökök legnagyobb tételekkel történő megjelenése a jegyzési íveken, valamint az általunk nominálisan nem vizsgált, de azért mégis számottevő 500 ezer forint alatti kisbefektetők masszív jelenléte viszont egyértelműen mutatja, hogy ezeken a piacokon a spekulációs láz valóban széles középosztályi csoportokat sodort magával, akik számára azonban hamarosan az 1882 elején kirobbant Bontoux-krízis lesz a vízváltató, amikor eldőlt, hogy meg tudnak-e kapaszkodni a tőzsde parkettjén, mint befektetők. A régi és új magyar járadékok még leginkább az osztrák–német piacokon voltak képesek egymással egyensúlyba kerülni. Budapesten a magánbefektetők körére végképp nincs rálátásunk, a legnagyobbnak mondott intézményi befektető és a kibocsátó konzorcium magyar résztvevője viszonyát vizsgálva azonban

nem látunk tágas terepet széleskörű üzleti aktivitás kibontakozására. A *Hitelbank* igyekszik minden darabon túladni (még azon is, amije pillanatnyilag nincs), persze kölcsönvételre – szoros keretek között – nyílhat módja a konzorciumtól, a *Hazai Takarékpénztár* mint befektető pedig, amit megvásárolt, azt biztonságban (és biztonságosnak tudva) őrzi tárcájában, amíg lehet. Nem a befektető hiányzik tehát, inkább a helyi forgalom kevés, ezért kevés címletben üznek határidősüzetet is.

Ebben az értelemben a magyar aranyjáradék 1881-es kibocsátása *ex ante* azt mutatja meg, ami az emissziós üzletben a legritkábban látható: a régi és új befektetések egymásra épülését vagy éppen a kapcsolat hiányát, azaz a folyamatok diszkontinuitását és az értékpapírpiacok térbeli lüktetését.

FORRÁSOK

Archives Nationales, Párizs (AN)
Magyar Országos Levéltár (MOL)
Rothschild Archive, London (RAL)

The Jewish Encyclopedia. v. X. 1906–1916
A Magyar Általános Hitelbank 1881. január 1-től december 31-ig terjedő üzletszakának zárszámadása. Budapest, 1882.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bergeron, Louis 1991: *Les Rothschild et les autres... La gloire des banquiers*. Párizs
Bouvier, Jean 1960: *Études sur le Krach de l'Union Générale (1878–1885)*. Párizs
Bouvier, Jean 1968: *Naissance d'une banque: le Crédit Lyonnais*. Párizs
Cameron, Rondo 1961: *France and the Economic Development of Europe, 1800–1914*. Princeton
Daumart, Adeline 1980: Wealth and Affluence in France Since the Beginning of the Nineteenth Century. In: Rubinstein, W. D. (ed.) *Wealth and the Wealthy in the Modern World*. London, 90–122.
Fenyvessy Adolf 1885: Adósságok *conversiója különös tekintettel a magyar aranyjáradék conversiójára*. Budapest
Fenyvessy Adolf 1890: *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-egyesület ötven éves története 1840–1889*. Budapest
Ferguson, Niall 1998: *The World's Banker. The History of the House of Rothschild*. London
Haupt, Ottomar 1887: *Arbitrages et parités. Traité des opérations de banque contenant les usages commerciaux, la théorie des changes et monnaies et la statistique monétaire de tous les pays du globe*. 7e ed. Párizs–London–Berlin
Kindleberger, Charles P. 1974: *The Formation of Financial Centers: A Study in Comparative Economic History*. Princeton
Kövér György 2001: A bécsi Rothschildok és az 5%-os magyar papírjáradék (1881–1893). *Aetas* 3–4. 140–159.

- Landes, David 1969: The Old Bank and the New: The Financial Revolution of the Nineteenth Century. [Eredetileg franciául: *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 1956] In: Crouzet, F. – Chaloner W. H. – Stern, W. M. (eds.) *Essays in European Economic History 1789–1914*. London, 112–128.
- Landes, David S. 1979: *Bankers & Pashas. International Finance and Economic Imperialism in Egypt*. Cambridge, Massachusetts [Eredetileg 1958]
- Lotmann, Herbert A. 1995: *Return of the Rothschilds*. h.n.
- Lüthy, Herbert 1961: *La Banque Protestante en France de la Révocation de l'Édit de Nantes à la Révolution*. I.–II. Párizs
- Plessis, Alain 1982: *La Banque de France et ses deux cents Actionnaires sous le Second Empire*. Genf
- Plessis, Alain 1985: *Régents et Gouverneurs de la Banques de France sous le Second Empire*. Genf
- Plessis, Alain 1992: Bankers in French Society, 1860s–1960s. In: Cassis, Youssef (ed.) *Finance and Financiers in European History, 1880–1960*. New York–Párizs, 147–161.
- Schwarzer, Oskar unter mitarbeit von Denzel, Markus A., Zellfelder, Friedrich 1991: Das System des internationalen Zahlungsverkehrs. In: Schneider, Jürgen – Schwartzter, Oskar – Zellfelder, Friedrich (Hrsg.) *Währungen der Welt I. Europäische und Nordamerikanische Devisenkurse 1777–1914*. Teilband I. Stuttgart, 1–35.
- Strauss, André 1982: Trésor public et marché financier. Les emprunts d'État par souscription publique (1878–1901). *Revue Historique* 1. 65–113.
- Verley, Patrick 1988: Enquête sur le marché financier parisien au XIXe siècle: les sociétés d'agents de change. *Institut d'Histoire Économique et Sociale de l'Université de Paris I. Recherches et Travaux*. No. 17. 1988. dec. 73–106.
- Walther Rezső 1897: *A bankügyletek. Gyakorlati kézikönyv*. Budapest
- Wilson, Derek 1988: *Rothschild. A Story of Wealth and Power*. h.n.
- Zachár Gyula 1893: *Pénzüntézetű üzletvitel. Gyakorlati kereskedelmi tudományok*. IV. kötet, Budapest
- Zachár Gyula 1897: *Könyvvitelten. Az egyszerű- és kettős könyvvezetés elmélete és gyakorlata*. Budapest
- Zakar Ferenc é.n.: *Pénzüntézetű üzletvitel. Tekintettel az egyöntetű könyvelésre*. Budapest

Tomka Béla

A magyar malomipar finanszírozása (1895–1913)*

A magyar gazdaságtörténet-írás hagyományosan kiemelt jelentőséget tulajdonít a malomiparnak a dualizmus kori magyar gazdasági fejlődésben. A század első felének ipartörténeti munkái éppúgy megkülönböztetett terjedelemben foglalkoznak ennek az iparágnak a történetével,¹ mint az utóbbi évtizedekben született gazdaságtörténeti szintézisek.² Ezek eredményeinek alaposabb áttekintésére itt természetesen nem vállalkozhatunk, így csupán néhány jellegzetes véleményre utalunk.

Berend T. Iván és Ránki György érvelése szerint más kelet-európai és délkelet-európai országoktól eltérően – ahol az exportcikkek zömét nyersanyagok és mezőgazdasági termékek, és nem feldolgozott ipari termékek adták –, Magyarországon kedvezőbb szerkezetben bonyolódott a kivitel, mindenekelőtt épp a fejlett malomiparnak köszönhetően: a nagy mennyiségben termelt búza jelentős része feldolgozott formában került exportra. A Magyarországon nagyarányú lisztexportot tehát – eltérően pl. a romániai búzaexporttól – segítette az iparfejlődést. A malmok építése és üzemeltetése gépipari, építőipari és más termékeket igényelt. Ráadásul a malmok gépi berendezések iránti igénye olyan arányú volt, hogy ez – technikai innovációkkal párosulva – megkönnyítette egyes cégek nagy szérianagyságának elérését, ezzel az exportban is fokozva versenyképességüket.³ A malmoknak szintén kiemelkedő jelentőséget tulajdonít Kövér György, aki egyenesen „malomiparosítás”-ról ír, arra utalva, hogy a malomipar húzóágazata volt a magyar gazdasági növekedésnek ekkoriban.⁴

A malomipar tehát nem tekinthető a magyar gazdaságtörténetírás által elhanyagolt területnek. Ugyanakkor a malmok dualizmus kori története iránti fokozott figyelem egyben szelektív is volt. A malmok működésének technológiai problémái, a termelés és az üzemek természetes jellemzői (az alkalmazott gépek és teljesítményük, a berendezések energiaforrásai, a termelés mennyiségi jellemzői stb.) domináltak az elemzésekben.⁵ Ugyanez érvényes a korabeli statisztikai adatgyűjtésre és ezek későbbi rendszerezésére, elemzésére is, amelyek – mint az 1884-es adatösszeírás esetében – a hajtóerőt, a tüzelőanyag-felhasználást, az előállított

* A tanulmány az OTKA (T 023174) támogatásával készült.

1 *A bengerszékek fejlődése* 1928; Schmidt 1929; Árvay 1941; Szterényi–Ladányi 1933; Futó 1944.

2 Sándor 1954: 460, 480, 488–490, 494–497; Berend–Ránki 1955: 143–158.

3 Berend–Ránki 1979: 129–131.

4 Kövér 1982: 209.

5 Molnárfi 1970: 298–308.

fő- és melléktermékeket, a termelési kapacitást, a feldolgozott nyersanyagot, a piacok jellemzőit vizsgálták.⁶ Ezzel szemben a malmok finanszírozásának, a malmok pénzügyi helyzetének kutatása mindmáig háttérbe szorult. Nincsenek szisztematikus ismereteink arról, hogy a dualizmus kori magyar gazdaság ezen kulcsfontosságú ága milyen tőkeforrásokkal rendelkezett. A szakirodalom a fináncsőke nagy szerepéből kiindulva azt feltételezte – ám empirikusan nem bizonyította –, hogy a bankok jelentették a malomipar fő tőkeforrását.⁷

A következőkben e hiányok részbeni pótlására vállalkozunk az 1890-es évek közepe és 1913 közötti időszakra vonatkozóan. Mindenekelőtt a jelzett problémának a megoldásához kívánunk adalékokkal szolgálni: Milyen pénzügyi jellemzői voltak a malomipar adott periódusban való növekedésének? A szükséges tőkét saját felhalmozásuk által teremtették-e elő, vagy valamilyen külső finanszírozás – pl. bankok – révén jutottak hozzá? Amennyiben külső forrásokra alapoztak, melyek lehettek ezek?

A malomipar tőkeellátását két fő szempont alapján és két szinten vizsgáljuk. Szándékunk szerint e vizsgálatok kiegészítik egymást. A fő szempontok: a malomipari vállalatok hosszútávú felhalmozásának finanszírozása, s a malomcégek rövidlejáratú hitelszükségletének forrásai. A vizsgálat egyik szintjét a makroszint jelenti. Mivel az iparág egészére vonatkozó pénzügyi adatok csak igen korlátozottan állnak rendelkezésre, így nagy jelentősége van a mintavételen alapuló adatgyűjtésnek. Ennek segítségével vizsgáljuk, hogy a saját és külső forrásoknak milyen jelentőségük volt a tőkeszükséglet biztosításában. A malomipari minta nyilvános mérlegeiből a következő adatsorokat készítjük el: az „állótőke”, a „hitelezők”, a „leírások” és „tartalékok”, az „idegen és a saját tőke”, a „mérlegfőösszeg”, a „belső finanszírozás” (nyereségek, leírások, tartalékok összege) és az „összes finanszírozás” (külső és belső finanszírozás összesen) alakulása. Ezekből következtetünk a külső források jelentőségének alakulására a malomipar tőkefelhalmozásában (állótőke/hitelezők; idegen tőke/saját tőke), illetve az önfinanszírozóképesség változására (állótőke/leírások és tartalékok; belső finanszírozás/összes finanszírozás).⁸

A mintába a következő malmok kerültek: a *Pesti Hengermalom Társaság*, az *Első Budapesti Gőzmalom Rt.*, a *Pesti Viktória Gőzmalom*, a szintén budapesti *Erzsébet Gőzmalom Társaság*, a *Zombori Hengermalom Rt.* (korábban *Zombori Export Gőzmalom Rt.*), a *Váci Hengermalom Rt.*, a debreceni *István Gőzmalom Társaság* és a miskolci *Borsod-Miskolci Gőzmalom Rt.*

A mintavételnek – azon túl, hogy a legnagyobb budapesti exportmalmok mellett kisebb és nem budapesti telephelyű vállalatokat is igyekeztünk szerepeltetni – mindenekelőtt praktikus szempontjai voltak: vagyis olyan malmok kerültek a mintába, melyek a vizsgált periódusban mindvégig működtek, s így viszonylag jó forrásadottságokkal rendelkeznek. A legnagyobb magyarországi malom (az

6 Halkovics 1997: 714.

7 Sándor 1954: 460, 480, 488–490, 494–497; Berend–Ránki 1955: 143–158.

8 A mérleg tételek viszonyszámaira lásd Tilly 1978.

Első Budapesti Gőzmalmi Rt.) mellett emiatt olyan viszonylag kis méretű malom is szerepel, mint a *Váci Hengermalom Rt.*

A vizsgálat másik szintjét a vállalati vagy mikroszint jelenti. Ezt egyrészt egy kiválasztott malom (az *Első Budapesti Gőzmalmi Rt.*) oldaláról közelítjük meg, másrészt a malmokkal kapcsolatban álló bankok oldaláról, a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot* kiválasztva. A vállalati szintű kutatások a minta vizsgálata során nyert információk kontrollját jelenthetik, illetve kiegészíthetik azokat.

Az elmondottak meghatározzák a tanulmány szerkezetét is. A továbbiakban elsőként a felhasznált források legfontosabb jellemzőit ismertetjük. Ezután kerül sor a malomipar finanszírozásának bemutatására először makroszinten, elsősorban a malomipari minta tanulmányozásának segítségével. A mikroszint ezt követő vizsgálatára mind a malmok, mind pedig a malmokkal kapcsolatban álló bankok oldaláról a kiválasztott malom, illetve a kiválasztott nagybank elemzésével kerül sor. Végül a tanulmányt a legfontosabb eredmények összefoglalása zárja.

A FELHASZNÁLT FORRÁSOKRÓL

A felhasznált pénzügyi adatok forrását a malomipari vállalatok és a velük kapcsolatban álló bankok mérlegei jelentik. A nyilvános mérlegek többnyire hozzáférhetőek korszakunkra vonatkozóan, de ahol azok rendelkezésre álltak, az intern mérlegeket is felhasználtuk.

A nemzetközi gazdaságtörténetírásban a mérleganalízis a kutatók bevett és gyakran alkalmazott eszközei közé tartozik. Főként ipari vonatkozásban használták eddig is széleskörűen, mivel a részvénytársaságoknak – amelyek nyilvános számadásra kötelezett vállalatok lévén a legnagyobb mennyiségben és a leghozzáférhetőbb módon publikálták mérlegeiket – nagy szerepet tulajdonítottak a modern nagyipar kialakulásában.⁹ A bank–ipar kapcsolat kutatói szintén élnek ezzel az eszközzel, mint azt Alice Teichova, Richard H. Tilly, Volker Wellhöner, Peter Hertner és mások munkái bizonyítják.¹⁰

Az üzleti mérlegek nagy konzisztenciával rendelkező források. Az egyes tételek tartalma gyakran hosszú perióduson keresztül nem vagy alig változik, így folyamatos, egymással összevethető adatsorhoz juthatunk felhasználásukkal. Hosszabb távon még a nyilvános mérlegek is értékes összehasonlításokat tehetnek lehetővé.

Olyan forráscsoportról van azonban szó, amelyet a hazai gazdaságtörténeti irodalom mindeddig kevésbé hasznosított. A nagyszámú üzemtörténeti munkában a naturális mutatók felhasználása dominál, s alig akad a vállalat pénzügyi helyzetére vonatkozó utalás: így nem meglepő, hogy az üzleti mérlegek felhasználása is háttérbe szorul. Csak az újabb banktörténeti irodalomban találkozhatunk ilyen

⁹ A mérlegek, mint gazdaságtörténeti források használatára a nemzetközi irodalomban példaként lásd: Mosser 1980; Tilly 1978; Landes 1986; Kocka 1969.

¹⁰ Hertner 1980; Tilly 1978; Wellhöner 1989; Wellhöner–Wixforth 1990; Pohl 1982.

jellegű kísérletekkel.¹¹ A mérlegek mellőzése annak ellenére megfigyelhető, hogy a nyilvános mérlegek minden részvénytársaságra vonatkozóan folyamatosan rendelkezésre állnak a különféle pénzügyi évkönyvekben, compassokban, s az évi üzleti jelentésekben.¹²

A mérlegadatok felhasználása ugyanakkor módszertani problémákat is felvet. A gazdaságtörténeti irodalom szokásos ellenérve a mérlegek alkalmazásával szemben, hogy kevésbé hasznosíthatók, mert adataik különféle „kozmetikázására” nyújtanak lehetőséget, vagyis a cégek meghamisíthatták őket. E veszély elvileg valóban létezik.

A mérlegtételek közötti átcsoportosítások legfontosabb célja a nagyobb likviditás kimutatása lehetett. Ennek megfelelően bank esetében a rövidlejáratú kihelezések, míg iparvállalatnál a hosszúlejáratú kötelezettségek felduzzasztására kerülhetett sor, vagyis például egy banknál az aktív tételeken belül az értékpapírtárca, a szindikátusi részesedések és az adósok hátrányára, s a váltótárca, folyószámlahitelek javára történtek általában átcsoportosítások.

A mérlegek kozmetikázásának másik fontos oka a rejtett tartalékok képzése lehetett, amelyek a stabil üzletpolitika, az állandó osztalékok kifizetésének egyik eszközét jelentették a korszakban. Emiatt a kor közgazdasági irodalma is csak afféle kegyes csalást látott a jelenségben, aminek tulajdonképpeni nyertese a gazdaság egésze volt. A belső mérlegek és a publikált, nyilvános mérlegek összehasonlítása azonban azt mutatja, hogy a nyilvános mérlegek lényeges megváltoztatására csak elvélve kerülhetett sor, s így nem indokolt az üzleti mérlegek gazdaságtörténeti célú használatával szembeni fenti ellenvetés.¹³

A mérlegek használata elleni érv lehet az is, hogy azok csak egy-egy nap állapotát – a német közgazdasági irodalomban használt heurisztikus kifejezéssel „Bestandsgrösse”-t –, s nem folyamatokat – azaz „Strömungsgrösse”-t – tükröznek, vagyis a rendszeres üzletek nem jelennek meg benne.¹⁴ A történeti kutatást nyilvánvalóan nem egyetlen év (illetve nap) mérlegadatai foglalkoztatják, hanem a mérlegekből hosszabb távon kiolvasható fejlődési tendenciák. A mérlegkészítés időpontjai között elvileg valóban létezhet más jellegű üzletpolitika is, mint ami a mérlegből kiolvasható. Az intern mérlegekkel kapcsolatos gyakorlati tapasztalataink azonban mindenképpen ellentmond annak az elképzelhető ellenvetésnek, hogy az év végi állomány nem jelezheti az év más szakáiban meglévő állapotot. Egyetlen példával érzékeltetve: 1901. december 31-én a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*nál a nyolc legnagyobb folyószámlatartozással rendelkező ipari cég – amelyek a folyószámlahitelek szinte egészét, 97,2%-át (13.148.433 korona) lefedték – közül hét már egy évvel korábban is a folyószámlahitel-felvevők között volt,

11 Az újabb hazai gazdaságtörténeti irodalomban lásd például a következő munkákat: Kövér 1989; Pogány 1989.

12 A pénzügyi évkönyvek különböző címeken és kiadásokban láttak napvilágot. Lásd *Magyar Compass*. Szerk.: Mihók Sándor (1874–1888); Armbruster Jakab és G. Nagy Sándor (1889–1893); G. Nagy Sándor (1894–1913).

13 Tomka 1999.

14 Wellhöner–Wixforth 1990: 16.

s ezek már ekkor is a hitelek túlnyomó részét, 61,5%-át összpontosították.¹⁵ Semmi sem szól amellett, hogy a bank gyakorlatilag ugyanazon vállalatokat preferálta év végi hitelezéseikor, év közben pedig más üzletpolitikát folytatott, hiszen a mérlegek nyilvánvalóan többek között a kibocsátó vállalatok és a befektetők közötti kommunikációt is szolgálták. Ha egyes tételek abszolút nagysága egy-egy évben nem is kérhető számon, ez a kommunikációs funkció megakadályozta azt, hogy a vállalat túlzottan – és különösen hosszabb távon – manipulálja a mérlegeket.

Ha egy cég a valóságosnál lényegesen kedvezőtlenebb képet alakít ki magáról, az lemond arról, hogy a kedvező piaci megítélés által olcsón jusson tőkéhez – részvényárfolyam-emelkedés révén. A belső mérlegek – többek között – az ilyen átcsoportosítások kiszűrését is lehetővé teszik.¹⁶ A másik oldalon szintén létezett korlát: a valóságosnál kedvezőbb üzleti helyzet feltüntetését a Kereskedelmi Törvény szabályozása természetesen megakadályozta.

A Kereskedelmi Törvény ugyanakkor meglehetősen szabad kezet adott a vállalatok számára mérlegeik összeállításában, így azok különböző séma szerinti mérlegeket publikáltak. Előfordulhatott, hogy még az azonos gazdasági ágban, pl. a malomiparban működő cégek is eltérő séma szerint készült mérlegeket tettek közzé. Ezért a mérlegek felhasználásához a mérlegtételek standardizálása, vagyis a különféle elnevezésen szereplő, de azonos tartalmat hordozó mérlegtételek kiszűrése volt szükséges. A malomipari mérlegekben néhány, a vizsgálatunk szempontjából fontosabb tétel a következő elnevezések alatt található meg:

- „Állótoke”: lakóház, munkáslakások, gyár, malom gépekkel, gépek és berendezések, iparvágányok, raktárépületek, villámberendezések, villamos berendezések, gyárépület stb.
- „Hitelezők”: elfogadványok, folyószámla, különféle hitelezők, hitelezők, szenvedő váltók, nevesített hitelező (pl. *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Váci Hengermalom* stb.) stb.
- „Tartalékok”: tartalékalap, tartalék, adótartalék, különleges tartalék stb.
- „Leírások”: amortizációs alap, amortizáció, leírások stb.¹⁷

A torzítás valóságos veszélye ugyanakkor nyilvánvalóan fel sem merülhet a belső, intern mérlegeknél, így ezek felhasználása során az ellenérvek eleve nem játszhatnak szerepet. A belső mérlegek azt is lehetővé teszik, hogy a mérlegmellékleket felhasználva a malmok egyes üzletágainak esetében – különösen a folyószámla- és váltóhiteleknél, valamint adósságoknál –, egyes vállalatokra lebontva is megállapítsuk a hitel- és betétállomány nagyságát.

15 Magyar Országos Levéltár (= MOL) Z 49 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Könyvelőség, Mérlegek 73. cs.

16 Így állapíthatjuk meg például, hogy 1901-ben a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* esetében a „befizetések szindikátusokba” a tényleges 15.553.906 K-ról 3.268.435 K-ra csökkent, az „adósok” tétele pedig a tényleges 57.156.092 K-ról 41.780.778 K-ra apadt a nyilvános mérlegben az átcsoportosítások következtében. MOL Z 49 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Könyvelőség, Mérlegek 80. cs.

17 Lásd *Magyar Compass* különböző évfolyamai.

Végeredményben megállapítható, hogy az üzleti mérlegek mint gazdaságtörténeti források elutasítása nem indokolt, alkalmazásuk a kutatásokban hasznos eredményekhez vezethet. Mindazonáltal a forráskritika igencsak kívánatos az eltérő mérlegelési gyakorlatok miatt, s egyéb kiegészítő, illetve kontrollt szolgáló források bevonása is szükséges lehet.

A MALOMIPAR FINANSZÍROZÁSA

Makroszint

Az iparvállalatok tőkeforrásainak vizsgálatára több lehetőség is kínálkozik. Ezek közül az egyik az ipari cégek tőkefelhalmozásának a mérlegek felhasználásával történő vizsgálata, amelyet számos szerző (pl. Alois Mosser, Richard H. Tilly, Volker Wellhöner) alkalmaz a nemzetközi szakirodalomban.¹⁸

Német vonatkozásban például Volker Wellhöner a nyilvános mérlegek „hitelezők” tételének az „állótőkéhez” viszonyított arányának alakulásából von le következtetéseket az iparvállalatok finanszírozásának forrásait illetően.¹⁹ Wellhöner szerint ez jelzi a bankhitelek arányának alakulását az iparvállalati felhalmozásban: ha a hitelezők aránya nőtt az állótőkéhez viszonyítva, akkor az iparvállalat függősége nőtt, ellenkező esetben pedig csökkent a „line-credit”-té vált bankhitelektől. Szintén Wellhöner az önfinanszírozás fokára a „leírások” és a „tartalékok” összegének az „állótőkéhez” viszonyított arányából következtet.

Hasonló elemzési célokra rendelkezésre állnak más mutatók is, mint az „eladósodási koefficiens”, melyhez az „idegen tőke” (a teherből levonva az alaptőkét és a tartalékokat) és a „saját tőke” (alaptőke és a tartalékok összege) hányadosaként juthatunk. Minél nagyobb ez az arányszám, annál nagyobb mértékben vesznek igénybe termelésükhöz idegen tőkét a vizsgált cégek.²⁰

Az önfinanszírozás lehetőségének, mértékének mérésére ugyancsak használható a belső finanszírozás arányának alakulása az összes finanszírozáshoz viszonyítva (lásd Ábra). A belső finanszírozást három mérlegtétel, a „nyereség”, a „leírások” és a „tartalékok” együttes nagysága jelzi, míg az összes finanszírozást a „mérlegfőösszeg” mutatja.

Eladósodási koefficiens I. = Hitelezők/Állótőke

Eladósodási koefficiens II. = Idegen tőke/Saját tőke

Önfinanszírozás = Leírások+Tartalékok/Állótőke

Belső finanszírozás aránya = Belső finanszírozás/Összes finanszírozás =

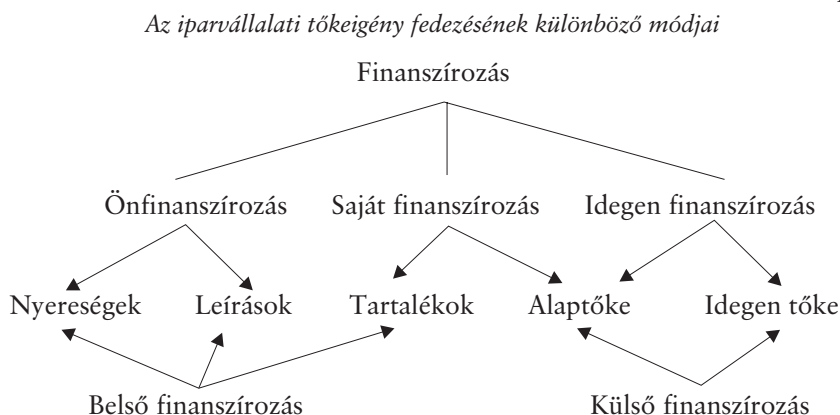
Nyereség+Leírások+Tartalékok/Összes finanszírozás

¹⁸ Mosser 1980; Tilly 1978; Wellhöner 1989.

¹⁹ Wellhöner 1989: 64.

²⁰ Tilly 1978: 163–168.

Ábra

Forrás: Tilly 1978: 167.

Egy korábbi tanulmányban kísérletet tettünk a magyarországi ipari nagyvállalatok banki hitelkapcsolatainak vizsgálatára a századfordulón.²¹ Mivel az ipar egészére vonatkozóan nem rendelkezünk megfelelő adatokkal, egy olyan ipari nagyvállalati mintán végeztük el a vizsgálatot, ahol az egyes mérlegtételek összehasonlítására kedvezőbbek a feltételek, mint az összes iparvállalat esetében. A mintába az 1912-ben 10 millió K alaptőkét elérő ipari részvénytársaságok kerültek. 1912-ben 9 ilyen cég létezett (*Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, Salgótarjáni Kőszénbánya, Hernádvölgyi Magyar Vasipar, Magyar Általános Kőszénbánya, Magyar Cukoripar, Magyar Textilipar, Urikány–Zsilvölgyi Kőszénbánya, Dreher Antal Serfőzdei Rt.* és a *Ganz Villamossági Gyár*).²² A korábbi években (1896, 1901, 1906) is ugyanezen vállalatok mérlegeit vizsgáltuk.²³

1. táblázat

*Ipari nagyvállalati minta állótőkéjének és a hitelezők mérlegtételének alakulása,
1896–1912 (A és B oszlop 1000 K-ban)*

Év	Állótőke (A)	Hitelezők (B)	(B) az (A) %-ában
1896	69.662	20.836	29,9
1901	113.471	29.245	25,8
1906	127.820	44.189	34,6
1912	232.573	41.179	17,7

A minta összetétele: *Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, Salgótarjáni Kőszénbánya, Hernádvölgyi Magyar Vasipar, Magyar Általános Kőszénbánya, Magyar Cukoripar, Magyar Textilipar, Urikány–Zsilvölgyi Kőszénbánya, Dreher Antal Serfőzdei Rt.* és a *Ganz Villamossági Gyár*.

Forrás: *Magyar Compass* megfelelő kötetei. (Saját számítás)

²¹ Tomka 1999: 100–104.

²² A röviddel azelőtt megalakult *Nyugatmagyarországi Kőszénbánya Rt.*-t nem vettük fel a mintába.

²³ A 9 vállalat közül 1896-ban 6, 1901-ben 7, 1906-ban szintén 7 működött.

Az eredmények azt mutatják, hogy a „hitelezők” állótökéhez viszonyított aránya tendenciájában csökkent a döntően nehézipari vállalatokból álló minta esetében – 1906 kivételével. (1. táblázat) Wellhöner interpretációja szerint ez azt jelenti, hogy az iparvállalatok fokozódóan függetlenedtek a banki forrásoktól. (Mindazonáltal az ilyen jellegű számítások eredményeit – legalábbis hazai viszonylatban – óvatosan kell kezelnünk, mivel a nehézipari nagyvállalatok példája azt mutatja, hogy a hitelezők mérlegtétel alig vagy egyáltalán nem tartalmazott bankhiteleket, hanem csupán más iparvállalatokkal szembeni kötelezettségeket, amit a korban „áruadósok”-nak neveztek.) Az említett következtetést mindenesetre alátámasztja a századelő két legnagyobb alaptőkéjű hazai ipari társaságának, a *Rimamurány–Salgótarjáni Vasműnek* és a *Salgótarjáni Kőszénbányának* a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal* kialakított hitelkapcsolatainak alakulása, amit különösen érdekessé tesz számunkra az a tény, hogy e vállalatokat a korábbi kutatás a bank érdekkörébe sorolta.²⁴ A vállalati mérlegekből azt láthatjuk, hogy bármilyen mutatót veszünk is alapul, korszakunkban – átmeneti megingásokkal ugyan, de – csökkent a *Salgótarjáni Kőszénbánya* adósságainak jelentősége.²⁵ A tendencia egyértelműen az önfinanszírozás, illetve a hosszúlejáratú tőkeszükséglet növekedése, s ennek a tőkepiacról való közvetlen fedezése irányába mutat. A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* hitelei gyakorlatilag nem jutottak szerephez a vállalat finanszírozásában. Ellenkezőleg: rendszeresen az iparvállalat helyezett el – esetenként igen tetemes összegű – betéteket a bankban. A *Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű* adatainak elemzéséből hasonló képet nyerünk. Megerősítik ezt a vállalat igazgatósági ülési jegyzőkönyvei is, amelyekben műszaki, üzemviteli ügyek dominálnak, s pl. 1895 és 1898 között alig található utalás bármiféle bankkapcsolatra. Ezenkívül a *Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű* nem csupán saját üzemének finanszírozására volt képes, hanem törekedett a „csatlakozott vállalatok” bankadósságainak teljes kifizetésére is. E célra a vállalat gyakran alaptőke-felemeléssel biztosította a forrásokat.²⁶

Mint említettük az iparvállalati önfinanszírozás, a saját tőkefelhalmozó-képesség másik mutatója lehet az, hogy az iparvállalatok a profitból mennyit fordítottak felhalmozásra. Erre a leírások és a különféle felhalmozott tartalékok együttes összegének az állótökéhez viszonyított arányából következtethetünk.²⁷ Ennek alakulását az említett iparvállalati minta esetében a 2. táblázat mutatja. A mérleginterpretáció problémái itt nem jelentkeznek olyan zavaróan, mint az előzőekben, így megállapíthatjuk, hogy a trend egészen egyértelmű. A 9 legnagyobb hazai ipari részvénytársaság 1896 és 1912 között mind nagyobb mértékben vált képesé arra, hogy saját erőből finanszírozza felhalmozását.

24 Berend-Ránki 1955: 149–150; Tomka 1999: 101–102; A levéltári források: MOL Z 233 Salgótarjáni Kőszénbánya Rt., Könyvelőség, 41. kötet; MOL Z 49 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Könyvelőség, 18, 43–44, 79–80, 115–117, 159–160, 191–192. cs.

25 MOL Z 233 Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Könyvelőség, 41. kötet. (Saját számítás)

26 MOL Z 368 Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1.t. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 1909. június 26.

27 Wellhöner 1989: 63.

2. táblázat

Ipari nagyvállalati minta önfinanszírozóképességének alakulása, 1896–1912

	1896	1901	1906	1912
Állótőke (A) (1000 K)	69.662	113.471	127.820	232.573
Leírások és tartalékok (B) (1000 K)	25.220	50.255	74.803	163.040
(B) az (A) %-ában	36,2	44,3	58,5	70,1

A minta összetétele: *Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, Salgótarjáni Kőszénbánya, Hernádvölgyi Magyar Vasipar, Magyar Általános Kőszénbánya, Magyar Cukoripar, Magyar Textilipar, Urikány–Zsilvölgyi Kőszénbánya, Dreher Antal Serfőzdei Rt. és a Ganz Villamossági Gyár.*

Forrás: *Magyar Compass* megfelelő kötetei. (Saját számítás)

A legnagyobb, magyarországi ipari részvénytársaságok esetében egyértelmű tehát a külső tőkeforrásoktól való függetlenedés tendenciája. Kevésbé egyértelmű eredményekre vezetnek azonban ugyanezen mutatók a malomipar esetében, ahol azonos jellegű számításokat végeztünk a – korábban bemutatott – malomipari mintán (a mintába a következő malmok kerültek: a *Pesti Hengermalom Társaság*, az *Első Budapesti Gőzmalom Rt.*, a *Pesti Viktória Gőzmalom*, a szintén budapesti *Erzsébet Gőzmalom Társaság*, a *Zombori Hengermalom Rt.* [korábban *Zombori Export Gőzmalom Rt.*], a *Váci Hengermalom Rt.*, a debreceni *István Gőzmalom Társaság* és a miskolci *Borsod-Miskolci Gőzmalom Rt.*).

A leírások és tartalékok állótőkéhez viszonyított aránya tendenciájában nőtt a malomipari minta esetében a vizsgált periódusban. (3. táblázat) Míg 1889-ben a leírások és tartalékok együttesen az állótőke 61,1%-át tették ki, ez az 1894-ben látható átmeneti növekedés után egészen a századfordulóig ehhez hasonló szinten, 65–66% körül maradt. A századfordulót követően azonban 80% fölé emelkedett ez az arány, s az 1906-os kisebb visszaesés után mindvégig ezen a szinten is alakult. A budapesti és a vidéki malmok megfelelő arányai között 1889-ben még jelentős különbségek voltak, jelezve, hogy ekkor még a vidéki malmok a budapestieknél jóval nagyobb arányban támaszkodtak saját forrásaikra felhalmozásuk során. Később azonban ezek az eltérések jelentősen mérséklődtek, s előbb, az 1890-es évek közepére a vidékiek aránya csökkent a fővárosi malmoké alá, majd fordítva, s később is többször megváltozott e viszony előjele. Ez az adatsor tehát az önfinanszírozás enyhe fokozódására utal, legalábbis az 1890-es éveket és a századfordulót követő bő évtizedet összevetve.

A hitelezőknek az állótőkéhez viszonyított aránya ugyanakkor jelentősen növekedett, ami a fokozódó malomvállalati eladósodást jelzi. Ez a növekedés különösen az 1890-es években és az 1900-as évtized elején volt gyors ütemű, amikor mintegy két és félszeresére nőtt a minta fenti értelemben vett eladósodása. Az 1900-as évtized közepétől aztán e magas szint körül fluktuált a mutató. Az 1890-es években még igen jelentős, mintegy kétszeres különbség volt a fővárosi és vidéki malmok között, vagyis a budapesti nagymalmok állótőkéhez viszonyított adósságállománya ennyivel haladta meg a vizsgált vidéki malmokét. Az 1900-as évtized közepére, második felére ez ugyan mérséklődött, de a különbség azért mindvégig fennmaradt. (4. táblázat)

3. táblázat

Malomipari minta önfinanszírozóképeségének alakulása, 1889–1912
 (Önfinanszírozóképeség = leírások és tartalékok együttes összege
 az állótoke százalékában)

Év	Összesen	Budapesti malmok	Vidéki malmok
1889	61,1	52,9	102,4
1894	73,5	72,8	75,2
1896	65,0	70,6	53,3
1899	64,9	61,3	72,9
1901	66,5	62,3	74,7
1904	81,8	82,8	79,7
1906	77,4	85,6	59,9
1908	87,2	87,7	86,0
1910	82,2	87,2	72,7
1912	81,8	75,9	94,2

A minta összetétele: *Pesti Hengermalom Társaság, Első Budapesti Gőzmalmi Rt., Pesti Viktória Gőzmalom, Erzsébet Gőzmalom Társaság, Zombori Hengermalom Rt.* (korábban *Zombori Export Gőzmalom Rt.*), *Váci Hengermalom Rt., István Gőzmalom Társaság, Borsod-Miskolci Gőzmalom Rt.*
 Forrás: *Magyar Compass*. Szerk.: Galánthai Nagy Sándor. Budapest. Megfelelő évfolyamok. (Saját számítások)

4. táblázat

Malomipari minta eladósodási koefficiensének (I.) alakulása, 1889–1912
 (Eladósodási koefficiens I. = hitelezők az állótoke százalékában)

Év	Összesen	Budapesti malmok	Vidéki malmok
1889	99,7	102,1	88,0
1894	155,5	184,0	80,3
1896	167,8	201,9	97,1
1899	185,2	210,8	128,2
1901	206,8	253,6	116,5
1904	272,3	296,7	219,2
1906	216,6	242,1	162,3
1908	267,1	290,2	217,6
1910	229,0	268,1	154,9
1912	248,0	256,5	229,7

A minta összetétele: *Pesti Hengermalom Társaság, Első Budapesti Gőzmalmi Rt., Pesti Viktória Gőzmalom, Erzsébet Gőzmalom Társaság, Zombori Hengermalom Rt.* (korábban *Zombori Export Gőzmalom Rt.*), *Váci Hengermalom Rt., István Gőzmalom Társaság, Borsod-Miskolci Gőzmalom Rt.*
 Forrás: *Magyar Compass*. Szerk.: Galánthai Nagy Sándor. Budapest. Megfelelő évfolyamok. (Saját számítások)

E mutató változása tehát azt bizonyítja, hogy már a századforduló előtt nagymértékben nőtt az idegen tőkék igénybevétele a magyar malomiparban, különösen a fővárosi nagymalmok esetében. Mivel e két idősor együttes értelmezése kétségtől nehezebb, mint a korábban bemutatott esetben, ezért szükségesnek látszik más mutatók kiszámítása is.

5. táblázat

Malomipari minta belső finanszírozási arányának alakulása, 1894–1912
(Belső finanszírozás aránya = belső finanszírozás / összes finanszírozás
= nyereség + leírások + tartalékok / összes finanszírozás)

Év	Összesen	Budapesti malmok	Vidéki malmok
1894	23,9	21,7	33,9
1896	20,9	19,1	27,5
1899	22,5	17,8	44,8
1901	19,4	16,1	29,0
1904	19,0	18,5	20,4
1906	21,0	20,6	22,0
1908	20,7	19,6	23,8
1910	21,2	20,6	22,4
1912	21,0	19,4	24,6

A minta összetétele: *Pesti Hengermalom Társaság, Első Budapesti Gőzmalmi Rt., Pesti Viktória Gőzmalom, Erzsébet Gőzmalom Társaság, Zombori Hengermalom Rt.* (korábban *Zombori Export Gőzmalom Rt.*), *Váci Hengermalom Rt., István Gőzmalom Társaság, Borsod-Miskolci Gőzmalom Rt.*
 Forrás: *Magyar Compass*. Szerk.: Galánthai Nagy Sándor. Budapest. Megfelelő évfolyamok. (Saját számítások)

A belső finanszírozás („Innenfinanzierung”), amely a nyereség, a leírások és a tartalékok együttes összegét jelenti az összes finanszírozás (vagyon) százalékában, a vizsgált időszakban nem mutat számottevő elmozdulást a vizsgált malmok esetében. (5. táblázat) Az 1894-es 24% körüli szintről ugyan néhány százalékponttal csökkent 1896-ra, de ezt követően csak kevéssé mozdult el a 21% körüli centrumtól. A vidéki malmok esetében a kiindulópont lényegesen magasabb volt, de aztán az 1900-as évtized közepétől ezek a malmok is visszaestek a budapestiekhez nagyon hasonló, azt csak néhány százalékponttal meghaladó szintre.

Az idegen tőke és a saját tőke hányadosaként definiálható eladósodási koefficiensek az eladósodás dinamikus növekedését mutatják az 1890-es években és az 1900-as évtized elején, amely 1906 körül megtorpant, illetve visszaesett, de aztán ismét helyreállt a megelőző szint. A vidéki és budapesti malomvállalatok fejlődési dinamikája ezen a téren hasonló ahhoz, amit már a hitelezők/állótőke arányánál korábban megfigyelhettünk: a vidékiek alacsonyabb eladósodási szintről indultak a periódus elején, s bár ez a különbség néhány évben csökkent ugyan, de végig fennmaradt. (6. táblázat)

Az idegen tőke felhasználásának, az eladósodásnak a növekedése, valamint a termelés növekedésének dinamikája között nem látható nyilvánvaló kapcsolat. Az ipari cégek a legnagyobb expanziós szakaszokban inkább igénybe veszik a hiteleket, de az általunk vizsgált időszakban a budapesti malmok nem növekedtek. Sőt, az 1890-es évek második felében, a hitelek jelentőségének relatív növekedése időszakában csökkent a termelésük volumene.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a két utóbb alkalmazott mutató, a belső finanszírozás arányszáma és az eladósodási koefficiens megerősíti a korábbi eredményeket.

6. táblázat

Malomipari minta eladósodási koefficiensének (II.) alakulása, 1894–1912
(Eladósodási koefficiens II. = idegen tőke a saját tőke százalékában)

Év	Összesen	Budapesti malmok	Vidéki malmok
1894	133,1	142,2	99,0
1896	153,5	157,4	140,1
1899	161,5	171,4	137,3
1901	198,1	218,5	151,1
1904	248,8	262,0	216,9
1906	175,5	174,7	177,5
1908	265,1	278,0	235,2
1910	254,9	289,3	192,0
1912	254,4	287,1	198,3

A minta összetétele: *Pesti Hengermalom Társaság, Első Budapesti Gőzmalmi Rt., Pesti Viktória Gőzmalom, Erzsébet Gőzmalom Társaság, Zombori Hengermalom Rt.* (korábban *Zombori Export Gőzmalom Rt.*), *Váci Hengermalom Rt., István Gőzmalom Társaság, Borsod-Miskolci Gőzmalom Rt.*

Forrás: *Magyar Compass*. Szerk.: Galánthai Nagy Sándor. Budapest. Megfelelő évfolyamok. (Saját számítások)

A hitelforrások igénybevételének mutatói egyértelműen a külső tőkeforrások fokozódó igénybevételét, a hitelállomány növekedését tanúsítják a malmoknál. A belső tőkefelhalmozó-képesség alakulását jelző mutatók enyhe javulást vagy stagnálást mutatnak ezen a téren. Ennek értelmezésére később visszatérünk.

A vállalati szint

A külső tőkeforrások egyre nagyobb mértékű igénybevétele a malmok fokozódó eladósodását jelenthette a bankokkal szemben. Ezt a finánciókonceptió – mint említettük –, ha magyar vonatkozásban empirikusan nem is próbálta bizonyítani, de implicit módon mindenesetre feltételezte. Pontos választ a problémára nyilvánvalóan az egyes malmok hitelezőinek részletes vizsgálata adhatna. Sajnos azonban erre vonatkozóan csak nagyon szórványos adatokkal rendelkezünk. Az intern mérlegek mellékletei ugyan lehetőséget nyújthatnának ilyen vizsgálatokra, erre azonban csak egyetlen malom (*Első Budapesti Gőzmalmi Rt.*) egyetlen üzleti évről (1913) találtunk forrásokat.

Az *Első Budapesti Gőzmalmi Rt.* hitelezői között négy bankot találhatunk 1913 végén: a *Magyar Általános Hitelbankot*, a *Hungária Bankot*, a *Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.*-t és a *Magyar Leszámitoló- és Pénzváltó Bankot*. E pénzüstézetek közel sem egyforma mértékben hiteleztek a malomnak. A *Magyar Általános Hitelbank*, a *Hungária Bank* és a *Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.* hasonló, 100.000 K körüli összegei jelentősen elmaradtak a *Magyar Leszámitoló- és Pénzváltó Bankétól*, amely mintegy 740.000 K-s hitelével a malomcég legjelentősebb banki kapcsolatának számított ekkoriban. (7. táblázat)

7. táblázat

*Az Első Budapesti Gőzmalmi Rt. banki váltóhitel-tartozásainak
megoszlása 1913 végén*

	Tartozás (K)
<i>Magyar Általános Hitelbank</i>	114.459
<i>Hungária Bank</i>	82.416
<i>Magyar Leszámítoló- és Pénzváltó Bank</i>	740.572
<i>Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.</i>	137.224
<i>Bankok összesen</i>	1.074.671

Forrás: Budapest Fővárosi Levéltár (= BFL) Első Budapesti Gőzmalmi Rt. XI. 1005. 152. kötet

Figyelemre méltó tény, hogy bár a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* két fővel képviseltette magát a malomvállalat igazgatóságában és felügyelőbizottságában, e banknak nem volt adósa a malom.²⁸ Sőt, ellenkezőleg, a vállalat jelentős, az összes bank által neki hitelezettnél jóval nagyobb összeget, 2.658.000 K-t tartott betétként a banknál.²⁹ A malom többi bankkal kialakított üzleti kapcsolatait tehát a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* nem akadályozta. A bankok által hitelezett összegek 1.074.671 K-t tettek ki, ami az elfogadványok állományának 14,7%-ára rúgott, a malom összes adósságának pedig 11,5%-át tette ki.³⁰

A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* a *Magyar Általános Hitelbank* mellett a korszak legnagyobb magyarországi bankjainak egyike volt. Ipari kapcsolatai a vegyipar és a villamossági ipar mellett főként a malomiparral alakultak ki, ami közelebbi vizsgálatát indokolja.³¹

Szemponctunkból mindenképp figyelmet érdemel a bank üzletágai közül a váltóhitelezés. Bár elvileg kereskedelmi hitelfajtáról van szó, a váltóhitelezésnek fontos ipari vonatkozásai is voltak, különösen addig, míg a folyószámlahitel viszonylag fejletlen volt Magyarországon. A váltóhitelezés nem csupán a mezőgazdaságban öltött nagy méreteket az ún. „parasztváltók” révén, hanem az ipar bizonyos ágaiban is, főként az élelmiszer-, ezen belül pedig éppen a malomiparban. A malomipari részvénytársaságok váltótartozása még 1913-ban is a 170,7 millió K-s „folyó teher” összegből 109,3 millió K-t (64,3%) tett ki, szemben pl. a vegyipar 124,4 K, illetve 15,1 millió K-s (12,1%) megfelelő adataival.³²

A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* esetében az utolsó békeév intern mérlege részletes adatokat tartalmaz a váltótárca belső összetételéről – korábban a mérlegmellékletek nem részletezték az állományt. 1913-ban a központnál leszámított 85.048.000 K értékű váltóból a pénzüintézetek részesedtek a legnagyobb arányban, 50.356.000 K-val (59,2%). Az ipari cégek között első helyen az *Erzsébet Gőzmalom Társaság* állt 1.850.000 K összegű váltóhitellel, mögötte viszont nem

28 A bankok és iparvállalatok személyi összefonódására lásd: Tomka 2001.

29 Budapest Fővárosi Levéltár (= BFL) Első Budapesti Gőzmalmi Rt. XI. 1005. 152. kötet

30 BFL Első Budapesti Gőzmalmi Rt. XI. 1005. 152. kötet

31 Sándor 1954: 488.

32 *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1913: 124–125.

találunk malmot a 16 legnagyobb adós között, ami a bank malomipari hitelüzleteinek korlátozott voltára utal ebben a periódusban.³³

1906 végén a folyószámlahitelek 119.748.872 K-s összegéből a legnagyobb ipari adós a *Királymalom Hedrich és Strausz* volt 4.987.505 K-nyi tartozással. A 15 legnagyobb ipari adós között még egy malmot, az *Erzsébet Gőzmalom Társaság*ot találjuk (434.546 K).

1910-ben a folyószámlahitelek 164.156.058 K-ra emelkedett összegéből 52.350.321 K (31,9%) volt ipari jellegű, amely az évtized közepi adatokhoz képest igen jelentős, közel kétszeresére való növekedést jelentett arányaiban is. Az adósok összetétele is diverzifikáltabb volt, de a legnagyobb adósok listáján első helyen továbbra is a *Királymalom Hedrich és Strausz* állt 6.981.987 K-nyi hitellel. Rajta kívül még a *Zombori Hengermalom*nak volt jelentős, 1.456.200 K-s folyószámlatartozása.

1913-ra a folyószámlahitelek összege tovább nőtt 224.694.076 K-ra, amelyből a három évvel azelőttinél arányaiban valamivel kevesebbet, 70.040.511 K-t (31,2%) nyújtottak ipari társaságoknak. A legnagyobb adós ekkor is a *Királymalom Hedrich és Strausz* volt, a korábbihoz hasonló 6.482.006 K-s összeggel, s találkozhatunk a *Zombori Hengermalom* (2.897.258 K), valamint a *Pancsovai Gőzmalom* (1.515.191 K) nevével is.

Nyilvánvaló, hogy a *Királymalom* esetében a „line-credit” jelenségével állunk szemben, hiszen bár a folyószámlahitel jellegéből adódóan elvileg – a váltóhitelhez hasonlóan – rövid lejáratú hitelforma volt, s e hitelfajtára általában 1–3–6 hónapos kölcsönös felmondási időt állapítottak meg,³⁴ itt is fennállt annak lehetősége, hogy rendszeres meghosszabbítással, gyakorlatilag hosszúlejáratúvá tegyék. A folyószámlák esetenkénti beruházási kölcsönként való funkcionálására számos esetben közvetlen bizonyítékkal is rendelkezünk. A *Pesti Hengermalom Társaság* 1908 októberében „építés céljaira” 2,5 millió K hitelt kapott 5 évre, valamint ettől elkülönítve „folyóüzlet céljaira” 1 milliót, lényegesen alacsonyabb kamatra.³⁵

A századfordulót követő néhány évben a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* csak részvénytőke-emelésekben működött közre, de 1905-től már ismét aktívabban alapított. Ennek egyik jele volt 1906-ban a *Hedrich és Strausz* cég átvezetése társasági formába *Királymalom Rt.* néven 4 millió K alaptőkével. Az újabb, 1910-től kezdődő alapítási hullám idején a bank részt vett a zombori és a pancsovai gőzmalomok részvénytársaságga alakításában.

A részvényeket elhelyező konzorcium vagy szindikátus általában eleve több évre alakult. A *Királymalom Rt.* 1906 tavaszi alapításakor pl. a szindikátus 1908. december 31-ig jött létre.³⁶ A konzorcium hivatása teljesítése után általában azonnal feloszlott, de egy másik ügyletre gyakran létesültek szinte azonos társulások. Ezek összetéte-

33 Ipari cég elnevezés alatt részvénytársasági vállalatokat értünk.

34 Lásd például a *Soukup és Korb Hímzőipar Rt.* 1909-es hitelszerződésének fél éves felmondását. MOL Z 33 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek 1909. július 14. 1480.

35 MOL Z 34 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek 1908. október 19.

36 MOL Z 34 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek 1906. május 3.

le kifejezte az üzleti kapcsolatok hálózatát. A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* leggyakrabban a *Wiener Bankvereinnel* működött együtt a századfordulót követően, de más külföldi bankokat (*Unionbank, Schweizerische Bankverein, Länderbank, innotenská banka*) és hazai pénzintézeteket is megtalálhatunk partnerei között.

A századfordulótól, de leginkább a világháború előtti évektől a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* a korábinál lényegesen tudatosabban igyekezett iparvállalatok tulajdonosává válni. A tudatosságra a legjobb példát a malomipar jelentette. A bank már 1902-től kimutathatóan gazdaságossági számításokat végzett a legnagyobb fővárosi malmok esetében (őrlőképesség, pénzügyi helyzet), sőt tervezetet is készített az esetleges összevonásukból származó hatékonyságnövekedésre vonatkozóan.³⁷ A nagymalmokat nem sikerült megvennie, de a következő években a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* valóban aktivizálódott a malomiparban. A közvetítésével ment végbe a *Lujza Gőzmalom* és az *Első Budapesti Gőzmalom* kvázi fúziója (részvénycsere útján),³⁸ majd a *Királymalom* részvénytársasággá alakításában volt döntő része, s a háború előtt több kisebb vidéki malmot is megvásárolt.³⁹ (8. táblázat)

8. táblázat

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ipari értékpapírállományának ágazatok szerinti megoszlása 1913 végén^a

	Vállalatok száma (db)	Árfolyamérték (K)	Az egész tárca %-ában	Névérték ^b (A) (K)	Részvénytőke egész Magyarországon (B) (K)	(A) a (B) %-ában
Bányászat	2	2.753.276	8,7	723.920		–
Vas- és fémipar	–	–	–	–	85.220.000	–
Gépgyártás, vill. ipar	5	5.398.218	17,0	3.644.800	188.713.000	1,9
Vegyipar	8	5.645.149	17,8	6.043.000	155.141.000	3,9
Textilipar	8	2.082.750	6,6	2.187.555	102.009.000	2,1
Építő(anyag)ipar	4	3.274.166	10,3	3.723.900	120.048.000	3,1
Cukoripar	3	2.598.405	8,1	4.107.500	103.800.000	4,0
Malomipar	6	8.610.932	27,2	5.385.400	90.324.000	6,0
Egyéb élelmiszeripar	3	726.442	2,3	585.000	74.973.000	0,8
Egyéb	2	604.318	1,9	480.000	141.394.000	0,3
<i>Összesen</i>	41	31.693.656	100	26.881.075	1.061.622.000	2,53

^a A *Magyar Statisztikai Évkönyv* ágazati beosztását követve; hazai vállalatok.

^b A nem kerek összegeket a tizedékrészvény-birtok eredményezi.

Forrás: MOL Z 49 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Könyvelőség 191–192. cs. (Saját számítás); - *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1913.

37 MOL Z 40 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Projektumok 50. cs. 938.

38 MOL Z 40 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Projektumok 50. cs. 934.

39 A *Királymalomra* lásd MOL Z 40 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Projektumok 51. cs. 946; A váci, zombori, pancsovai, zentai malmokra: MOL Z 34 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek, különböző évfolyamok.

9. táblázat

*Részvénytársaságok átlagos profitja Magyarországon néhány ágazatban, 1906–1913
(Nyereség a névleges részvénytőke százalékában)*

	1906	1910	1913
Hítelintézetek	15,8	14,5	14,3
Vas- és fémipar	16,7	16,3	18,4
Gépgyártás, villamosipar	9,5	13,6	10,3
Építőanyagipar	12,7	10,9	6,9
Textil- és ruhaipar	10,8	6,4	9,1
Malomipar	–	–	8,5
Cukoripar	–	–	7,6
Egyéb élelmiszeripar	10,0 ^a	12,5 ^a	10,7
Vegyipar	11,5	5,3	6,8

^a Az egész élelmiszeripar.

Megjegyzés: Az ipar Horvátország–Szlavóniával együtt.

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv* megfelelő évfolyamai. (Saját számítás)

A részvények azonban csekély jövedelmezőséggel rendelkeztek, ami igazolta a bank vonakodását a nagyobb tulajdonosi részesedéstől, s összefüggött azzal a ténnyel is, hogy a bank nem válogathatta kedve szerint ipari érdekeltségeit. A világháború előtti néhány évben a legcéltudatosabb erőfeszítések eredményeként szerzett malomérdelkségei – a váci, zentai, zombori, pancsovai malmok – olyan kisebb vagy közepes méretű vidéki üzemek voltak, melyek jövedelmezősége korántsem volt kiemelkedő.

A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* betétállományának vizsgálata azt mutatja, hogy az iparvállalatok figyelemre méltó nagyságú betétállománnyal rendelkeztek a banknál a vizsgált periódusban. 1910 végén pl. az összes folyószámlabetét 12,7%-át hazai ipari részvénytársaságok helyezték el. Néhány ipari és közlekedési vállalat feltűnően nagy betétekkel rendelkezett a banknál, aminek következtében ezek a cégek nettó hitelezői, s nem nettó adósai voltak a banknak.

Néhány nagymalom – az *Erzsébet Gőzmalom* és az *Első Budapesti Gőzmalom* – különösen az 1890-es években rendelkezett jelentős betéttel a banknál. Az 1890-es évek elején–közepén az ipari cégek – s így a malomipariak is – nettó hitelezői voltak a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*nak, még akkor is, ha esetleg a folyószámlán engedélyezett banki hitel fel nem használt része ipari betétként jelentkezett, hiszen maga az engedélyezett rész az ipari folyószámlahitelek összegét növelte ilyen esetben. E tények alátámasztják a hitelezés elemzése során korábban megfogalmazott megállapításunkat a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* igen mérsékelt finanszírozási hozzájárulásáról ebben a periódusban. Később, különösen néhány nagymalom, pl. mint az említett *Királymalom*, az 1900-as évtized közepétől már nyilvánvalóan nem ebbe a kategóriába esett, hanem a nettó adósokéba. A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank*nál a századforduló után már a korábbinál nagyobb számban találunk malomipari adósokat, ami egyrészt összefüggött a bank tudatos üzleti terjeszkedési politikájával az ágazat irányában, de ugyancsak összefüggött a malomipar korábbiakban bemutatott fokozódó relatív eladósodásával.

10. táblázat
A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank malomipari részvénybirtoka, tőke-, hitel-, valamint személyi kapcsolatai 1913 végén

	Alaptőke (1000 K)	A bank részvény-birtoka (%)	A PMKB hitelei és a bank szindikátusi részesei (K)		A bank igazg.-i és felügy.biz. tagsága
			Hitelek (K)	Szindikátusi részesei (K)	
<i>Első Budapesti Gőzmalom</i>	6.500	29,65	–	–	2
<i>Erzsébet Gőzmalom</i>	2.700	0,7	1.870.000	91.332	2
<i>Királymalom Hedrich és Strausz</i>	4.000	33,9	6.530.510	–	1
<i>Zombori Hengermalom</i>	1.000	97	2.897.258	–	2
<i>Váci Hengermalom</i>	750	95,1	1.287.154	–	2
<i>Pancsovai Gőzmalom</i>	400	100	1.515.191	–	2
<i>Zentai Hengermalom</i>	600	–	903.242	–	1
<i>Ungvári Malom</i>	300	–	100.000	–	–
<i>Lujza Gőzmalom</i>	2.800	–	–	–	1
<i>Debreceni István Gőzmalom</i>	5.200	–	–	490.717	–
<i>Gizella Gőzmalom</i>	3.200	–	–	–	1
<i>Első Békéscsabai Gőzmalom</i>	2.000	–	200.000	–	–
Malomipar összesen (A)			15.303.355	582.049	14
Ipar összesen (B)			82.814.224	11.487.465	115
(A) a (B) %-ában			18,5	5,1	
(A) a bank vagyonának %-ában			1,3	0,05	

Források: MOL Z 49. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Könyvelőség. 191–192. cs. (Saját számítás); *Compass Leonhardt* 1913–14. Band I-II. Wien, 1915.

A malomiparnak a századforduló után nagyobb jelentőséget tulajdonító banki üzletpolitika ellenére – aminek a malomipar nem kiemelkedő profitjai is gátat szabtak (9. táblázat) – az iparági specializáció továbbra is mérsékelt szintje jól látható a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* értékpapírtárcájának összetételéből és hitelkapcsolatainak alakulásából.⁴⁰

Összességében elmondható, hogy a bank minden malomipari terjeszkedése ellenére az ezen iparággal bonyolított üzletei csekély hányadát jelentették a bank összes üzletének. Jól mutatja ezt, hogy 1913-ban a malomipari vállalatoknak nyújtott hitelek a bank vagyonának mindössze 1,3%-át tették ki, a szindikátusi részesei mérlegétél pedig a 0,05%-át. (10. táblázat)

40 Tomka 1999: 179–182. Függelék A.

Tanulmányunkban a magyar malomipar finanszírozásának, tőkeforrásainak néhány sajátos vonását igyekeztünk bemutatni a századforduló (1895–1913) Magyarországon egy fővárosi nagymalmokból és többnyire kisebb vidéki malmokból álló minta pénzügyi adatainak elemzésével. A malomipar, s különösen a budapesti nagymalmok kétségtelenül sajátos helyzetben voltak ekkoriban az egész iparon belül. Míg az 1890-es évekig a döntően exportra termelő fővárosi malmok jelentős növekedésen mentek keresztül, addig a vizsgált periódusban már a megváltozott külpiaci viszonyoknak és a hazai gazdaságpolitika irányváltásának következtében inkább stagnáltak.

Eredményeink néhány óvatosságot követeltetést tesznek lehetővé, amelyek további bizonyítékokat igényelnek. Ezek szerint a malomipar tőkefelhalmozási folyamata komplexebb módon alakult a századforduló időszakában, mint a nehézipari vállalatoké. A hitelforrások igénybevételének mutatói egyértelműen a hitelállomány növekedését jelzik a malmoknál. Egyfelől tehát elmondhatjuk, hogy a malmok mindinkább igénybe vettek külső forrásokat, főként az 1904-ig terjedő időszakban. Ugyanakkor a belső tőkefelhalmozó-képesség alakulását jelző mutatók is enyhe javulást vagy stagnálást mutatnak. Ez a látszólag ellentmondó dinamika a malomipar technológiai–pénzügyi fejlődésének sajátosságaival függhet össze: a „saját tőkén” belül az „állótőke” növekedése mindinkább lelassult, ezenkívül pedig a „leírások” és a „tartalékok” aránya enyhén nőtt. Ezeken túlmenően fontos körülmény az is, hogy a külső források döntően nem banki eredetűek voltak, hanem úgy tűnik, egyre inkább a malmokkal üzleti kapcsolatba került kereskedők hiteleztek a cégeknek. Emellett az egyes malomipari vállalatok pénzügyi helyzete és politikája jelentősen különbözött. Egyes vállalatok (pl. a *Királymalom*) nagy bankhitelekkel rendelkeztek, míg más nagymalmok (pl. az *Első Budapesti Gőzmalom Rt.*) a bankok nettó hitelezőinek számítottak.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár

Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Könyvelőség; Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek;

Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek; Projektumok

Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Könyvelőség.

Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt. Igazgatósági iratok.

Budapest Fővárosi Levéltár

Első Budapesti Gőzmalom Rt.

Compass Leonhardt, 1913–14. Band I–II. Wien, 1915.

Magyar Compass. Szerk.: Mihók Sándor (1874–1888); Armbruster Jakab és G. Nagy Sándor (1889–1893); G. Nagy Sándor (1894–1913)

Magyar Statisztikai Évkönyv 1906, 1910, 1913-es évfolyamok

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A hengerszékék fejlődése és a malomipar történetének rövid vázolata.* Budapest, 1928.
- Árvay József (szerk.) 1941: *A magyar ipar.* Budapest
- Berend T. Iván – Ránki György 1955: *Magyarország gyáripara, 1900–1914.* Budapest
- Berend T. Iván – Ránki György 1979: Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. In: Berend T. Iván – Ránki György (szerk.): *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában.* Budapest, 11–158.
- Futó Mihály 1944: *A magyar gyáripar története.* Budapest
- Halkovics László 1997: A magyar malomipari statisztika története, 1850–1950. *Statisztikai Szemle* (75) 8–9. 708–721.
- Hertner, Peter 1980: Das Vorbild deutscher Universalbanken bei der Gründung und Entwicklung italienischer Geschäftsbanken neuen Typs. In: Henning, Friedrich-Wilhelm (Hrsg.): *Entwicklung und Aufgaben von Versicherungen und Banken in der Industrialisierung.* Berlin, 195–281.
- Jürgen Kocka 1969: *Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens, 1874–1914.* Stuttgart
- Kövér György 1982: *Iparosodás agrárországban.* Budapest
- Kövér György 1989: Banking and Industry in Hungary before 1914. In: *Banking and Industry in Hungary. Uppsala Papers in Economic History. Working Paper.* No. 6. Uppsala, 29–40.
- Landes, Davis S. 1986: *Az elszabadult Prométheusz.* Budapest
- Molnárfi Tibor 1970: A malomipar történeti-statisztikai feldolgozásának elméleti és gyakorlati kérdései. In: *Történeti statisztikai évkönyv 1967–1968.* Budapest, 291–320.
- Mosser, Alois 1980: *Die Industrieaktiengesellschaft in Österreich, 1880–1913.* Wien
- Pogány Ágnes 1989: From the Cradle to the Grave? Banking and Industry in Budapest in the 1910s and 1920s. *Journal of European Economic History* vol. 18. 3. 529–549.
- Pohl, Manfred 1982: Festigung und Ausdehnung des deutschen Bankwesens zwischen 1870 und 1914. In: *Deutsche Bankengeschichte.* Band 2. Frankfurt am Main, 223–351.
- Sándor Vilmos 1954: *Nagyipari fejlődés Magyarországon, 1967–1900.* Budapest
- Schmidt Béla 1929: *A malomipar.* Budapest
- Szterényi József – Ladányi Jenő 1933: *A magyar ipar a világháborúban.* Budapest
- Tilly, Richard H. 1978: Das Wachstum industrieller Grossunternehmen in Deutschland 1880–1911. In: Kellenbenz, Hermann (Hrsg.): *Wirtschaftliches Wachstum, Energie und Verkehr vom Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert.* Stuttgart–New York, 153–182.
- Tomka Béla 1999: *Érdek és érdektelenség. A bank–ipar viszony a századforduló Magyarországon, 1892–1913.* Debrecen
- Tomka Béla 2001: Interlocking Directorates Between Banks and Industrial Companies in Hungary at the Beginning of the Twentieth Century. *Business History* (43) 1. 25–42. [Magyarul rövidebb elméleti bevezetővel: Személyi összefonódás bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországon. *Replika* 25. 1997. 37–46.]
- Wellhöner, Volker 1989: *Grossbanken und Grossindustrie im Kaiserreich.* Göttingen
- Wellhöner, Volker – Wixforth, Harald 1990: Unternehmensfinanzierung durch Banken – Ein Hebel zur Etablierung der Bankenherrschaft? Ein Beitrag zum Verhältnis von Banken und Schwerindustrie in Deutschland während der Kaiserreich und der Weimarer Republik. In: Petzina, Dietmar (Hrsg.) *Zur Geschichte der Unternehmensfinanzierung.* Berlin, 11–33.

Pogány Ágnes

A Pesti Victoria Gőzmalom összeomlása*

A *Pesti Victoria Gőzmalom*, amely egyike volt a nagy budapesti kereskedelmi malmoknak, 1925 végén fizetéseképtelenné vált. Bacher Emil, a nagyvállalat elnök-vezérigazgatója, és a cég többségi tulajdonosa, a következő év októberében öngyilkos lett. A csőd a két világháború közötti Magyarország legnagyobb szabású vállalati összeomlása volt, itthon és külföldön is óriási feltűnést és izgalmat váltott ki. A tanulmányban az összeomlás hátterét és fontosabb tényezőit szeretném bemutatni. A vizsgálatot makroszinten kezdem, a magyar malomipar első világháború utáni állapotának elemzésével, amit a mikroszint követ majd. A *Victoria* bukásáról írt esettanulmány egyben képet ad azokról a súlyos problémákról is, amelyek az ágazat egészét jellemezték a húszas évek derekán.

A MAGYAR MALOMIPAR A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A magyar malomipar a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben élte virágkorát, ekkor joggal tarthatott igényt a magyar gazdaság húzóágazatának kitüntető címére. A századfordulón, a bruttó termelési érték alapján, a legjelentékenyebb iparág volt, 1898-ban az ipari össztermék huszonöt százalékát állította elő. Legalább ilyen kimagasló szerepet játszott az exporttevékenységben is, hiszen a liszt a dualizmus időszakának legfontosabb kiviteli cikke volt. A malomipar jelentőségét tovább növelte, hogy húzóerőt gyakorolt az infrastruktúra, a mezőgazdaság és az ipar növekedésére is, azáltal, hogy keresletet támasztott a hajózás, a vasúti szállítás, a gabonatermelés, a gépipar és más iparágak termékei iránt. Az iparág prosperitása azonban a kilencvenes évek közepén megtorpant, és az egykor gyors növekedést az első világháború alatt és után egyértelmű visszaesés követte. A malomipar a két világháború között elveszítette korábbi fontosságát. A gyári malmok a gyáripar termelési értékének 1925-ben 22,8%-át, 1938-ban már mindössze 13,7%-át állították elő.¹ A malomipar gazdasági jelentőségének drámai visszaesését mutatja az élelmiszeripar súlyának csökkenése is a hazai iparon belül. 1921-ben az élelmiszeripar a gyáripar termelési értékének közel felét (47,5%-át) állította elő, 1936-ban már csak 30,2%-át.² Megszűnt a liszt korábban kiemelkedő szerepe az exportban is. A búzaliszt-kivitel az 1928. évi, a kortársak által ala-

* Ez a tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok T034700 számú programjának pénzügyi támogatásával készült. A szerző ezúton mond köszönetet a támogatásért.

1 Szalay 1939: 31.

2 *Statisztikai Szemle* 1938: 459.

csornynak tartott 290 ezer tonnáról 1938-ra 40 ezer tonnára csökkent, a rozsliszt-export 20 ezer tonnáról majdnem semmivé vált.³

A malomipar válságában igen nagy szerepet játszott az első világháború, illetve az azt lezáró békerendszer. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, a vámmentes közös piac megszűnése és az ország területének jelentős arányú csökkenése nagyon súlyos következményekkel járt a lisztet előállító vállalkozások gazdaságosságára. A trianoni országterületen maradt a történelmi területen levő malmok által előállított termelési érték 57,3 százaléka (679.439 ezer pengőből, 389.556 ezer pengő). Az 1906. évi statisztikai felmérésben szereplő 17.304 malom közül 5.095 maradt az új országhatárokon belül. A döntően exportra berendezkedett malmok többsége Budapesten és az Alföldön működött, így az évi több mint tíz millió tonnás őrlési kapacitásból mintegy 6,5 millió tonna jutott az ország 1920 utáni területére. A magyar mezőgazdaság a háborút követő években 2–2,8 millió tonna gabona termelésére volt képes, a malomipar teljesítőképessége azonban ennek többszörösét tette ki. Az erősen lecsökkent belső fogyasztás (a belföldi fogyasztópiac 7,6 millió főre szűkült a monarchia egykori 50 milliós népességéről), és a külföldi piacok elvesztése miatt a malomipar évi gabonaőrlése 2 millió tonna alá süllyedt, ami 20–30%-os kapacitáskihasználásnak felelt meg.⁴ A legnagyobb vállalatok ezért egymás után zárták be malmaikat. Állandóan csökkenő kapacitásaikat azonban még így sem tudták kihasználni, így a malomipar még 1937-ben is termelőképességének csupán 45%-ával működött. A malomipar termelése a húszas évek végén elért legjobb foglalkoztatásakor is csak a háború előtti termelés felét érte el, a harmincas években azonban ezt a szintet sem tarthatta, sőt 1938-ban is közel 10 százalékkal maradt el mögötte.⁵ A nagy pesti exportmalmok termelése is folyamatosan csökkent, a második világháború előtt sem érte el az 1921. évi szintet (Táblázat).

A malomipar válságában azonban más tényezők is fontos szerepet játszottak. Romlott a magyar gabona minősége, ami csökkentette az őrlemények eladhatóságát a standard minőségű és olcsóbb amerikai búzával szemben. A magyar kormány 1928-tól hozott intézkedéseket a búza minőségének javítására.⁶ Rontotta a versenyképességet és a gazdaságos termelés lehetőségét az is, hogy a hazai malomiparban csökkentek a beruházások, elmaradtak a korszerűsítések. Csökkent a termelés műszaki színvonala, miközben külföldön nőtt és fokozódott a termelés koncentrációja. Az Amerikai Egyesült Államokban a napi 100 tonna kapacitású malmokat már kisüzemeknek minősítették, amikor hazánkban a gyári jellegű malmok között még hús olyan üzem sem volt, amely elérte ezt a teljesítőképességet. A két világháború között a malomipar lemaradt az élvonaltól, és ezzel el is veszítette korábbi nemzetközi vezető szerepét.⁷

3 Szalay 1939: 32.

4 Kirsch 1986: 115; Szalay 1939: 30.

5 *Magyarország története* 1976: 747.

6 Kirsch 1986: 116–117.

7 Kirsch 1986: 123–124.

Táblázat

A fővárosi kereskedelmi malmok száma és termelése, 1921–1938

Év	Malmok száma (db)	Megőrölt liszt mennyisége, (ezer mázsa)	Előállított liszt 1921 = 100
1921	13	2741	100
1922	13	1655	60,4
1923	12	2104	76,7
1924	12	2235	81,5
1925	12	2518	91,9
1926	12	2219	81,0
1927	12	2288	83,5
1928	11	2477	90,4
1929	11	2727	99,5
1930	11	2476	90,3
1931	8	1690	61,7
1932	8	1558	56,8
1933	8	1612	58,8
1934	8	1709	62,3
1935	8	2062	75,2
1938	8	2262*	82,5

* budapesti és vidéki kereskedelmi malmok együtt

Forrás: Szűcs 1978: 177.

A trianoni békeszerződést követően nemcsak a belső piac zsugorodott össze drámaian, de megszűnt a vámmentes elhelyezés lehetősége is. Ez annyit jelentett, hogy a magyar nagymalmok elveszítették a tengerentúli versenytársakkal szembeni előnyüket az utódállamok piacain. Az utódállamokba került őrlőkapacitások, illetve a szomszédos országok önálló malomiparának kiépítése szinte leküzdhetetlen versenyt teremtett a budapesti exportmalmok számára, amit tovább súlyosbítottak a lisztkészítményekre igen magasán meghatározott beviteli vámok. Az osztrák és csehszlovák piacon megjelentek a jugoszláv és román versenytársak is. A korábban a legmagasabb jövedelmezőséget biztosító exporttevékenység erős visszaesése további kapacitás-kihasználatlansághoz, a termelési önköltségek növekedéséhez és a versenyképesség romlásához vezetett. A húszas évek végén a gabonafélék világpiaci árának csökkenése pedig csak fokozta a kiélezett versenyt a nagy exportmalmok között világszerte.

A nagy kereskedelmi malmok pénzügyi helyzete a pénzügyi stabilizációt követően

A malomipar 1925 végén kiobbant súlyos válságában fontos szerepet játszott az a tény, hogy 1924-ig a gabona- és lisztpiac adminisztratív szabályozás alatt állt.⁸ A nagymalmok az első világháború alatt mindössze kétszer kaptak engedélyt búza vásárlására, egyébként a *Haditermény Rt.* által begyűjtött gabona feldolgozásával foglalkoztak, és a háború végén saját készletük nem volt. Az *Országos Malomszövetség* értékelése szerint: „A malmoknak nem volt semmiféle árukészletük, hanem összes mobil vagyonuk részben készpénzből, részben követelésekből állt, ezek a korona leromlása következtében devalválódtak, vagyis a malmok vagyona úgyszólván elveszett.”⁹ A súlyos élelmiszerhiány miatt a kormány lisztkiviteli tilalmat rendelt el, és a drágaság letörése végett szigorú árszabályozást léptetett életbe. A lisztpiac háborús irányítása csak a pénzügyi stabilizáció után szűnt meg. Az export ugyan szabaddá vált, ám rendkívül nehezen indult meg, mert ekkor még hiányoztak a kereskedelmi szerződések az utódállamokkal.¹⁰

A malmok exportproblémái és kapacitásfeleslegei a szanálás idején jegybanki hitelrestrikcióval is súlyosbodtak. 1924 nyarától, az infláció leküzdése érdekében, a *Magyar Nemzeti Bank* deflációs pénzpolitikát folytatott, aminek következtében jelentősen csökkentette hitelkínálatának volumenét, a genfi jegyzőkönyvek ugyanis a fedezetnélküli bankjegy-kibocsátás megszüntetését, és a pénzteremtés korlátozását írták elő.¹¹ Ez különösen érzékenyen érintette a nagy fővárosi exportmalmokat, amelyek korábban a jegybank legfontosabb ügyfeleinek számítottak. Az első világháború előtt az *Osztrák Nemzeti Bank*, majd 1878-tól az *Osztrák–Magyar Bank* állandó hitelkeretet biztosított a pesti malmoknak. A benyújtott váltók leszámítolására a malmok számára kedvezményes és egyszerű eljárás, az úgynevezett egyes megterhelés keretében került sor.¹² A malomváltók a kereskedelmi bankok esetében is keresett értékek voltak, amelyek leszámítolása a bankok egyik legfontosabb üzletágává fejlődött a 19. század végére.¹³

A malomváltók igen fontos szerepet játszottak a jegyintézet hitelezési gyakorlatában az inflációs időszakban is. A nagy exportmalmok a húszas évek első felében

8 1915. június 26-án megalakult a *Haditermény Rt.* Az ország legnagyobb háborús gazdasági központja szervezte meg a gabonafélék központosított beszerzését és elosztását. Feladata kezdetben a hadsereg és Ausztria kenyérgabonával és takarmányfélékkel való ellátásának megszervezése volt, a háború során egyre súlyosabbá váló élelmiszerhiány hatására azonban tevékenysége kiterjedt a lakosság élelmiszerekkel való ellátásának megszervezésére is. Állami bizományosként, maximált áron vásárolt mezőgazdasági terményeket vidéki kirendeltségei és bizományosai közvetítésével. A termés zár alá vételét engedélyező rendeletet követően a lefoglalt termést gyűjtötte össze. A termelő a saját fogyasztására engedélyezett mennyiséget tarthatta csak meg, a többletet a *Haditermény Rt.*-nek kellett beszolgáltatnia. Zöldhitelt nyújtott a lábon levő termésre. Fontos szerepe volt az élelmiszer-behozatal megszervezésében és lebonyolításában is. (Pogány 2000b: 248.)

9 Szűcs 1978: 75.

10 Buzás–Nagy 1961.

11 Pogány 2000a.

12 Sándor 1959: 397; Kövér 1993b; Kövér 2002: 305.

13 Kövér 1982; Kövér 2002: 305; Sándor 1959: 394.

is ugyanazokat a leszámítolási kedvezményeket élvezték a jegybanknál, mint 1914 előtt.¹⁴ 1921 és 1924 között a váltóhiteleken belül a legjelentősebb tételt a fővárosi nagymalmok benyújtásai jelentették, összváltótárcán belüli részarányuk a nyári és őszi hónapokban, a betakarítási időszakban, elérte a 20–30%-ot is.¹⁵ A stabilizáció után azonban a malomváltó kiszorult a jegybank váltótárcájából, vagyis a jegybank nem nyújtott a nagymalmoknak többé jelentős hiteleket (lásd 1. melléklet). Kövér György és Tomka Béla kutatásaiból tudjuk, hogy a malmok jó konjunktúra idején is fokozott mértékben vettek fel rövidlejáratú hiteleket.¹⁶ A jegybanki hitelpolitika gyökeres fordulata következtében azonban a stabilizációs válság idején hitelszükségletüket csak külföldi rövidlejáratú kölcsönök segítségével tudták kielégíteni. 1924 második felétől a nagy budapesti exportmalmok rövidlejáratú külföldi hiteleket vettek fel likviditási helyzetük javítása, az exportnehézségek és a betakarítási időszak miatt felduzzadt raktárkészleteik, illetve a megnövekedett önköltség finanszírozása végett.

Krízis a gabonatőzsdén

A *Victoria Gőzmalom* összeomlásának közvetlen előzménye az a krízis volt, amely 1925 végén alakult ki a budapesti árutőzsdén. A pesti börzén egykor egy nagy régió, Közép-Európa egyik legnagyobb gabonapiaca működött. Az első világháború azonban véget vetett gazdasági jelentőségének, ugyanis a magyar kormány, az élelmiszerárak emelkedésének megakadályozása érdekében, megtiltotta a határidős ügyletek végzését, és a korlátozás egészen 1926 nyaráig érvényben maradt. 1925-ben, amikor végre megszűnt a gabonakivitel tilalma, és megindulhattak az első lisztszállítmányok külföldre, a nagymalmok a búza áralakulásának rizikóját nem tudták a budapesti tőzsdén határidős kötések alakjában csökkenteni. Ennek következtében jelentős megbízásokat adtak a chicagói, winniepegi és liverpooli tőzsdékre. 1925 végén azonban néhány hét alatt nagy áremelkedés történt a nemzetközi gabonapiacokon. Chicagóban 138 centről 163 centre drágultak, Liverpoolban 3–4 shillinggel emelkedtek a búzaárak, holott sokan áresésre számítottak a világ gabona-túltermelése miatt. A nemzetközi tőzsdéken határidős ügyleteket kötött magyar malmok néhány nap alatt magyar koronában milliárdokat veszítettek.¹⁷

A világgpiaci változásokkal párhuzamosan a budapesti gabonatőzsdén is óriási árhullámzás indult meg. Az első világháború előtt, a Monarchia belső piacának

14 1921-ben a *Borsod-Miskolczi* és debreceni *István Gőzmalom*, a *Concordia Gőzmalom*, az *Erzsébet*, a *Gizella*, a *Hungária*, a *Luiza*, a *Victoria* malom, valamint a *Hungária Egyesült Gőzmalom*, a *Pesti Hengermalom-társaság*, a *Pesti Molnások és Sütők Gőzmalom Rt*, és az „*Union*” *Gőzmalom* részesült a jegybanki külön hitelkeret privilégiumában a malmok közül. Magyar Országos Levéltár (= MOL) Z5 Magyar királyi Állami Jegyintézet, Hitelügyi Osztály 513/1921.

15 Pogány 1993: 455.

16 Kövér 2002: 305; Tomka 2003 (lásd e számban).

17 *Pesti Tőzsde* 1925. december 3.

nagymértékű önellátása következtében,¹⁸ a budapesti gabonaárak bizonyos mértékben függetlenek voltak a tengerentúli piacok napi fluktuációjától, és inkább a közvetlen kereslet és kínálat irányította az árváltozásokat. 1919 után azonban megszűnt a magyar piac „szélnyéka”, és az áralakulásra sokkal erősebben hatottak a világgiazi mozgások. 1925 novemberében az amerikai májusi búza ára Chicagóban 25%-kal emelkedett egy hónap alatt. Budapesten ugyanezen idő alatt a dunántúli búza jegyzése 330.000 koronáról 400.000 koronára nőtt, ami szintén nagyjából 25%-os növekedésnek felelt meg.¹⁹

A gabonatőzsdei gyors árváltozások hatására egy sor régi gabona-nagykereskedő cég tönkrement. Súlyosan hatott a gabonatőzsdei krízis a *Victoria* malomra is, mivel annak vezetője, Bacher Emil súlyos veszteségeket szenvedett az amerikai gabona határidőüzleten: „Bacher a hatalmas gabona- és lisztkészletet ellensúlyozandó, a budapesti gabona-határidőüzlet nem létezése miatt Chicagóban volt kénytelen eladásokkal magát bebiztosítani. [...] A]z amerikai veszteségeket Bacher kifizette, [az összeomláskor...] ez az összeg is hiányzott a malom pénztárából.”²⁰

Bacher ellen ügyészségi vizsgálat indult 1926 márciusában, amelynek eredményeként június végén az akkor 72 éves elnök-vezérigazgatót letartóztatták.²¹ A fő vádpont ellene az volt, hogy a tőzsdén bűnös spekulációkkal elveszítette a részvényesek vagyonát. A gabonapiaci határidős ügylet már a dualizmus idején is sokak szemében szálka volt. A *Victoria* körül kirobbant botrány ismét jó ürügyet szolgáltatott a régi vita fellángolásához. A háttérben az a dilemma is ott volt, hogy a kormány engedélyezze-e újból a pesti tőzsdén az efféle ügyleteket. Bacher védelmében Fenyő Miksa, a *Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének* (MGyOSZ) titkára is megszólalt, és hitet tett a határidős kötések szükségessége és hasznossága mellett.²²

A VICTORIA ÖSSZEOMLÁSA

Az V. kerületi Újpesti rakparton álló *Pesti Victoria Gőzmalom Rt*-t a 19. század nagy alapítási lázában hozták létre, termény-nagykereskedők és magánbankárok alapították 1866-ban. A cég egyértelmű és egyetlen vezetője Bacher Emil volt, aki fiatalon, tisztviselőként kezdett el a vállalatnál dolgozni, majd a cég elnök-vezér-

18 Katus 1989.

19 *Pesti Tőzsde* 1925. december 17.

20 *Pesti Tőzsde* 1926. január 21.

21 *Pesti Napló* 1926. július 1.

22 Fenyő Miksa: Tisztelet a bíróságnak. *Pesti Napló* 1926. július 9. Fenyő egy másik cikkében a forgótöke hiányára vezette vissza a *Victoria* bukását. A kormányt is felelősnek tartotta a hosszúlejáratú ipari hitel hiánya, és az éppen akkoriban kipattant frankhamisítási botrány keltette külföldi bizalmatlanság miatt. „[...]E]gy vállalat, huszonegy modernül berendezett, a műszaki vezetés legmagasabb fokán álló malommal teljesen forgótöke nélkül maradt, állandóan rövidlejáratú kölcsönökkel volt kénytelen operálni és a piac legelső idegességére a forgótöke hiánya nyilvánvalóvá válván, bekövetkezett az összeomlás. [...] A] vállalatok teljesen külföldi kölcsönre vannak utalva, minden pillanatban megvan a veszélye annak, hogy a visszavonuló külföldi hitelek itt egészséges vállalatokat is halomra döntenek.” Fenyő Miksa: Krízisjelenségek. *Pesti Tőzsde* 1926. február 18.

igazgatója lett.²³ 1926-ban igen jelentős magánvagyonával mellett tulajdonosa volt a *Victoria* részvények 70 százalékának is. Az ötezer mázsa búza és nyolcszáz mázsa rozs őrlésére képes gőzmalom a húszas évek közepén az ország egyik nagy ipari konszernjének számított, amelyhez még további kilenc vidéki és tíz, az utódállamok területén fekvő malom és más vállalat tartozott (három Csehszlovákiában, három Romániában és négy Jugoszláviában), még Szarajevóban is volt egy malma.²⁴ A nagyvállalat likviditási zavarairól 1925 végén gyorsan terjedő hírek mindenkit váratlanul értek, és óriási pánikot váltottak ki.

A Victoria részvényárfolyamának zuhanása

Az árutőzsdei veszteségek jelentkezésével szinte egyszerre, 1925 decemberétől drámai sebességgel csökkenni kezdett a *Victoria* malom részvényárfolyama. Két hónap alatt elveszítette értékének közel kilencven százalékát. Az eredeti, közel 400 pengős árfolyamáról január végére 50 pengő alá zuhant (lásd 2. melléklet). Január utolsó hetében, egy hét alatt 210 milliárd koronás (16,8 millió pengős) árfolyamvesztést okozott a piacnak a *Victoria* áresése. A stabilizációs válság legnagyobb tőzsdei krízisét a *Victoria* részvények szinte megállíthatatlan hanyatlása váltotta ki. Míg Bécsben a pénzügyi szanálást követően a bankok, Pesten a malomok estek áldozatául az inflációs konjunktúra megszűnésének.²⁵ A *Victoria* részvényeket ekkor már évtizedek óta jegyezték a budapesti értéktőzsdén: „A *Victoria*-malom részvénye a piac egyik favorizált büszkesége volt, és sok pesti patrícius és főleg gabonakereskedő család tagjainál atyáról-fiúra szálltak ezek a részvények, amelyek egy hét alatt értékük 75%-át elveszítették.”²⁶ A nagymalom összeomlása

23 Bacher Emil (Liptószentmiklós, 1854 [a *Magyar Életrajzi Lexikon* szerint Szucsányban született] – Budapest, 1926. október 15.) B. Simon fia, B. Vilmos testvére. Tanulmányait Budapesten végezte, majd hosszabb ideig külföldön tanult. Mint egyszerű tisztviselő kezdte pályafutását a *Victoria* malomtrustnál, melynek később elnöke lett. Ezt az óriásivá fejlesztett vállalatot az egész világon ismertté tette. Jelentékeny része volt a pénzügyi szanálásban a világháború után. 1926. június végén letartóztatták, öngyilkos lett. Mint közgazdasági szakíró a *Pester Lloyd*-ban írt észrevételeket a világ gabonapiacáról. Fő műve: *A magyar malomipar* Budapest, 1911. (Ujvári 1929; *Magyar Életrajzi Lexikon* 1967.)

24 Dr. Nagy Sándor szerint a *Victoria* konszernjéhez az alábbi vállalatok tartoztak (*Magyar Compass* 1922/24.):

Czeglédi Hengermalom; Temesvári Műmalom; a Pozsonyi Ludwig Gottfried Gőzmalom Rt.; a Szolnoki Hungária-Gőzmalom és Gőzfűrész Rt.; a Czeglédi Hunnia Gőzmalom; a Kecskeméti József Gőzmalom; a Halasi Gazdasági Gőzmalom; a Szabadkai Gőzmalom; a Bajai Hengermalom; a Bajmoki Gőzmalom; az Első Újvidéki Hengermalom; a Csongrádi Hengermalom és Gőzfűrész Rt.; a Hódmezővásárhelyi Bauer Malom Rt; a Szegedi Mezőgazdasági Ipar Rt; a Sarajevoer Walzmühl AG.; Moara Commerciale (Bucarest); Emília Gőzmalom (Nagyvárad); a Szcenci Műmalom és Vill. Művek Rt.; a Dettai Műmalom Rt.

25 A *Victoriát* február közepén a *Concordia* malom követte, vezérigazgatója, Hönich Henrik szintén öngyilkos lett. A *Concordia* csődjében is alapvető szerepe volt a rosszul sikerült amerikai határidős üzleteknek. (Lásd: Fialla Dóri Ottó: Malomiparunk válaszüton. *Molnárok Lapja* 1927. január 1.) A *Concordia* veszteségét 20 milliárd koronára becsülték. A malom főrészvényese a *Deutsch Ig. és Fiai* volt, amely 100.000 fontsterlinget adott a malom szanálására. (Lásd: A *Concordia*-malom titka. *Pesti Tőzsde* 1926. április 1. A cikket feltehetően a lap főszerkesztője, Kallós János írta.)

26 *Pesti Tőzsde* 1926. január 28.

sának, és az akkor elszenvedett árfolyam veszteségeknek fontos szerepe volt az egykor vagyonos és jelentős pesti termény-nagykereskedő cégek tönkremenetelében. A folyamat a gazdasági válság során vált nyilvánvalóvá, amikor egymás után zártak be a patinás, sok esetben hosszú évtizedek óta működő cégek. A *Strasser és König* cég 1931 tavaszán, a *Latzkó és Popper* 1929 nyarán szűnt meg. 1931 májusában számolt fel az akkor már közel száz éve működő gabonakereskedő cég, a *Schreiber D és fia*.²⁷

A *Victoria* részvényeinek túlnyomó többsége, a 600 ezer *Victoria* részvényből 420 ezer darab Bacher Emil kezében volt, így a legnagyobb anyagi veszteség őt érte. Nyílt piacon, magánkezekben legfeljebb 80–100 ezer *Victoria* részvény lehetett. 50 ezer részvény az egykori termény-nagykereskedő, a húszas évek közepén már Bécsben élő báró Guttmann család birtokában volt. Megközelítőleg tíz százalékos érdekeltséggel rendelkezett a báró csetei Herzog család, amely 1866-ban a malom alapítói között volt.²⁸ A gyapjú- és a dohánykereskedelemre szakosodott cég 1921-ben magánbankházzá alakult, és a húszas évek első felében főként visszeszámítólással, értékpapír-, deviza- és valutaüzlettel foglalkozott. Kövér György szerint az *Herzog M. L. és Társát* mintegy 800.000 pengő árfolyamveszteség érte a *Victoria* malomkonzern bukása kapcsán, és ekkortól kezdődött a hanyatlása.²⁹

A *Victoria* árfolyamesése kiterjedt a konzern többi tagjára is. Amikor megérkeztek a kedvezőtlen hírek Budapestről, zuhanni kezdett a pozsonyi *Ludwig* malom részvényeinek az ára. Sok pesti részvényes Pozsonyban kívánt megszabadulni értékét vesztő értékpapírjaitól, ám az árfolyamok ott is gyorsan követték a pesti tőzsde példáját. A *Ludwig* malom árfolyama január elején 280–300 cseh koronán állt. Január közepére 180–200 cseh koronára csökkent a jegyzése.³⁰ Mindez tovább nehezítette a *Victoria* helyzetét, amely a pozsonyi *Ludwig* malom főrészvényeseként és legnagyobb hitelezőjeként itt újabb veszteségeket kellett, hogy elkönyveljen.

A Victoria üzletpolitikája

A *Victoria* csődjét végső soron nem a részvényárfolyam csökkenése, vagy a veszteséges határidős üzletek okozták. Az összeomlásért, véleményem szerint, elsősorban a vállalkozás elhibázott üzleti politikája volt a felelős. Az inflációs időszakban Bacher Emil egy rekonstrukciós programot indított, felújította és modernizálta a konzernhez tartozó hús malmot, növelte a gyárak termelési kapacitásait. Beruházásait az a meggyőződés motiválta, hogy a magyar malomipar az első világháború után is meg tudja őrizni korábbi gazdasági súlyát, szerepét a kivitelben.³¹ Ez az álláspont alapvetően tévesnek bizonyult. Az inflációs beruházások tovább növelték

27 MOL Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 1929. augusztus 30., 1931. április 29., 1931. május 27.

28 Kövér 1993a: 44–45; Vörös 1979: 43–44, 149.

29 Kövér 1993a: 47.

30 *Pesti Tőzsde* 1926. január 28.

31 Bacher az orosz gabonakivitel megszűnésére számított, ezért kedvezőnek ítélte a világpiacon kilátásokat (Bacher 1920: 8).

a felesleges kapacitásokat, ráadásul a konszern utódállamokban levő malmainak modernizálásával saját exportlehetőségeit csökkentette. Inflációs nyereségét új vállalkozások megszerzésére fordította. „Bacher teljesen benn élt az inflációs ideológiában [...] egyre épített, befektetett, nyereségét beépítette, mindjobban immobilizálódott, olyan adósságot csinált, amelynek kamatait Magyarországon nem lehet megkeresni. Még ha Bacher 22 malma éjjel-nappal dolgozott volna, akkor sem tudta volna megkeresni az összes adósságok kamatszolgáltatását.”³²

A *Victoria* nemcsak saját nyereségét fordította a beruházásokra, de jelentős arányban idegen tőkét is. A *Victoria* mérlegeit elemezve az a kép alakul ki bennünk, hogy működésének utolsó éveiben igen magas volt a „hitelezők és elfogadványok” tétel aránya. A *Victoria* 1.250.000 font (34,6 millió pengő) rövidlejáratú kölcsönt vett fel az *Anglo–Austrian Bank* bécsi fiókjától, ami meghaladta a vállalat összes vagyoni felét, és több mint kétszerese volt a részvénytőke összegének.³³ A *Victoria* konszern összesen 55 millió pengő tartozást halmozott fel a pénzügyi összeomlás idejére. Az adósságok 83,5 százalékát Bacher külföldi, elsősorban brit és svájci hitelezőktől vette fel. Az utódállamokban található vállalatok jelentős kölcsönöket vettek fel Romániában és Csehszlovákiában is.³⁴ A húszas évek romló piaci lehetőségei megátolták a tetemes adósságteher finanszírozását. Az új vállalatok felvásárlásával ugyanakkor Bacher immobilizálta a *Victoriát*, amit az is mutat, hogy aránytalanul megnőtt a vállalat értékpapír- és részvénybirtoka, elérte a mérlegfőösszeg 18–32%-át. A megrendült likviditási helyzetet jelzi a készpénz állomány, illetve az árukészlet arányának visszaesése is. Az utolsó két év mérlegei növekvő veszteséget mutatnak (lásd 3. melléklet).

„Az üzleti könyvek átvizsgálásánál kiderült, hogy a szomszéd államokban Bacher malmai 22 sőt 24%-os hiteleket is vettek igénybe, hozzávetőleg évi 100 milliárdra lehet tenni azt az összeget, amelyre mint kamatra a *Victoria*-konzernnek feltétlenül szüksége volt. Ilyen körülmények között a malomkonzern immobilizálódásának előbbutóbb be kellett következnie, és csupán az csodálatos, hogy amikor a *Viktória* angol ellenőrzés alatt volt, még pedig állandó és szigorú kontroll mellett, nem látták előre, hogy ilyen üzletvitel mellett a malomkonzern ügyei egy nap kell, hogy megakadjanak. Bacher üzletet üzletre halmozott, a legutóbbi időben megvette a Szolnoki Gőzfűrész és Őrlőmalom Rt-t a Hitelbanktól és egyetlen kikötése volt, hogy a vételről ne tudjon senki. Finanszírozta a Hazai Textilipar Részvénytársaságot, szóval egy új szákgyárat akart létesíteni, és üzemben tartani. Általában a szákgyártás Bachernak egyik gyengéje volt. Beavottak szerint egy jutapótló szabadalom finanszírozásába 18 milliárdot fektetett be, bár a kísérletek távolról sem kecsegtettek eredménnyel. Erre a célra

32 *Pesti Tőzsde* 1926. január 28.

33 A kölcsön fedezetéül a *Victoria* összes gabona- és őrleménykészletét kötötte le, valamint telekkönyvi betáblázásra feljogosító iratokat adott át az *Anglo–Austrian Bank*nak. MOL Z9 MNB Titkos Elnöki Iratok 12/1926, A *Viktória* konszern szanálása, Bacher Emil levele a jegybankhoz 1926. jan. 14., Hitelezők megoszlása országok szerint, 1926. január 19. 521–522.

34 MOL Z9 MNB Titkos Elnöki Iratok 12/1926, A *Viktória* konszern szanálása, Passivák összeállítása egyenes adósok szerint, 523–524.

létesítette a szegedi Typha Rt-ot, amely rostokból akart előállítani jutapótló anyagot ugyancsak a zsákgyártás céljából.”³⁵

A malomkartell

A kortársak Bacher legnagyobb hibájának azt tartották, hogy nem volt hajlandó együttműködni a többi malommal, és megakadályozta a malomkartell megalakítását. A fővárosi nagymalmok már 1873 előtt gabonavásárlási egyezményt kötöttek, 1882-ben pedig üzemkorlátozó kartellre léptek, amelyet időnként megújítottak. 1887-ben egyezményt kötöttek a liszteladási feltételekre, a lisztfajták számának és minőségének meghatározására, a csomagolás módjára, a zsákok visszavásárlására. A kisebb vidéki malmok az őrlési díj egységes megállapítására kötöttek kartell-megállapodást a két világháború között. A fővárosi malmok, a kormánnyal megállapodva, 1919 decemberében koncentrációs egyezményt kötöttek, és üzemredukciót hajtottak végre. A tizenhárom budapesti malom közül hetet üzemem kívül helyeztek.³⁶

A Trianon utáni súlyos kapacitásfeleslegek és exportproblémák megoldására a magyar nagymalmok új kartellszervezet megalakítására törekedtek. A liszt előállítását néhány malomra akarták koncentrálni, és elhatározták a feleslegessé vált üzemek bezárását. Bacher azonban meggátolta a piaci kooperáció létrejöttét, miután nem volt hajlandó vidéki malmaival belépni a malomkartellba.³⁷ A malomkartell meghiúsulása a nagymalmok közötti verseny kiéleződéséhez vezetett. „Miután az Első Budapesti Gőzmalom régi malmát teljesen átalakította, az érdekkörébe tartozó Hengermalmot pedig szintén gyönyörűen rekonstruálta, és így a versenyt a Victoria velem már nem tudta állni, Bacher kénytelen volt malmait sorra rekonstruálni. Enélkül nem tudott volna konkurálni az Első Budapestivel, és így forgótökéjéből, konjunkturális nyereségéből vett el 60 milliárdot, csakhogy átalakíthassa és modernizálhassa a malmait. A Victoria által erőszakolt verseny miatt azután a többi malom is kénytelen volt üzemét rekonstruálni, ami nagy áldozatokba került.”³⁸ A kartell csak a *Victoria* konszern összeomlását követően alakult meg.

A lisztexport és a likviditási válság

A húszas évek közepén fellépő likviditási nehézségeket jelentősen súlyosbította, hogy a nagy fővárosi kereskedelmi malmok nem tudtak jelentős liszt kivitelt lebonyolítani. A legfontosabb kiviteli piacnak számító Ausztria és Csehszlovákia első-

35 *Pesti Tőzsde* 1926. január 28.

36 Kirsch 1986: 106, 118–119.

37 *Pesti Tőzsde* 1926. január 21. Kallós János, a lap főszerkesztője szerint: „Bacher ásta meg a sírját a malomkoncentrációnak.” *Pesti Tőzsde* 1926. április 1.

38 *Pesti Tőzsde* 1926. január 28.

sorban a gabona-behozatalt részesítette előnyben, és saját malomiparának fejlesztését határozta el. Mindez, megnyilvánult a lisztbeviteli vámok emelésében és a kereskedelmi tárgyalások vontatottságában is. A kereskedelmi szerződések hiánya hónapokig akadályozta a lisztkivitel megindulását 1925-ben. Jóllehet Bacher Emil új piacokat szerzett Görögországban és Lengyelországban, ám az ezen országokban felgyorsuló infláció miatt ezek a szállítások szinte egyáltalán nem hoztak hasznot.³⁹

A *Victoria* malomkonzern súlyos pénzügyi zavarba került 1925 végén. Jelentős veszteségeket szenvedett el a határidős üzleteken, és alig tudott lisztet eladni a külföldi piacokon. A céget ráadásul komoly adósságteher is sújtotta, amit törlesznie kellett volna. A malom pénzügyi helyzete ugyanakkor immobil volt, mivel túlzott arányban tartott a tárcájában vállalati részvényeket. Ezzel egy időben zuhanni kezdett a társaság részvényeinek árfolyama is. A *Victoriának* sürgősen külső pénzforrásra volt szüksége, mivel nem sikerült meghosszabbítania a korábban felvett kölcsönének lejáratát: az *Anglo–Austrian Bank*tól felvett rövid lejáratú előlegkölcsön meghosszabbítását, illetve újabb hitel nyújtását a bécsi fiók ugyanis 1926 elején megtagadta.⁴⁰

A helyzet 1925 végén, 1926 elején kritikussá vált. A *Victoria*, likviditási helyzetének megrendülésekor, abban a sajátos helyzetben volt, hogy nem tartozott egyetlen nagy budapesti kereskedelmi bank ügyfelei közé sem, sőt a korabeli sajtó szerint, néhány nagybank vezetője ellenséges viszonyban volt Bacherrel.⁴¹ Bacher nagy súlyt helyezett arra, hogy ne kerüljön tartós kapcsolatba egyik nagybankkal sem, és cége önállóságát, saját döntési szabadságát megőrizze: „ő, aki minden érdekeltiségével Magyarországon rendelkezett, magyar bankárral nem dolgozott. Tulajdonképpen nem is volt hazai bankára Bachernek, aki tudvalevőleg minden belföldi kölcsönét [...] angol fontkölcsönből egyenlített ki. [...] U]tólag mégis csak igénybe kellett vennie Bachernek a hazai bankokat, amelyek közül egyik-másik semmilyen érintkezést nem tartott vele fenn, sőt ellenséges viszonyban volt vele, de ennek dacára készségesen sietett a segítségére.”⁴² A *Victoriának* a *Magyar Nemzeti Bank*nál sem volt hitelkerete. 1921-ben a *Pesti Victoria Gőzmalom* még állandó leszámítolási lehetőséggel rendelkezett a Jegyintézetnél, egyedül a *Luiza Gőzmalom* hitelképessége haladta meg ekkor a *Victoriáét*. A központi bank feljegyzéseiben szintén megemlítik, hogy a cég mögött nem áll bank, vagy magánbankház.⁴³

A likviditási válság megoldása érdekében Bacher Emil háromszázezer részvényt helyezett letétbe a *Herzog M. L. & Tsa* magánbankháznál egy 55 milliárd koronás lombardhitel fejében. A Herzog családnak jelentős részvénybirtoka volt a *Victoriánál*, és korábban is rendszeresen finanszírozta a társaság egyes üzleteit. Herzog Mór Lipót báró a *Victoria* igazgatósági tagja, Herzog Antal az egyik ügyve-

39 *Pesti Tőzsde* 1926. január 21.

40 MOL Z9 MNB Titkos Elnöki Iratok, 12/1926, Bacher levele Popovics Sándorhoz, 1926. május 4.

41 „Amikor Bacher jónak tartották, mi akkor sem adtunk neki pénzt. Hogy jövünk hozzá, hogy mi most szanaljuk őt.” *Pesti Tőzsde*, 1926. február 4. Felbomlik a konzern

42 *Pesti Tőzsde* 1926. január 21.

43 MOL Z5 Magyar Királyi Állami Jegyintézet, Hitelügyi Osztály, 513/1921

zető igazgatója volt.⁴⁴ A Pesti Tőzsde beavatott tudósítója tudni vélte, a kézizálog-ra nyújtott kölcsön feltételül Herzogék kikötötték, hogy egy bizonyos kurzus mellett a részvényekre opciót kapjanak.⁴⁵ A sajtó szerint Herzogéknak komoly szerepük volt abban, hogy a *Victoria* részvényárfolyama hirtelen zuhanni kezdett:

„Ezzel egy időben kezdett el esni a *Victoria* részvénye, amelyet kétségkívül a legbeavatottabbak adhattak el, s talán nem is a 100.000 koronás Spannungért, hanem, hogy külsőleg is dokumentálhassák, hogy a malomkonzern ügyvitelében nincs meg az a nyugodt egyenletesség, ami eddig fennállott. Az eladókhoz csatlakoztak azok a kontreminőrök, akik a *Victoria* konzern amerikai veszteségeit emlegették, akkor amidőn eladták a részvényeket. [...] Az áresésekből a piac azt következtette, hogy a Herzog M. L. cég adatta a részvényeket, és hogy ezzel az volt a célja Herzogéknak, hogy az alacsony opciós áron olcsón megszerezzék a *Victoria*-malom olyan hatalmas részvénytárcáját, amely számukra a döntő vezetést biztosítaná. [Herzogék ezt a lapban cáfolták, szerintük bécsi magánkézben levő részvénytárcát került a piacra. – P.Á.] [...] A piac jó része mégis azt állítja, hogy Herzogék voltak az eladók. [...] Ebből az alkalomból sokan visszaemlékeznek arra, Herzogék és Bacher között nem ez az első eset, hogy éles összezapás történt. Az öreg Herzog bárónak 1896-ban, amikor a *Viktória*-malomnak rosszul ment a sora, szintén volt egy mostanihoz hasonló attackja, azonban akkor békével végződött az összeütközés.”⁴⁶

Központi segítség

A *Victoria* fizetéseképtelenné vált, a jegybankhoz és a kormányhoz kellett fordulnia segítségért. 1926. január 14-én Bacher Emil levélben fordul Popovics Sándorhoz, a *Magyar Nemzeti Bank* (MNB) elnökéhez: „A Pesti Viktoria Gőzmalom részvényeiben az utóbbi napokban eszközölt – a jelek szerint kontreminszerű – eladások behatása alatt támadt nagyobb mérvű áresések a malom által igénybevett rövidlejáratú, u.n. heti-hitelek megvonását idézték elő. Miután ezek rendezésére a malomnak pillanatnyilag rendelkezésére álló mobil eszközök nem elegendők, ezeknek és általában a vállalat pénzügyeinek rendezése sürgőssé vált. Ennél fogva azon tiszteletteljes kéréssel bátorkodom a t. címhez fordulni, hogy ezen rendezés intézését vállalni szíveskedjék.” A *Victoria* részvénytöbbségének tulajdonosaként és elnök-vezérigazgatójaként Bacher felkérte a jegybankot a cég szanálására, és egyben korlátlan felhatalmazást adott minden szükséges intézkedés megtételére, amihez fedezetként rendelkezésre bocsátotta teljes magánvagyonát.⁴⁷

Bacher Emil kérését sem a jegybank, sem a kormány nem hagyhatta szó nélkül. A *Victoria* főnökének komoly érdemei voltak a stabilizációs kölcsön megszer-

44 *Magyar Compass* 1922/24.

45 *Pesti Tőzsde* 1926. január 21.

46 *Pesti Tőzsde* 1926. január 21.

47 MOL Z9 MNB Titkos Elnöki Iratok 12/1926, 1926. január 14. Bacher levele a jegybankhoz.

zésében.⁴⁸ Az új jegybank megalakulásakor a malomipar 7225 darab MNB részvényt jegyzett, a *Victoria* egyedül 2000 darabot vásárolt.⁴⁹ A kormányt és a jegybankot azonban korántsem kizárólag Bacher érdemei miatt érzett hála motiválta. Sokkal nagyobb jelentőségű kérdések forogtak kockán a vállalat fizetéseképtelensége miatt. Félő volt, hogy a *Victoria* összeomlása elkedvetleníti a brit befektetőket, és megakad az éppen csak megindult tőkeáramlás Magyarország felé. A kormány és a jegybank vezetése ezért elhatározta, hogy állami pénzeket fordít a válság megoldására, az adósságok rendezésére. Bud János pénzügyminiszter így nyilatkozott erről a szanálási bizottságban: „ennek az ügynek a megoldatlanul hagyása igen káros hatással lett volna a hiteléletre. A kormány nem hagyhatta, hogy megkárosodjanak azok az idegenek, akik az ország hitele iránt már régóta jóindulattal viseltetnek. [...] 24 órán belül kellett cselekedni.”⁵⁰ A magyar szanálásban kulcsszerepet játszó *Bank of England* részvényese volt annak az *Anglo–Austrian Bank*nak, amelynél Bacher kölcsönt vett fel.⁵¹ Az angol jegybank ezért kezdettől fogva nagy érdeklődéssel figyelte a *Victoria* brit hitelezőivel folytatott tárgyalásokat.⁵² A magyar kormány saját külföldi hitelképességét érezte veszélyben forogni a malom fizetéseképtelensége miatt, így kénytelen volt állami eszközök felhasználásával kártalanítani a brit hitelezőket, és egyben elhárítani Montagu Norman, a brit központi bank befolyásos kormányzója vélt rosszallását.⁵³ Magyarország ekkor még népszövetségi ellenőrzés alatt állt. A *Bank of England* munkatársa, Harry A Siepman a jegybanknál működő népszövetségi tanácsadó,⁵⁴ is részt vett az angol bank és a *Victoria* között folyó tárgyalásokban.⁵⁵

A központi beavatkozás sem tudta megakadályozni a súlyos gazdasági következményeket. A *Victoria* bukása pánikot idézett elő a magyar pénz- és tőkepiacon: „a hazai pénzpiacon egyelőre a pénzforgalom megakadt, a bankok óvatossá váltak a hitelezésben, [...] valóságos hitelkrízisről beszélhetünk, mely nemcsak

48 „1924 júniusában Bacher Emil volt az, aki teljes vagyona lekötésével 700.000 font devizakölcsönt szerzett, és azt a Nemzeti Bank devizaalapjának rendelkezésére bocsátotta. Ez olyan cselekedet volt, amelyet Popovics Sándor nem felejtett el.” (Radnóti 1926: 82–85.) A sajtó szerint a kormány is hálás volt Bachernek a fontkölcsön miatt. *Pesti Tőzsde* 1926. január 21.

49 Pécsi 1993: 547.

50 *Pesti Napló* 1926. július 1.

51 Teichova 1988: 92–95.

52 Bank of England Central Archive (= BECA) OV 33/1 Captain Rose javaslata az angol hitelező csoport nevében, 1926. június 30.; BECA OV 33/1 Note of a conversation with Mr. Leopold Horváth, general manager of the Hungarian General Savings Bank, Budapest, 29. 9. 1926.; BECA OV 33/1 Note on the Victoria Mill Affair: Confidential, 12. 11. 1926.; OV 33/2 Confidential, Memorandum, points which arose in conversation with dr Popovics, 13. 5. 1927.; OV 33/4 Siepman-Tabakovits, 1929. március.

53 „[A Victoria malom konszernjének] Angliában nagy tartozásai vannak, és félő, hogy esetleges fizetéseképtelenségük külföldi hitelünket nagy mértékben lerontaná. Ez nemcsak a külföldi rövidlejáratú hitelekre volna rossz hatással, hanem esetleg a hosszulejáratú külföldi hitelek folyósítását is megakadályozná. A Bank kötelességének tartja, hogy teljes súlyával igyekezzék az illetékes körök bevonása mellett a helyzeten segíteni.” MOL Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 1926. január 15.

54 Pogány 2000a; Péteri 1993: 576–577; Henessy 1992: 85; Sayers 1976: 163.

55 MOL Z9 MNB Titkos elnöki iratok, Hajdú Zoltán, az Anglo–Austrian Bank Ltd. bécsi fiókja vezérigazgatójának levele Tabakovits Dusanhoz, 1926. május 5., Harcourt Rose levele Schober Bélához, az MNB vezérigazgatójához, Ritz Hotel, Budapest, 1926. augusztus 13.

a leszámított tételeknek 1 sőt 2%-ig terjedő megdrágulásában jut kifejezésre, hanem hitelmegszorításokban, sőt hitelmegvonásokban is.⁵⁶ A pánik nagyjából másfél hónapig tartott, a megijedt betétesek dollárra kezdték váltani a koronáikat. A *Magyar Nemzeti Bank* ércszelvénye január 1. és február 23. között 582 milliárd koronával csökkent, megnőtt a devizák iránti kereslet és emiatt a váltóbenyújtás.⁵⁷

A *Victoria* összeomlása egybeesett az 1925–26. évi magyarországi stabilizációs válsággal. Ezekben az években a háborús gazdaság számos eleme működött még. Az inflációs időszakban a *Victoria* jelentős beruházásokat hajtott végre abban a reményben, hogy fenntarthatja háború előtti exporttevékenységét az utódállamokban. Valójában azonban a liszt kivétel a töredékére csökkent 1924 után, és a hazai malomipar elvesztette korábbi gazdasági jelentőségét.

A *Victoria* malom súlyos likviditási zavarba került 1925 végén. Az adósságszolgálat teljesítése mind nehezebbé vált, mivel a korábban felvett rövidlejáratú bel- és külföldi hitelek meghosszabbítását megtagadták a hitelező bankok. A vállalat pénzügyi helyzete megrendült a gazdálkodásban jelentkező veszteségek és a túlzott arányú érdekeltségvállalások miatt. A malom nem kapott bankkölcsönt sem, és nem tartozott egyik nagybank állandó ügyfélkörébe sem. Megszűnt korábbi állandó hitelkerete a jegybanknál. A sikeres pénzügyi stabilizáció érdekében a jegybank szűkítette hitelkínálatát ezekben a hónapokban, és csökkentette a malomváltók leszámítolására nyújtott, kedvezményes váltóhiteleit.

A *Victoria* helyzetét tovább súlyosbította, hogy jelentős veszteségeket szenvedett el a külföldi árutőzsdéken és részvényeinek árfolyama hirtelen zuhanni kezdett a budapesti értéktőzsdén. Mindezen tényezők hatására a vállalat összeomlott. A fellépő súlyos válsághelyzetet a kormány és a jegybank⁵⁸ intervenciója oldotta meg, a rendelkezésre bocsátott pénzeszközökből rendezték a cég tartozásait, majd a második világháborúig elhúzódó folyamat végeredményeként teljesen felszámolták a konszernt.

FORRÁSOK

Bank of England Central Archive (= BECA)
OV Overseas and Foreign Department

56 MOL Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 1926. február 24.

57 MOL Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 1926. február 24.

58 A konszern szanalása végett összeadott tőkéhez egyharmados arányban néhány nagybank, ipari nagyvállalat és magánbankár is hozzájárult. MOL Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek 1926. február 1. MOL Z58 250. csomó, 1129. tétel, Magyar Általános Hitelbank, Ipari Osztály, Feljegyzés, 1927. október 1.

Magyar Országos Levéltár (= MOL)

- Z2 Magyar Királyi Állami Jegyintézet, Főtanácsülési jegyzőkönyvek
- Z5 Magyar Királyi Állami Jegyintézet, Hitelügyi Osztály
- Z6 Magyar Nemzeti Bank, Főtanácsülési jegyzőkönyvek
- Z9 Magyar Nemzeti Bank, Titkos Elnöki Iratok
- Z58 Magyar Általános Hitelbank, Ipari Osztály

Molnárok Lapja 1927.

Pesti Napló 1926.

Pesti Tőzsde 1925, 1926.

Kompasz 1928–29.: Kallós János (szerk.) *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei Kompas* az 1928–29. évre. Budapest, 1930.

Magyar Compass 1922/24.: Dr. Nagy Sándor: *Magyar Compass* az 1922/24. évre. Budapest, 1925.

Magyar Életrajzi Lexikon. I. kötet 1967: Kenyeres Ágnes (szerk.) Budapest

Radnóti József 1926: *Mi volt itt?* Budapest

Statisztikai Szemle 1938. 4. Trianon mérlege – Ipar

Szalay Zoltán 1939: Malomipar. *Magyar Statisztikai Szemle* (XVII) 6. 25–34.

Ujvári Péter (szerk.) 1929: *Zsidó Lexikon*. Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bacher Emil 1920: *A nemzetközi gabonapiac rendkívüli konjunktúrája államháztartásunk talpraállításának szolgálatában*. Budapest

Buzás József – Nagy András 1961: *Magyarország külkereskedelme 1919–1945*. Budapest

Henessy, Elizabeth 1992: *A Domestic History of the Bank of England 1930–1960*. Cambridge

Katus László 1989: A Monarchia közös piaca. *Magyar Tudomány* 10–11. 808–821.

Kirsch János 1986: Malomipar. In: Kirsch János – Szabó Loránd – Tóth-Zsiga István: *A magyar élelmiszeripar története*. Budapest, 91–154.

Kövér György 1982: *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*. Budapest

Kövér György 1993a: M. L. Herzog & Comp. Három nemzedék öröksége. *Budapesti Negyed Nyár* (1) 1. 43–53.

Kövér György 1993b: Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914. In: Bácskai Tamás (szerk.) *A Magyar Nemzeti Bank Története*. I. kötet. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig, 1816–1924. Budapest, 259–342.

Kövér György 2002: A budapesti malomipar felemelkedése – a központi bank információi tükrében. In: uő: *A felhalmozás éve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 298–308.

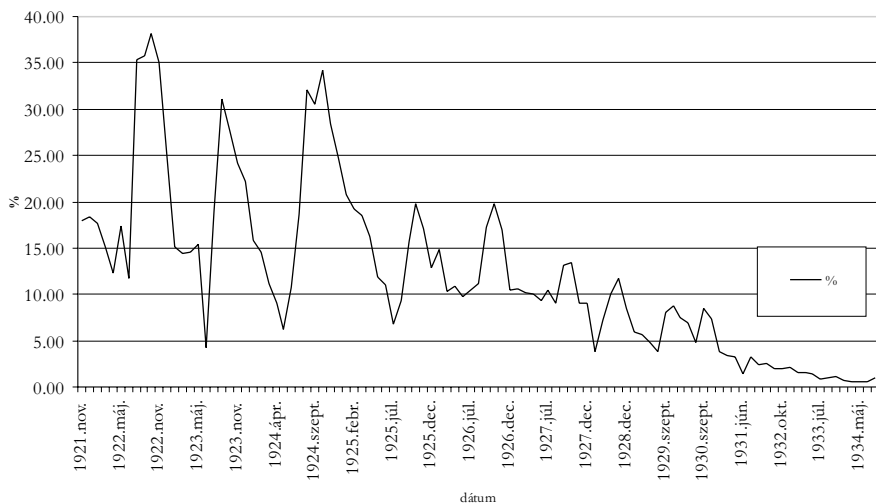
Magyarország története 1976: Ránki György (főszerk.) 1976: *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. /Magyarország története tíz kötetben./ 8. kötet, Budapest

Pécsi Vera 1993: A Magyar Nemzeti Bank alapításának belföldi előzményei. In: Bácskai Tamás (szerk.) *A Magyar Nemzeti Bank története* I. kötet. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig, 1816–1924. Budapest, 539–566.

- Péteri György 1993: A Magyar Nemzeti Bank alapításának nemzetközi előzményei. In: Bácskai Tamás (szerk.) *A Magyar Nemzeti Bank története* I. kötet. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig, 1816–1924. Budapest, 501–538.
- Pogány Ágnes 1993: Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. A Magyar Állami Jegyintézet tevékenysége, 1920–1924, In: Bácskai Tamás (szerk.) *A Magyar Nemzeti Bank Története*. I. kötet. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig, 1816–1924. Budapest, 413–500.
- Pogány Ágnes 2000a: Válságok és választások. Pénzügyi politika Magyarországon és Ausztriában, 1931–1936 (1). *Aetas* (14) 4. 32–49.
- Pogány Ágnes 2000b: Pogány Ágnes szócikke. In: Szijj Jolán – Ravasz István: *Magyarország az Első Világháborúban*. Budapest
- Sayers, R. S. 1976: *The Bank of England 1891–1944*. Vol. I. Cambridge
- Sándor Vilmos 1959: A budapesti nagymalomipar kialakulása (1839–1880) In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XIII. kötet. Budapest, 315–423.
- Szűcs Ernő 1978: *A debreceni István Gőzmalom története 1848–1944*. /Hajdú–Bihar megyei Levéltár Közleményei 12./ Debrecen
- Teichova, Alice 1988: *Kleinststaaten im Spannungsfeld der Großmächte. Wirtschaft und Politik in Mittel- und Südosteuropa in der Zwischenkriegszeit*. Verlag für Politik und Geschichte, Wien
- Tomka Béla 2003: A magyar malomipar finanszírozása (1895–1914). *Korall* 14. 79–97.
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917*. Budapest

1. melléklet

A Magyar Királyi Állami Jegyintézet és a Magyar Nemzeti Bank malomváltó állományának és váltótárcájának aránya, 1921–1934 (%)

Forrás: MOL Z2 Magyar Királyi Állami Jegyintézet, Főtanácsülési jegyzőkönyvek, MOL Z6 Magyar Nemzeti Bank, Főtanácsülési jegyzőkönyvek

2. melléklet

A Pesti Victoria Gőzmalom részvényárfolyamának alakulása, 1925–1926

Dátum	Részvényárfolyam (pengő)
1925. június 23.	382
1925. július 28.	464
1925. augusztus 18.	461
1925. szeptember 21.	437
1925. október 27.	438
1925. november 25.	385
1925. december 28.	405
1926. január 4.	396
1926. január 5.	385
1926. január 11.	379
1926. január 13.	344
1926. január 18.	300
1926. január 19.	275
1926. január 20.	267
1926. január 22.	182
1926. január 25.	145
1926. január 27.	136
1926. január 28.	120
1926. január 29.	57
1926. február 1.	79
1926. február 4.	59
1926. február 8.	58
1926. február 9.	61
1926. február 10.	73
1926. február 11.	75
1926. február 12.	64
1926. február 15.	54
1926. február 22.	67
1926. február 23.	35,5
1926. február 26.	47
1926. március 2.	43
1926. március 3.	41
1926. március 23.	29
1926. április 25.	38,5
1926. május 21.	36
1926. június 21.	34,5

Forrás: *Pesti Tőzsde* 1925–1926. évfolyamok

3. melléklet

A Pesti Victoria Gőzmalom Rt. főbb mérlegtételei, 1913–1926

Vagyron	1913 (ezer K)	1921 (ezer K)	1922 (ezer K)	1923 (ezer K)	1925* (ezer P)	1925 (ezer P)	1926 (ezer P)
Mérlegtételek							
Készpénz/ pénztár	65	3.777	26.065	266.546	152	118	44
Részvények és értékpapírok	2.216	155.060	408.737	4.239.665	12.133	12.172	11.972
Adósok és váltótárca	6.430	640.723	2.386.331	19.980.545	40.158	31.913	11.564
Épület és berendezés	2.564	2.947	5.741	5.746	4.720	5.119	5.119
Gyári felszerelés / szerszámok	79	90	1.590	29.236	26	52	49
Kocsi- ló- és autóállomány	–	300	800	1.528	65	76	65
Árukészlet és nyersanyag	7.570	111.706	126.362	4.320.388	9.051	8.651	363
Veszteség	–	–	–	–	–	6.128	8.210
Összes vagyron	20.547	920.258	3.064.975	28.844.708	66.305	64.367	37.385
<i>Teher</i>							
Mérlegtételek							
Részvnyrtőke	3.600	30.000	50.000	3.000.000	240	240	240
Értékesítőkkenési tartalék	–	–	–	1.952.434	14365	14365	8255
Saját tőke**	3.800	156.072	363.572	6.016.006	14.605	14.605	8.495
Hitelezők és elfogadványok	13.345	726.480	2.433.597	17.038.629	50.300	49.402	27.814
Nyereség	437	18.860	107.060	4.903.718	–	–	–

* nyitómérleg, 1925. január 1.

** részvnyrtőke + tartalékok

Forrás: 1913: *Kompasz* 1928–29, 1921–1923: *Magyar Compass* 1922/24.; 1925–1926: MOL Z9 MNB Titkos Elnöki Iratok, 12/1926. A Viktoria konszern szanálása, A Pesti Viktoria Gőzmalom mérlege, 542.

A Pesti Victoria Gőzmalom fontosabb mérlegtételeinek aránya a mérlegfőösszeghez, 1913–1926 (%)

Mérlegtételek	1913	1921	1922	1923	1925*	1925	1926
Saját tőke**	18,5	17,0	11,9	20,9	22,0	22,7	22,7
Készpénz	0,3	0,4	0,9	0,9	0,2	0,2	0,1
Árukészlet	36,8	12,1	4,1	15,0	13,7	13,4	0,3
Részvények és értékpapírok	10,8	16,8	13,3	14,7	18,3	18,9	32,0
Adóssok és váltótárca	31,3	69,6	77,9	69,3	60,6	49,6	30,9
Hitelezők és elfogadványok	65,0	78,9	79,4	59,1	75,9	76,8	74,4
Nyereség /veszteség	+2,1	+2,0	+3,5	+17,0	–	-9,5	-22,0

* nyitómérleg, 1925. január 1.

** részvénytőke + tartalékok

Forrás: Az előző táblázat adatai alapján számolva.

Halmos Károly

„A nagyvállalkozás történeti elmélete”*

A. D. Chandler Jr. három munkája

CHANDLER AZ „ÚJ GAZDASÁGI MECHANIZMUS” MAGYARORSZÁGÁN

Hazánkban a pártállami korszakban a vállalkozástörténetnek inkább csak formailag megfeleltethető irányzatot üzemtörténetnek neveztek, és e műfaj jobbára levéltárosok kereset-kiegészítés céljából írt, szakmányban előállított kismonográfiáiban öltött testet.¹ A gazdaságtörténet-íráshoz nem sok köze volt, hiszen az utóbbi alapvetően nemzetgazdasági léptékű elbeszélésre törekedett. E makroszintű érdeklődés alapvetően a tervgazdálkodás gyakorlatának és problémáinak előtörténete iránti érdeklődéssel magyarázható. A bifurkáció ellenére volt azonban egy olyan terület, ahol a két megközelítésnek lehetősége lett volna az együttműködésre, még ha ez nem valósult is meg. Ez a terület a nagyvállalatok világa volt.²

A tervgazdaság nem marxista gazdaságtanának kiemelkedő hazai művelője, Kornai János korán felismerte,³ hogy a tervgazdálkodás nem az ún. szocpégé megkövetelte tervutasítások⁴ alapján zajlott, a tervkészítés egy alkufolyamat eredménye volt, amelyben a tervek majdani végrehajtására kötelezettek fontos, de nem a tervező központ számára kívánatos szerepet játszottak. Később, az úgynevezett új gazdasági mechanizmus bevezetésével a hatékony tulajdonos nélküli vállalatok gazdálkodása és sajátos befolyásolási képessége a közgazdasági kutatások egyik központi témája lett – a szocialista vállalatok kutatására jelentős összegeket fordított a központi költségvetés.⁵

* *The historical theory of big business* (McCraw 1988). Köszönetemet fejezem ki Scott M. Eddie-nek, hogy átnézte a kéziratot. Az esetleges tévedések természetesen a szerző lelkén száradnak. A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok T034700 számú programjának pénzügyi támogatásával készült. A szerző ezúton mond köszönetet a támogatásért.

1 A kásahegy áttekintéséhez lásd Tóth 1979. Természetesen e sommás megállapítás alól voltak kivételek – a teljesség igénye nélkül említek meg néhány maradandó teljesítményt: Hanák–Hanák 1964; Berlász 1957; Bácskai 1993.

2 Létezett azonban a pártállam idején egy különös műfaj, amely öszvér jellegű keveréke volt a szociográfiának és a közgazdaságtannak – közgazdaságtani esettanulmánynak nevezték, és elkészült példányai majdan értékes források lesznek a pártállami tervgazdálkodás gazdaság- (főként: ipar-)története iránt érdeklődő kutatóknak. Öszvér jellegű volt e műfaj sajátosan azért, mert hasonlóképpen állatvilágbeli példaállathoz, képtelen volt utódot hagyni a rendszerváltozás utáni időszakra. Művelői tranzitológusok lettek, vagy átnyergeltek a mainstream valamelyik „lovára”. A példák iránt esetleg érdeklődőknek a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó hajdanvolt *Időszerű közgazdasági kérdések* című sorozatának jó pár kötetét ajánlhatom figyelmébe.

3 Kornai 1957.

4 „A mi terveink nem jóslások, nem találgatások, hanem utasítások” – J. V. Dzsugavilii.

5 Például a „Szocialista vállalat” című Országos Kiemelésű Kutatási Főirány keretében.

Nos, ebben a világban keltett föltűnést Alfred duPont Chandler⁶ első vállalat-történeti monográfiája, a *Strategy and Structure* (továbbiakban *Str&Str*). Valószínűleg nem akkor kezdett hatni, amikor az Egyesült Államokban először megjelent (1962), hanem csak az ún. új gazdasági mechanizmus kezdetén, legfőlegbb előkészítésének idején (1966–1968). A könyv iránti érdeklődés, bár érthető volt, kevésbé a munka érdemének szólt. A korabeli érdeklődés inkább a tervgazdaság rendszerébe illesztett vállalatok optimális irányításához keresett útmutatót. Olvasói, korabeli kulcsfogalmakkal élve, a terv és piac között vívódva, a politika vagy a gazdaság elsődlegességének kérdésén rágódva kerestek útmutatást az amerikai nagyvállalatok példái alapján. Bizonyos hasonlóságok csábítottak afelé, hogy a *Str&Str* példái hasznosíthatónak tűnjenek. Ezek között a legfontosabb az volt, hogy a magyar ipari vállalat-szerkezet szélsőségesen koncentrált volt – és nem is csak a pártállami időkben, hanem már a 19. század végétől fogva.⁷ Azóta ugyan Kövér György kutatásai⁸ alapján kiderült, hogy a statisztikákban megjelenő vállalat koncentráció, legalábbis a 19. századot illetően valójában telephelyi szinten hatalmas mértékű szétszórtságot takar,⁹ de ezt a korabeli vizsgálatok még nem észlelték.

Ha tehát annak idején optikai csal(ód)ás áldozatai voltunk, akkor, akár megkésve is, érdemes lehet A. D. Chandler gondolatait újra összefoglalni, legalább két okból. Az egyik, hogy A. D. Chandler továbbra is a vállalat-történet-írás és a gazdaságtörténet egyik tekintélyes alakja, s pusztán a nemzetközi párbeszédbe való bekapcsolódás igénye is szükségessé teheti az alapművek ismeretét. A másik ok személyesebb és filozofikusabb. Meggyőződésem, hogy a Chandler által föltárt vállalat-történeti összefüggéseknek komoly hozadéka van általános történetiszemléletünk számára. Ma, 2003-ban még nem hat szorító erőként, hogy nézőpontunkat egy jóval szélesebb, összehasonlító perspektívára cseréljük, de rövidesen fog – az Európai Unióhoz való csatlakozásunk ki fogja belőlünk kényszeríteni. Történelmünk észak-atlanti látószögéhez a megfelelő állásokat kialakítandó is szükség van A. D. Chandler főbb téziseinek befogadására. Az írás második részében erre teszek majd kísérletet, tudva-tudván, hogy ha a szerző értesülne arról, mi mindent látok bele műveibe, és ha tudna magyarul, Arany Jánossal szólván bizonyosan azt mondaná, „gondolta a fene”.

A magyarországi olvasónak e ponton figyelembe kell vennie, hogy az A. D. Chandler vizsgálta történelmi átalakulás, hogy úgy fogalmazzam, nem a mi történetünk része. Az első világháború kitörésével kezdődő korszak hazánkban nem

6 Született 1918-ban Delaware államban, öt év haditengerészeti szolgálat után 1947-ben végzett a *Harvard Egyetemen*. 1950–1951-ben doktoranduszként az M.I.T.-n (*Massachusetts Institute of Technology* – a világ egyik legnevesebb műszaki egyeteme) volt kutatási munkatárs. A dokortrust 1952-ben szerezte meg. Professzor 1960-tól az M.I.T.-n; 1963–1971 között a *Johns Hopkins Egyetemen* a történelem tanára és (1964-től) a *Center for Study of Recent American History* igazgatója; 1971-től nyugalmába vonulásáig (1989) a *Harvard Business School* vállalat-történet professzora. Tagja volt az Eisenhower iratait, illetve a Th. Roosevelttel levelezését közreadó szerkesztőbizottságoknak.

7 Máté 1980; Berend 1974.

8 Kövér 2002.

9 Vö. még Vass 2001.

a vállalatvezetés átalakulásának, hanem egyre fokozódó összezavarásának és – a második világháborúval kezdődően – szétzilálásának kora volt. Végül, a szovjet impériumhoz csapódásunk jeleként a MAORT- és a Standard-per látványosan és kíméletlenül semmisítette meg, állította félre és félemlítette meg azokat, akik ennek a kultúrának a hordozói lehettek volna.

CHANDLER MŰVEI AZ ÉSZAK-AMERIKAI KONTEXTUSBAN

A vasfüggöny gondoskodott arról, hogy a nagyvállalati vezetéskultúra, amelyet joggal tekinthetünk akár az Egyesült Államok kulturális teljesítményének is,¹⁰ meggyökerezethetetlen s ezáltal, legalábbis a szélesebb közönség számára érthetetlen és értelmetlen maradjon. Többek között ezért is szükséges, hogy egy másik amerikai szerzőre támaszkodva röviden összefoglaljam az észak-amerikai gazdaságtörténet 19. század közepétől a 20. század közepéig terjedő szakaszának témánk szempontjából fontos jellegzetességeit.¹¹ A második amerikai ipari forradalomnak is nevezett korszak főbb jellemzői a következők voltak:

- nagy vállalatok jöttek létre, vagy technológiai előnyök kihasználására és piacépítési (marketing) célokból,¹² vagy kisebb üzemek olvadtak össze nagyvállalattá;¹³
- a műszaki újítások eredményeként folyamatos eljárásokat vezettek be az acélgyártásban, üzemi darukat és telephelyi vasutakat a fémfeldolgozásban és a gépgyártásban, új az olajleparlás során keletkezett tüzelőanyagokat és vegyi termékeket kezdtek forgalmazni, „önműködővé” tették a palackgyártást, és márkázott csomagolásban kezdtek forgalmazni alapvető háztartási cikkeket;
- a feldolgozóipari szektorban új, fejlődő és általában hamarosan oligopolikussá váló ágazatok jelentek meg (villamossági ipar, fotokémia, távközlés, gépjármű, szerves vegyipar, irodagép);
- nőtt a mérnökök, illetve a betanított munkaerő, viszont csökkent a szakmunkások iránti kereslet, hódított a taylori munkaszervezés, rétegzett vállalatvezetői hierarchiák jöttek létre;
- a befektetők figyelme a vasutak felől fokozatosan az ipar felé fordult, néha hatalmas részvényárfolyam-mozgásokat idézve elő;
- a nagyvállalatok óriási piaci ereje politikai küzdelmeket váltott ki az ipar kormányzati megzabolázása érdekében.

Az 1962-ben megjelent *Str&Str*-nek – Bevezetője szerint – saját korát illetően alig eltúlozható jelentősége volt. „Az amerikai gazdaság óriási mértékben terjedt ki a II. világháború után, ami számos ipari vállalat gyors növekedéséhez vezetett. E vállalatok ügyvezetői olyan összetett igazgatási problémákkal szembesülnek

10 „basic, modern American institution” (Chandler 1962: 4).

11 Scranton 2002: 1.

12 *American Tobacco*, a Közép-Nyugat (Midwest) négy nagy húsfeldolgozó vállalata.

13 *General Motors*, *US Steel*.

[ti. 1962-ben – H.K.], amelyek a háború előtt csak a legnagyobb vállalatoknak jutottak osztályrészül.” Ennek ellenére, mint folytatja, „a történészek alig látták el a társadalomtudósokat tapasztalati adatokkal, amelyekre a nagyvállalatok igazgatására vonatkozó általánosításokat, vagy föltevéseket alapozni lehetett volna.”¹⁴

A Bevezető vázolja, miért éppen a vállalatok vezetése vált a monográfia témájává. Eszerint a választott módszer, „az összehasonlító elemzés – akárhány egyedi vállaltörténettel szemben is – a tanulmányozott funkciók természetének mélyebb szondázását engedhette meg, s ezáltal helyesebb értelmezéseket és értelmebb értékeléseket kínálhatott abban a tekintetben, vajon a különböző vállalatok miként teljesítettek az adott tevékenységet illetően.”¹⁵ A módszer vezette tehát a vizsgálat tárgyát a célkeresztbe – „az amerikai üzleti életben folytatott számos tevékenység között az igazgatás látszott a történeti összehasonlítás szempontjából a legígéretesebbnek.”¹⁶

Chandler életművének könyvészeti áttekintése alapján ez a belátás egy körülbelül egy évtizedes folyamat eredménye lehetett. A téma véglegesen az ötvenes-hatvanas évek fordulójára körvonalazódhatott – 1959-ben jelent meg az észak-amerikai ipari nagyvállalatokról szóló cikke,¹⁷ majd 1961-ben az amerikai gazdaságtörténet-írás egyik nagy öregjével, a német származású, s így a közgazdaságtan történeti iskolájának buktatóit *von Haus aus* ismerő, és annak eredményeit az Egyesült Államok gazdaságtörténetészeivel megismertető Fritz Redlichkel együtt közölt tanulmányt.¹⁸ A legkorábbi összehasonlító vizsgálataként („preliminary survey”) A. D. Chandler maga egy 1956-os írását említi.¹⁹ Ezt megelőzően a szerző vasúttörténettel foglalkozott – az 1954-es tanulmányát egy Chandler-olvasókönyv recenzense több mint negyven év távlatából is „az egyik legjobb dolgozatnak” minősítette.²⁰ Doktori értekezése egy vasútüggyel foglalkozó üzleti szakíró életrajza volt.²¹ A váltás tehát az ötvenes évek közepén következhetett be.

Mivel A. D. Chandler szellemi életrajza nem került kezembe (talán még meg sem íródott), csak föltételezem, hogy az összehasonlító módszer használhatóságának felismerése az életrajzírás hozadéka lehetett. A biográfia tárgya, Henry Varnum Poor, az amerikai polgárháború körüli évek gazdasági szakírója, az üzleti és gazdaságpolitikai sajtóban ma is sokszor emlegetett *Standard&Poor* üzleti elemző és minősítő intézet egyik elődcégének, a *Poor's Publishing Company*nak az alapítója, illetve „a befektetőnek joga van tudni” elv hirdetője, s ezáltal a pénzügyi tájé-

14 Chandler 1962: 1.

15 Chandler 1962: 1.

16 Chandler 1962: 1.

17 Chandler 1959.

18 Chandler–Redlich 1961. Chandler a *Str&Str*-ban is fontosnak tartotta kiemelni, hogy a Werner Sombart-i tőkés vállalkozás mintájára az ipari nagyvállalatot testületnek tekinti, amely „független gazdasági szervezetként (organism) az őt alkotó egyének által és fölött (over and above) jön létre. Ez az egyed mutatkozik ezen [gazdasági – H.K.] ügyletek alanyaként (agent), és olyan, mintha saját életet élne, amelynek tartama gyakran meghaladja emberi tagjait.” (Chandler 1962: 8.)

19 Chandler 1956b.

20 Lévy-Leboyer 1988: 517.

21 Chandler 1956a.

koztatási ipar egyik megteremtője volt. Poor fő művének az Egyesült Államok csatornáinak és vasútjainak történetéről szóló munkáját tartják.²² Az általam elért források (amelyek között például A. D. Chandler Poor-életrajza sem szerepel) és az internet böngészése közben sejtésként fogalmazódott meg, hogy a szerző esetleg rokoni kapcsolatban is állhatott műve tárgyával.²³ Összegezve: váltás helyett valószínűleg helyesebb lehet intellektuális átmenetről beszélni, hiszen például a *Str&Str* egyik legfontosabb mondanivalója a vasúttársaságok igazgatási szervezeteinek az iparvállalatokban való alkalmazása volt.

A. D. Chandler életrajzi tanulmányának főhőse, Henry Varnum Poor írásaiiban nagyrészt az észak-amerikai vasutak finanszírozását és működtetését elemezte, s ez lehet a megfelelő pont, hogy rövid kitérőt tegyünk a vasutak jelentőségének érzékeltetésére.

A vasúti gőzvontatás jelentősége az észak-amerikai fejlődésben aligha túlbecsülhető, még ha Fogel számításai²⁴ szerint pusztán a szállítási költségek alapján nem magyarázható is, miért tettek szert döntő fölényre a gőzvasutak a csatornákkal és a gőzhajózással szemben. Minden esetre az tény, hogy az 1840-es években már csak valamivel kevesebb mint hétszáz kilométer új csatorna épült a körülbelül tízezer kilométer új vasúti pályával szemben. A vasút fölénye valószínűleg a szállítási sebességnek tudható be, amit a csatornák esetlegesen alacsonyabb fajlagos szállítási költsége sem tudott ellensúlyozni.²⁵

Chandler meglátta, hogy a vasutak a területi igazgatás úttörői voltak, és észrevette, hogy az 1880–90-es évekre, egyes iparágak oligopolikus átalakulásának idejére megváltozott az ipari nagyvállalatok természete: a korábbi egytermékes, egy gyártósoros, és központosított, szerep szerint tagolt (functionally departmentalized) vezetésű ipari nagyvállalatok több termékes, több piacon megjelenő és decentralizált vezetésűek lettek.²⁶ A *Str&Str* alaptézise, hogy a különböző szervezeti formák (structure) különböző növekedési típusokból erednek, ez utóbbiak pedig típusonként különböző tervezési (hosszú távú célkitűzés és erőforrás-kiosztás), illetve ellenőrzési tevékenységet (strategy) igényelnek.²⁷

Négy nagyra nőtt amerikai vállalat²⁸ szervezeti fejlődésének vizsgálata alapján A. D. Chandler megkülönböztette a vállalatok birodalomgyarapítási és szervezettefejlesztési életszakaszát. Megállapította, hogy szervezettefejlesztési korszakukban e vállalatokban a megújulást (innovációt) valójában az igazgatási szervezet ésszerűsítése (racionalizálása) jelentette.

22 URL: <http://www.standardandpoors.com>

23 Lévy-Leboyer 1988: 516. A. D. Chandlernek a nagyvállalati világ és az amerikai élet más komolyabb jellegzetességei iránti érdeklődését három tényező egyikeként a családi háttérnek tulajdonítja; URL: <http://freepages.genealogy.rootsweb.com/~megan> szerint pedig az andoveri (Maine) „Poor porta (Poor farm)”-ként ismert ház 2001-ben „Dr. Chandler fivérének, Will Chandlernek” a birtokában volt.

24 Fogel 1973a, Fogel 1973b.

25 Landes 2001.

26 Chandler 1977: 1–3; Lévy-Leboyer 1988: 517.

27 Chandler 1962: 13.

28 Sears, Roebuck; Jersey Standard; General Motors; DuPont.

A korábbi szervezeti felállásban nem csak a nagyvállalat kisérszvényesei nem tudták szemmel tartani az üzletvitelt, de például az Egyesült Államok egyik legnagyobb korabeli részvénytársaságának (corporation) igazgatói is úgy érezték, hogy ők maguk „gyakorlatilag nem számítanak, de ez nem szándékolt következmény, hanem az adott helyzet kikényszerítette szükségyszerűség.”²⁹ A régi felállásban csak az elnökek, illetve az igazgatótanács élén álló személynek volt folyamatos és átfogó képe a társaság ügyeiről.

Az ésszerűsítés eredményeként a stratégiai tervezésről, illetve a tervezőkről levált a működtetés és az igazgatás terhe. Az átszervezések után e nagy szervezetekben ismét lehetővé vált a döntések és döntéshozók azonosítása. Ugyanakkor – a várakozásokkal ellentétben – az ésszerűsítés nem a tulajdonosoktól vagy a vezetektől indult ki, hanem rátermett és szakképzett, de nem a korabeli szervezetelméleti szakirodalomra támaszkodó fizetett tisztviselőktől. Az új szervezeti módiban „az általános iroda (general office) tisztviselői, akiknek a vállalkozói teendőikön kívül nem maradt más kötelezettségük, teljes munkaidejüket a tervezésnek és az értékelésnek szentelhettk. [...] A részlegektől származó jelentések egyre objektívebb és személytelenebb adatokat tartalmaztak a beruházások megtérüléséről és a piaci teljesítményről. Az általános ügyvivők viszonylag függetlenek voltak alárendeltjeiktől. [...] Ténykedésüket törvény szerinti feljebbvalóik csak hiba esetén ellenőrizhettk.” Ennek megfelelően a folyamat végére kialakult helyzetet A. D. Chandler úgy értékelte, hogy „a huszadik század közepén a nagy részvénytársaság vezérigazgatója a gazdasági életnek ugyanolyan központi és azonosítható figurája lett, mint aminő Adam Smith tőkése volt a tizenharmadik században, és Jean Baptiste Say vállalkozója a korai tizenkilencedikben.”³⁰

A piaci viselkedés és a vállalati szervezet ehhez hasonló vizsgálatát elvégző esettanulmányok, tudomásom szerint, magyarországi viszonylatban, legalábbis a kapitalizmus korára vonatkozóan, s az ipari és kereskedelmi szektort illetően, nem készültek (kivéve Vass Gergely e számban megjelenő írását).³¹ Elgondolkodtató ugyanakkor Chandler megjegyzése a tényleges döntéseket illetően. Ennek továbbgondolása mindenképpen felhívja a figyelmet a magyarországi gazdasági (üzleti, illetve gazdaságpolitikai) elítokutatókban a pozícióhalmozás mint közelítő változó lehetséges hibahatáira.

A *Str&Str*-nek nagy visszhangja volt, és hasonló érdeklődést váltott ki Chandler 1977-es műve, *The Visible Hand* (továbbiakban *VH*) is.³² Jóllehet a mű, célja szerint kifejezetten az amerikai üzleti életre összpontosított, a vonatkozó európai irodalom hivatkozásainak gyakori tárgyává vált. Az óvilágiak ellenkezését az utolsó, kitekintő fejezet válthatta ki. Eszerint a fejlett világ többi része vállalatsservezeti szempontból saját jövőjét láthatja a „modern észak-amerikai”, több egységből

29 Chandler 1962: 313. Megjegyzendő, hogy az amerikai részvénytársasági szervezetben nincs külön igazgatótanács és felügyelő bizottság. Vö. Fohlin 1999; Tomka 1997: 37.

30 Chandler 1962: 314.

31 Vass 2003.

32 Chandler 1977.

álló, és ügyvezetők által irányított cégmodellben. Az előrejelzést a szerző egyébként nem az amerikai vállalati modell előnyeire alapozza, hanem arra, hogy Nyugat-Európában is előállnak azok a piaci és szociális föltételek, amelyek az Egyesült Államokban kezdettől fogva jelen voltak.³³ Az európaiak vitatkozó heve, a múltat illetően, annál is inkább indokolatlan, mert az amerikai „big business” azokban a gazdasági ágakban vált jellemzővé, ahol kisvállalatok soha nem is, vagy csak a fejlődésnek nagyon a kezdetén léteztek.³⁴

Nagy léptékű termelés és kereskedelem már 1840 előtt is létezett. A *VH* fő tétele, hogy a modern nagyvállalatban az az új, hogy különböző egységeket egyesítve magában „látható kézként” átvette a kínálati oldal koordinálását a „láthatatlan kéztől” – piactól (innen a cím). A *VH* vállalatszerkezeti tipológiája alapján a fizetett vállalatvezetők alkalmazásának mértéke szerint a hagyományos kapitalizmus vállalata „személyi vállalat” (personal enterprise). A modern kapitalizmus termelést és forgalmazást összekapcsoló vállalatai is lehetnek a személyi vállalat sajátosságát, a haszonvétel és rendelkezés (vagy, amiként Chandler írja: tulajdonlás és igazgatás) egységét megőrző „vállalkozói vagy családi vállalatok” („entrepreneurial” illetve „family firm”). Vállalkozói/családi vállalat alatt A. D. Chandler olyan céget ért, amelyben a tulajdonos (család) szoros, személyes kapcsolatban marad az ügyvezetőkkel, és a kulcsfontosságú döntéseket megőrzi magának. (Ebből származtatták a mű pertraktálói a terminus fordítottját, a „vállalkozói családot” – olyan, az üzleti életbeli befolyásos családokat értve alatta, amelyek a lényegi döntéseket hozzák, míg az ügyvezetőkre csak a rutindöntések maradnak.) Ahol és amikor az új vállalatok alapítása és növekedése hatalmas mennyiségű külső tőkét igényelt, ott és akkor a haszonvétel és rendelkezés másként kezdett viszonyulni egymáshoz. Előfordulhatott, hogy a pénzügyi eszközöket biztosító intézmények „másodállású” képviselőket helyeztek a cégek igazgatóságába. Chandler azt a gazdálkodási rendet vagy ágazatot, ahol az olyan vállalatok az uralkodók, amelyeknek a fizetett ügyvezetői a fontos pénzügyi döntéseket megosztották a pénzügyeztetők képviselőivel, „pénzügyi kapitalizmusnak” (financial capitalism) nevezi. Végül „ügyvezetői vállalat” (managerial enterprise) az, ahol a tulajdonlás szétosztottsága miatt a fizetett ügyvezetők (managerek) uralkodnak minden döntéshozatali szinten, és hoznak döntést mind a hosszú távú stratégia (policy), mind pedig a rövidtávú működtetés (operating activity) kérdéseiben. Az olyan rendszernek, amelyben az ilyen cégek vannak uralkodó helyzetben, Chandler, értelemszerűen, a „menedzserkapitalizmus” nevet adta.³⁵

Chandler az amerikai vállalatvezetést (és pozitívumait) a világ többi részével szembeállítva jellemezte. A jellegzetességeket D. S. Landes alapján a következőkben foglalhatjuk össze:³⁶

33 Chandler 1977: 498–500: „The United States: Seed-bed of managerial capitalism”.

34 Cochran 1957: 59.

35 Chandler 1977: 9–10.

36 Chandler 1977: 6–11; Landes 2001.

- „1. A korszerű (modern) üzleti vállalkozás akkor jött létre, amikor a termelékenység növelésében és a költségek csökkentésében a tevékenységek igazgatási (adminisztratív) jellegű elrendezése (koordinációja) jobbnak bizonyult a piaci gépezetknél.
2. Az egy vállalkozáson belüli több egység működésének összehangolásából fakadó előnyök ügyvezetői (menedzseri) hierarchia nélkül nem voltak kihasználhatók.
3. Az igazgatási jellegű egyeztetés (coordination) a gazdasági tevékenység növekvő terjedelme miatt hatékonyabb volt a piacnál.
4. Ha az ügyvezetői hierarchia megfelel föladatának, saját maga válik állandóságának, erejének és folytonos növekedésének forrásává.
5. Ezek a hierarchiák irányzatuk szerint egyre szakszerűbbé és hivatásosabbá (technical and professional) válnak.
6. A hivatásosság e szerkezetei idővel elkülönülnek a tulajdonlástól.
7. A hivatásosok a rövid távú nyereségekkel szemben előnyben részesítik a hosszú távú megállapodottságot és növekedést.
8. A nagyvállalatok egész ágazatokban és szektorokban váltak uralkodóvá, megváltoztatván ekként azok, valamint a gazdaság egészének szerkezetét.”

A vállalatvezetés sajátosságainak megállapítása után a *VH* megvizsgálja az észak-amerikai nagyvállalati átalakulást kiváltó okok megjelenését. A modern vállalati szervezet kialakulását nemzetgazdasági és üzemi szintű műszaki (infrastrukturális és technológiai) változásokból vezeti le. A vasút a szállítás fölgyorsulása által olyan szektorokban tette célszerűvé, gazdaságossá a folyamatos (és ezáltal fokozatos) feldolgozást, ahol az addig fel sem merült. Ilyenek voltak jellegzetesen a darabolási, őrlési és a lepárlási folyamatokat végző iparágak (gyufa, liszt, olaj, cukor, szesz), illetve a papír- és nyomdaipar. A folyamatos termelés jóval több leközött eszközt igényelt, és megváltoztatta a tőke és a munka mint termelési tényezők egymás közötti arányát. A dohányiparban a végtermék egységára hatodára, míg az egységbér-költség a 160-ad részére csökkent.³⁷ A léptékgazdaságosság³⁸ növekedése a mai ész számára is megdöbbentő eredményeket és árváltozásokat hozott:

„az 1890-es évek vége felé egy pittsburghi hengerműben egy tucat ember naponta háromezer tonna [US short ton, kb. 900 kg – H.K.] acélt csapolt, ugyanannyit, mint az 1850-es években egy emberek százait foglalkoztató üzem egy teljes év alatt. Ennek következtében az acél ára Pittsburghben az 1880-as tonnánkénti 67,5 dollárról kilenc évvel később tonnánként 29,95 dollárra esett, és a következő évtizedben Andrew Carnegie telephelyein a költség 11,25 dollárra csökkent.”³⁹

A változások legmélyén mégsem az állóeszközök egyszerű növelése, hanem műszaki újítások sora állt. Az újítások időpontja és az üzemek átalakulása arra

37 Chandler 1977: 250.

38 A léptékgazdaságosság azt méri, hogy egy adott tevékenység esetében az előállító kapacitások adott mértékű növelése a tevékenység hozadékának milyen és mekkora mértékű változását idézi elő.

39 Heilbroner 1990: 48.

utal, hogy a népesedési okokkal magyarázhatóan tartósan megnövekedett kereslet ezt az átalakulást csak lehetővé tette, de nem kiváltotta. Az újítások nem egy központból indultak, hanem egy-egy alapvető találmányra rakódtak rá szerte a világon. A. D. Chandler közli egy minneapolis-i malom 1879-es folyamatábráját, amelyben két helyütt is a svájci származású, de Magyarországon tevékenykedett Haggemacher fivérek fejlesztette eszközökön át vezet az őrlemény útja a főtermék (finomliszt) felé.⁴⁰ A cukoriparban az 1850-es években kezdődött meg a gőzalapú földolgozás, amelyet a hatvanas évektől a kőolaj-finomítás során kidolgozott találmányokkal (túlhevített gőz, vákuum) egészítettek ki. A technológiai fejlődés, az eddig említettekén kívül magával ragadta a gyapot- és az olajos növények földolgozását, a serfőzést, valamint az élelmiszer-konzerválást és a gyufagyártást is.

Minden tőkeigényük ellenére az új technológiák beruházási költségei eltörpültek a vasútépítésé mellett, gyakorlatilag annak „melléktermékei” voltak. Az üzleti vezetés szempontjából pedig nem hogy nehezült volna, hanem könnyebbé vált a helyzet. Az ügyvezetők egyszerű táblázatok alapján ellenőrizték a telephelyek teljesítményét, s mint azt A. D. Chandler hangsúlyozza, nyoma sincs bármiféle bonyolultabb könyvelési eljárásnak (rezsi, értékcsökkenés beszámítása). A műszaki felügyelet sem lett sokkal bonyolultabb. A fogyasztói iparokban a termelés terjedelmének korlátozója az emberi tényező volt: az érzékszervi követelmények kiváló készségekkel rendelkező sörmesterek, cukormesterek és főmolnárok felfogadását követelték meg.⁴¹

A változásoknak természetesen megvoltak a maguk korlátai. A. D. Chandler megjegyzi, hogy bizonyos iparágakban abszurd lett volna a folyamatos–fokozatos földolgozásra való áttérés. Például ott, ahol az olyan mértékű termelés-összpontosítás, mint amely a kőolaj-finomításban megvalósult, a lépték gazdaságtalansága miatt szóba sem jöhetett. Ilyen ipar volt többek között a szolgáltatató jellegű szabóság, de még a diverzifikált pamutszövet-gyártás is. A szabóiparban a mérték utáni szabászat szokása miatt, a szövetgyártásban amiatt, hogy a szövetek változatossága volt a lépték növelésének akadály.

A. D. Chandlert, hogy úgy mondjuk, a dolgok logikája vezette fölismeréseire. Eredményeinek egyik forrása a vegyipari óriás *DuPont* levéltára volt.⁴² Az új vállaltszerkezet ad csak logikát annak, hogy a jelentős háborús jövedelmeket élvezett *DuPont* irányító részeseid szerzett a gépkocsigyártó *General Motors*ban, amely céget W. C. Durant hozta létre több független gyártó összevonásával. Joggal jegyzi meg azonban D. S. Landes, hogy az amúgy rendkívül koncentrált gépkocsigyártásban volt föllelhető a chandleri elvek egyik jó, és nem éppen jelentéktelen ellenpéldája, a sokáig családi vezetésű (és éppen centenáriumát ünneplő) *Ford* is. „Ebben a cégben a bevételeket és kiáramlásokat a papírhalmozatok magasságából

40 Chandler 1977: 251, 252.

41 Chandler 1977: 257.

42 Chandler–Salsbury 1971.

becsülték meg, és csak hozzávetőleges képük volt tartozásaikról és követeléseikről. Ha pénzzavarban voltak, megsarcolták a viszonteladóikat.”⁴³

A. D. Chandler „trilógiájának” harmadik része az 1990-es *Scale and Scope* (továbbiakban *Sc&Sc*). A cím a termelés léptékére (scale of production) és a forgalmazás kiterjedésére (scope of distribution) utal. Valójában még egy harmadik tényező is szerepet játszik (végiggondolva a változás jellegét, nagyon is fontosat), ez az időlépték, a tranzakciók időtartama (scale of time), ez azonban a játékos címbe már nem fért bele, és így a könyv körüli vitákban is kisebb hangsúlyt kapott.

„A közlekedés, a hírközlés és a technológia fejlődése által lehetővé vált gyors termelés-növekedésben rejlő előnyöket csak azok a vállalkozók aknázhatták ki, akik képesek voltak a modern nagyvállalat létrehozására. Az új típusú vállalkozás megalkotásának egy hármas investíció volt az előfeltétele. Az első beruházás a modern gyártási technológiák bevezetése, és ezáltal a szabványosított termékek tömeges előállítására való áttérés, a második a kiterjedt marketing és értékesítési hálózatok kialakítása volt, ami lehetővé tette a megnövekedett termelés értékesítését. Végül a harmadik investíció azt a vállalati menedzsmentet hozta létre, amely képes volt a megfelelő vállalati irányítási szervezet kialakítására, a termelés és értékesítés ellenőrzésére, az áru- és információ-áramlás megfelelő megszervezésére.”⁴⁴

A *Sc&Sc*-ban Chandler tipológiát készít, amelyben az amerikai modern ipari (ügyvezetői, menedzseri) vállalatvezetéssel szemben álló két pólust egyrészt a brit „személyes vállalkozás”, másrészt a német „kooperatív vállalkozás” típusa alkotja. A személyi vállalkozás sajátosságait – tehát, hogy a tulajdonosok igazgatók is, s a vezetés így nem annyira a vállalat növekedésében, mint az állandó haszonélvezet biztosításában érdekelt – külön kiemelve A. D. Chandler megkísérelt magyarázatot adni arra, vajon miből ered Nagy-Britannia viszonylagos hanyatlása az Egyesült Államokhoz és Németországhoz képest. Nézete szerint a személyi vállalkozás csak megfelelő környezetben „versenyképes” – „addig, amíg törvényi és személyi kapcsolatok biztosítják a szerződések teljesítését, a gyártók nem arra törekednek, hogy befektessenek a szükséges alapanyagok előteremtésébe, hanem inkább csak megvásárolják a szükséges dolgokat.”⁴⁵ Más környezetben azonban a családi cégek sajátosságai gazdasági bénultsághoz vezetnek.

Bár izgalmas kérdés, vajon Chandler tipológiája nem túlfeszített-e (európai vitapartnerei határozottan ezt sejtetik), ezen a ponton más irányt adok a gondolatmenetnek. Nem követem az európai ellenvetéseket – ezekből ízelítőt adhat a *Business History* című folyóirat családi kapitalizmusról szóló 1993-as tematikus száma. A kérdés, amely számomra Chandler munkásságát jelentőssé teszi, az, vajon mik lehetnek az amerikai kapitalizmus avantgardizmusának mélyebb okai.

43 Landes 2001. Egyébként, miként ez önéletírásából kiderül, Henry Ford I. kifejezett ellensége volt a társasági tulajdonlásnak és az ügyvezetői hatalomnak. [Ford, Henry: *Életem és működésem*. Balala Antal (átdolg). Légrédy, Budapest 1926.]

44 OTKA T034700 (Vállalati vezérkarok, 1873–1938) pályázati anyag. 6.a. fejezet. Pogány Ágnes Chandler (1990: 8) mondanivalóját foglalta össze.

45 Chandlert idézi Prior–Kirby 1993: 66.

AZ ÉSZAK-AMERIKAI KAPITALIZMUS SAJÁTOSÁGAI

A 19. században az észak-atlanti térségben elterjedt a gőzvasúti vontatás. Tény, hogy a gőzvasúti hálózat kiépítése egy nagyságrenddel⁴⁶ több befektetést igényelt, mint akár a lóvasúté, ennek fejében a szállítási költségek legalább egy nagyságrenddel csökkentek és a szállítási sebesség is ilyen mértékben nőtt meg (ez lehetett a gőzvasút óriási előnye a gőzhajózásra is alkalmas csatornahálózattal szemben). A sebesség megnövekedésének következtében az áringadozások sokkal nagyobb területen szinkronizálódhattak, mint korábban, vagyis helyi és táji piacok kapcsolódtak össze, ami ráadásul további közvetítői szolgáltatásokat igényelt.

A változatosság kedvéért az állítást egy magyar példával szemléltetem. Osztróvszky József a szegedi vasút továbbvezetése körüli vitában 1847-ben úgy érvelt, hogy a folyóvízi és a vasúti szállítás közötti árkülönbség Pest és Szeged között 20–30 pengő krajcár – korabeli, mérős – mázsánként (egy hajó akár 8000 mázsa vízkiszorítású is lehetett), a vízi szállítás szezonális, a szállítási idő pedig folyóvízen legjobb esetben húsz nap, míg a vasúton egy nap.⁴⁷

Az Egyesült Államokban a gőzvasútépítés jelentőségét igen hamar fölismerték, hamarabb, mint a kontinentális Európában, így Friedrich List az amerikai példát hasznosítva foglalkozhatott az európai vasúthálózat terveivel (és tehetett javaslatot még 1848 előtt a magyarországi vasútvonalakra). Észak-Amerikában, nem lévén megszilárdult településhálózat, a gőzvontatás telephelyrendező szerepe sokkal nagyobb mértékű lehetett, mint az Óvilágban. A termelési telephelyeket nem csak lehetett, de kellett is összpontosítani.⁴⁸ A hatalmas telephelyeken olyan folyamatos termelési eljárásokat működtettek, amelyeket korábban is ismertek, de amelyek korábban végzetesen gazdaságtalanok voltak. A termelés összpontosítása országos értékesítési hálózatok kiépítését igényelte. A tömeges termelés és a tömeges fogyasztás addig nem látott szétválása a termékek szimbolizálását, márkák (brands) felépítését – megteremtését és életben tartását – tette szükségessé.

Mindez tény, de ez még mindig csak azt világítja meg, hogy – az urbanizációs tényezőtől eltekintve – mi tette lehetővé a sajátos amerikai fejlődést, amelynek eredményeként mindmáig az Egyesült Államokban léteznek a legnagyobb vállalatok és a legismertebb márkanevek. A szükségességet firtatva ezen a ponton hadd emlékeztessenek Chandler dohányipari árakat és költségeket említő példájára. A bérhányad idézett léptékű csökkentése, a munkaerőnek a tőkével való hatalmas

46 Egy nagyságrend – egy tízes (általában: a mindenkori számrendszer alapszámának megfelelő) szorzó.

47 Osztróvszky 1993: 68–69.

48 Ennek közgazdasági levezetését lásd Krugman 2003: 28–39. Krugman meg is határozza, hogy mi a feldolgozóipar összpontosulásának kritériuma, a léptékhozadék, a népesség feldolgozóipari részhányada („gyökértelen termelés”) és a szállítási költségek függvényében. A könyv 35. oldalán közölt képlet (némi átrendezéssel) is csak azt mutatja, hogy a léptékhozadék adott népsűrűségből adódó kereslet mellett csak a szállítási költség függvénye. Érdekes, hogy a könyv a képletre épített történelmi levezetésében a gőzerejű szállítás rendszerének kiépítését (vágányok, csatornák) meg sem említi.

mértékű helyettesítése csak akkor lehetett ésszerű, csak akkor lehetett tartósan kifizetődő, ha a munkaerő nagyon drága volt – a folyamatos technológiák korábbi bevezetésének is az olcsó munkaerő volt az akadály. Észak-Amerikában, a hatalmas és tartós bevándorlás ellenére, a munkaerő szűkös volt,⁴⁹ és nem is a tőkéhez, hanem a földhöz képest.⁵⁰ Európában a munkaerő olcsó volt, ismét nem a tőkéhez, hanem a földhöz képest. Bővebb kifejtés helyett csak két magyar példával szemléltetem a kialakult feszültséget.

Fest Sándor (Szepesváralja, 1852 – Grác, 1937, Fest Imre féltestvérének unokája) „1886-ban, mint postamester fordult feletteseihez, előadván egyebek között, hogy »vidékünk majdnem összes férfi cseléde Amerikába kivándorolt, és ennek folytán a munkás és cselédbérek majdnem még egyszer oly nagyok mint előbb voltak«. Nemsokára felhagyott a hivatallal és gazdálkodásra adta magát, majd 1903-ban ő, s egy év múlva családja is kivándorolt Amerikába. Német nyelvű úti jegyzetei fennmaradtak. [...] Amerikában [...] a bevándorló hivatalban, majd banktisztviselőként dolgozott, később gazdálkodott. 1923-ban tért vissza, és Graz mellett települt le.”⁵¹

A másik példa egy kivándorlás ellenes röpiratból való. Az írás szerzője kénytelen elismerni, hogy egy-egy magyar munkás az Egyesült Államokban napi egy-másfél dollárt keres (1908 körül), s ezekből az öt-nyolc koronányi pénzekből a kint tartózkodók (a szerző szerint körülbelül egymillió fő) 1906-ig fejenként 700 koronát tudtak hazaküldeni.⁵² Még a szerző saját adataiból és számításából is az derül ki, hogy a kivándoroltak szabad rendelkezésű jövedelemhányada jóval nagyobb volt annál, mint ami hasonló hazai, képzetlen alkalmazásban lehetséges lett volna.

A munkaerő azonban nem csak Európához mért értékében volt nagyobb, hanem önmagában, testi valójában mérve is. A John Komlos által Magyarországon is bemutatott adatok⁵³ szerint az európai emberek átlagos testmagassága (az arisztokraták kivételével) az ipari forradalom idejétől kezdve tartósan csökkent, és ez az irányzat a 20. századig tartott. Észak-Amerikában ez a hullámvölgy lényegében kimaradt, az egyesült államokbeliek testmagassága az óvilági arisztokratákéhoz volt hasonlítható. A különbségek a táplálkozási rend megváltozásával hozhatók összefüggésbe. Európában „a növekvő népesség táplálkozási szükségletei, szemben a növekvő elnyomorodással, kielégítették, még ha a közember élettani létszínvonala rövid távon csökkent is. Az emberek rövidebbek lettek, de nem alakult ki nagyobb élelmezési válság.”⁵⁴ Az Egyesült Államokban a föld bősége nem kény-

49 Fogel 1973c, illetve Temin 1973: 111.

50 Toynbee 1909: 128–132. Az ipari munkaerő szűkössége kétségessé teszi az amerikai polgárháborús Észak önzetlenségét.

51 Korompay 1999: 147.

52 Sommsich 1908: 49; 80.

53 Magyar Természettudományi Múzeum, 2003. 02. 24.

54 Komlos 2000: 330.

szerítette ki a munka és a fehérjetartalmú élelemkosár közötti arányok megváltozását.⁵⁵

A munkaerő értéke tudatosult is. Erre utal az idő – általában a protestáns etikának tulajdonított – tisztelete. A. D. Chandler nyomán D. S. Landes is erre céloz, amikor arra utal, milyen sok volt az álló-, illetve zsebóra-kereskedő és -javító.⁵⁶ Az értékes munkaerő, a logisztikai feltételek megjavulásával, egyrészt, mint látuk, új ipari, másrészt új agrárrezsimhez (-rendtartáshoz)⁵⁷ vezetett. Ezeknek külön-külön is jelentős hatása volt a világ további alakulására.

A modern ipari vállalat, azzal, hogy maga építette ki és tartotta fenn saját piacait, a rezon egyik netovábbjaként a világ bármely pontján bevethetővé vált. A kialakulásához kellett a drága munkaerő, terjeszkedéséhez már nem. A modern gyáripari telephely a tervezőgazdálkodás műszavával „zöldmezős beruházásként” bárhol fölállítható volt, a beruházás előkészítése – nagy tőkék lekötéséről lévén szó – adott esetben kormányzati egyeztetéseket és kezességvállalást igényelhetett, logisztikájáról a vállalat saját maga gondoskodott, amortizációja kiszámítható volt. Ettől kezdve a tőkeközvetítés volt a vállalkozás (bár az, hogy ez a fajta vállalkozás a weberi racionalitás jegyeit is magán viselte-e, korántsem bizonyos), s az üzemeltetés már csak rutin. Mindezek fényében érdemes újragondolni a 19. század végi magyar és kelet-európai „Hochkapitalismus” sajátosságait.

Ami az új agrárrezsimet illeti, ez a mi világunkat is érintette. Azok szerint, akik a világgazdaság egészét átfogó pillantást vetettek a 19. század utolsó harmadára (A. D. Chandler számára is ezek az évtizedek jelentik az új korszak kezdetét), ez a kor a különös világgazdasági viszonyok kora volt. A soha addig nem tapasztalt mértékű gazdasági növekedés és az egyidejűleg fönnállt, viszonylag tartós egyensúly bizonyos, alább említendő, tényezők esetleges (történelmileg kialakult) együttállásán nyugodott.

A Friedmann és McMichael dependentista⁵⁸ szerzők által „első élelmezési rezsimnek” nevezett korban (1870–1914) ez a különleges helyzet az ipar és mezőgazdaság közötti csere országok, mi több kontinensek közötti polarizációján alapult. Az egyik oldalt az iparosodott családi üzemen alapuló, az európaihoz képest nagy léptékű, farmrendszerben működő mezőgazdaságú telepes országok (első sorban az Egyesült Államok) agrárkivitele, a másik oldalt az európai, a telepes mezőgazdaságok által igényelt, munkaerőt kiváltó, ipari cikkek kivitele jelentette.⁵⁹

55 A munkához mért földbőség és testmagasság összefüggését illetően J. Komlos a Habsburg-monarchiára is kimutatta, hogy az iparosodásba később bekapcsolódott tartományokban a testmagasság csökkenése is megkésett (Szántay 1992: 322).

56 Landes 2001.

57 A mezőgazdasági természeti adottságoknak, erőforrásoknak adott, a mindenkori közösség által szabályozott, vagy a termelők által egymásra kényszerített kielézési módja, például ilyen nálunk a nyomásos gazdálkodás, az Északnyugat-Európában ismert open-field (közösségi tarlólegeltetéses nyomásrendszer), az istállózó vetésforgó, vagy éppen a műtrágyázó, gépesítő monokultúra.

58 A függőségi elméletek híve (pl. ilyen a nálunk is ismert I. Wallerstein centrum–periféria elmélete).

59 Friedmann–McMichael 1989. Lásd még Csíste 1999.

A telepes mezőgazdaságok a komparatív költségeket⁶⁰ tekintve olcsó bérjavarakat⁶¹ biztosítottak, s így az életszínvonal csökkentése nélkül tették lehetővé fogyasztás–megtakarítás arányának a folyó jövedelmen belüli megváltoztatását. A telepes országokban – Észak–Amerikán kívül ide tartozik Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika, s talán Argentína is – az olcsó termőföld értelemszerűen a munkaerő földben mért árának a drágaságát jelentette. A munkaerő kiváltására fordított tőke viszont jelentősen csökkenthette a termelés egységköltségét. Ennek az arányeltolódásnak súlyos következményei lettek a termelési eljárások vonatkozásában. A telepes országok nem pusztán agrártermelésükkel, hanem – s talán még inkább – a terményfeldolgozás új módszereivel is hozzájárultak a drámai változásokhoz.

Érdeemes megemlíteni, hogy – bár az idézett szerzők nem hivatkoznak rá – J. M. Keynes már 1919-ben – a béketárgyalások bírálatakor – hasonlóan átfogó nézőpontból tekintette át a kialakult helyzetet, és sok szempontból a Friedman–McMichael-féle tanulmányhoz hasonló következtetésekre jutott.⁶² J. M. Keynes szerint a 19. század második felétől kivételes helyzet jött létre. A világgazdasági térszerkezet tektonikus változásai idézték elő, s a változások maguk is tektonikus mozgásokat keltettek. Az okokat Keynes a népesség élelmezésében bekövetkezett interkontinentális munkamegosztásban (amerikai gabona, afrikai olajos magvak) lelte föl, a következményt pedig a népesség és az ipari kapacitások tömegeloszlásának Európán belüli átrendeződéseként azonosította – vagyis akként, hogy Németország vált az atlanti perem mögötti Európa nehézkedési középpontjává.⁶³

Ezúttal már nem csupán a „malthusi csapda” elkerüléséről volt szó. A nagy angol közgazda szerint a történelmileg egyedi állapot az volt, hogy az európai történelemben először fordított malthusi helyzet alakult ki: a népesség növekedése – az iparosodás közvetítésével – nem nehezítette, hanem könnyítette annak élelmezését.

A különös helyzet, teszi hozzá Keynes, fél évszázadon át tartósan fennállt. Ennek társadalom-lélektani okai is voltak. Egy, általa, kettős blöffnek nevezett helyzet alakult ki a kényszer, a meggyőzés, a hízélgés, a szokás, a hagyomány, a tekintély és társadalom szilárd rendje révén. Ezt a lélektani tényezőt azért kell itt felélelni, mert a tömeges médium, a szellemi tömegtáplálék, amely a meggyőzést, a hízélgést, a hagyományt stb. közvetítette, vagyis a rotációs sajtó, szintén technológiai léptékváltás terméke volt.

60 A komparatív költségek elmélete szerint az egyes országok az egymással folytatott kereskedelmükben akkor járnak egyenként a legjobban, ha azokat a termékeket kínálják egymásnak a nemzetközi kereskedelemben, amelyekben (egy-egy országban az egyes termékek termelékenységi szintjét összehasonlítva) fajlagos termelékenységi előnyük van a többi termékükhöz képest.

61 Bérjavarak alatt a munkabéreként kifizetett jövedelmekből vásárolt javakat értem.

62 Keynes 1991.

63 Keynes 1991: 51–56.

KITEKINTÉS: FILOZÓFIAI ANTROPOLÓGIA, ÚJ TERMÉSZETTÖRTÉNET

Arnold Gehlen német filozófiai antropológus az emberi életlehetőségek ilyen és ehhez hasonló nagy változásait kulturális küszöböknek (Kulturschwelle) nevezte. Az emberiség egyik legnagyobb ilyen küszöbének a felvilágosodás kritikai szellemének győzelmét tekintette. Nem indokolatlan azonban arra gondolni, hogy ez a győzelem egyrészt a fordított malthusi helyzet által – azáltal, amit aforisztikusan úgy foglalthatunk össze, hogy az emberiség nagyobbik része a 20. században élt, másrészt a tömeges kulturális közvetítettség (imagined communities) által válhatott visszafordíthatatlanná.

Mindennek azonban, még a 21. és 22. századi jövőt illetően súlyos ára lesz. Az ipari forradalom 19. századi szakasza az energiaforrások kiélésének új fejezetét nyitotta meg. Eladdig az emberi gazdálkodás korlátja a nappeli nukleáris reakciók logisztikailag elérhető éves tömege volt – a napsugárzás által, a fotoszintézis és az állati, illetve emberi fehérjeépítés formájában, valamint korlátozott mértékben vízi- és szélenergiaként (eltekintve most azoktól a ciklusok közti készletektől, amelyeket az erdők s vadjaik, illetve a háziasított állatok jelentettek). Az elmúlt, alig több mint két évszázadban, a gőzmeghajtás és gőzvontatás hasznosításától kezdve az emberiség több milliónyi évszázad földkéregben elraktározott fotoszintéziséhez fért hozzá – logisztikailag korlátlanul.⁶⁴ Ez azt jelenti, hogy a jelenkor embere civilizációs eredményeit hatalmas, elődeinek és majdani utódainak rendelkezésére nem álló tartalékok kimerítésével éri el, ráadásul, hozzá kell tenni, mindent hanyatló hatékonysággal: a világgazdaság egy főre jutó teljesítménye lassabban nőtt, mint az egy főre jutó energiafelhasználása.⁶⁵ A jövő nagy kérdése, hogy létezik-e „tiszta energiaforrás” (a maghasadás máig nem megoldott, hanem csak halogatott problémája a keletkezett sugárzó hulladék elhelyezése; a szabályozott magfúzió mindmáig nettó energiafogyasztó). Ha nem, akkor a következő nemzedékek nem túl fényes jövőnek néznek elébe.

A. D. Chandler gondolatmeneteiben komoly szerep jutott a gazdasági folyamatok léptékének. A lépték megváltozása, miként az előző bekezdésekből kiderült, e Chandler műveiről szóló írást sem kerülte el, sőt, adódhatnak vélemények, amelyek szerint a léptékugrás túlzottan is nagyra sikeredett. Így hát végezetül egy-két mondatot e léptékváltás jogosultságáról, ami egyben rávilágít az utolsó alfejezet címében szereplő „új természettörténet” kifejezés értelmére is. Mára már nem teljesen nyilvánvaló, de a történetírás, amiként azt mai formájában ismerjük és elismerjük, a tudomány fogalmának 19. századi átalakulása során vált az emberi ismeretek elraktározásának egyik formájává. Régen a tudomány bölcsesség, főként a könyvtárakban fölhalmozott tudás (nem a belletrisztika értelmében vett irodalom) volt. Ebből az egybemosódó, a teológiától sem elkülönülő természet- és történelemfilozófiából váltak ki a természet könyveiben olvasók, s lettek belőlük természettudósok, azon az áron, hogy a tudományukat el kellett határolniuk

64 McNeill 2000: 10. A könyvre Rácz Lajos hívta fel a figyelmet.

65 McNeill 2000: 16.

az úgynevezett végső kérdések vizsgálatától. A természettudomány nagyon sikeres projektnek bizonyult; a kihívásra az egyik válasz a forráskritikán alapuló történetírás volt. Ez is sikeresnek bizonyult, de e sikernek szintén ára volt – a történelem egységének feláldozása. Herder számára még az emberiség története nem is a Földével, hanem az Égével kezdődött.⁶⁶ Természetesen az esetek túlnyomó többségében ez az áldozat még érzékelhetőnek is alig tekinthető. Bizonyos helyzetekben, mint például ez a 20. századi (s ma is tartó) fordított malthusi demográfiai, amelyeknek egyik jellemzője, hogy az ember darwini, azaz az ivari szaporodáson és kiválogatódáson alapuló fejlődése egyre inkább leáll, szóval bizonyos helyzetekben indokolt lehet a történelem hajdan volt egységének helyreállítására törekedni. Az „új természettörténet” fordulattal ennek a törekvésnek kívánok – a mai marketing fogalomtárából vett kifejezéssel – logót kínálni.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Tamás (szerk.) 1993: *A Magyar Nemzeti Bank Története*. I. kötet Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig, 1816–1924. Budapest
- Berend T. Iván 1974: A vállalati fejlődés útjai és sajátosságai a XX. századi magyar iparban. Kutatási koncepció. *Valóság* (17) 2. 29–41.
- Berlász Jenő 1957: A Ganz gyár első félszázada. 1844–1895. In: *Tanulmányok Budapest múltjából XII*. Budapest, 349–458.
- Chandler, Alfred D. Jr. 1956a: *Henry Varnum Poor – Business Editor, Analyst and Reformer*. Cambridge/MA
- Chandler, Alfred D. Jr. 1956b: Management Decentralization: An Historical Analysis. *Business History Review* (30) 2. 111–174.
- Chandler, Alfred D. Jr. 1959: The Beginnings of 'Big Business' in American Industry. *Business History Review* (33) 1. 1–31.
- Chandler, Alfred D. Jr. – Redlich, Fritz 1961: Recent Developments in Business Administration and Their Conceptualization. *Weltwirtschaftliches Archiv* (86) 103–130; illetve: *Business History Review* (35)
- Chandler, Alfred D. Jr. 1962: *Strategy and Structure. Chapters in the History of the Industrial Enterprise*. M.I.T. Press, Cambridge/MA–London
- Chandler, Alfred D. Jr. 1977: *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business*. Belknap, Cambridge/MA–London
- Chandler, Alfred D. Jr. 1990: *Scale and Scope. The Dynamics of Industrial Capitalism*. Belknap, Cambridge/MA–London
- Cochran, Thomas C. 1957: *The American Business System. A Historical Perspective. 1900–1955*. Harper & Row, N.Y.–Evanston
- Csité András 1999: A paraszti közösségtől a ruralitásig. A nemzetközi vidékkutatások utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológiai Szemle* 3. 134–153.

66 Herder 1978.

- Fogel, R. W. 1973a: A Quantitative Approach to the Study of Railroads in American Economic Growth: A Report of some Preliminary Findings <1962>. In: Temin, Peter (ed.) *New Economic History. Selected Readings*. Penguin, Harmondsworth, 183–223.
- Fogel, R. W. 1973b: Railroads as an Analogy to the Space Effort. Some Economic Aspects <1966>. In: Temin, Peter (ed.) *New Economic History. Selected Readings*. Penguin, Harmondsworth, 224–260.
- Fogel, R. W. 1973c: The Specification Problem in Economic History <1967>. In: Temin, Peter (ed.) *New Economic History. Selected Readings*. Penguin, Harmondsworth, 137–164.
- Fohlin, Caroline 1999: The Rise of Interlocking Directorates in Imperial Germany. *The Economic History Review* (52) 2. 307–333.
- Friedmann, Harriet – McMichael, Philip 1989: Agriculture and the state system. The rise and decline of national agricultures, 1870 to the present. *Sociologia Ruralis* (29) 2. 93–117.
- Hanák Katalin – Hanák Péter 1964: *A Magyar Pamutipar története. 1887–1962*. Budapest
- Heilbroner, Robert 1990: Three Faces of Capitalism. *New York Review of Books* (37) 15. 48–50.
- Herder, Johann Gottfried 1978: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról <1784>. In: uő: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Budapest, 41–454.
- Keynes, John Maynard 1991: *A békeszerződés gazdasági következményei <1919>*. Budapest
- Komlos, John 2000: The Industrial Revolution as the Escape from the Malthusian Trap. *The Journal of European Economic History* (29) 2–3. 307–331.
- Kornai János 1957: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján*. Budapest
- Korompay H. János 1999: A Fest-családról. In: Fest Imre: *Emlékirataim*. Budapest, 139–162.
- Kövér György 2002: Ötven óriás. Iparvállalati toplisták Magyarországon a 20. század első felében <1998>. In: uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 328–348.
- Krugman, Paul 2003: *Földrajz és kereskedelem <1991>*. Budapest
- Landes, David S. 2001: Review of Alfred D. Chandler, Jr. *The Visible Hand* [...]. *Economic History Services* 2001. 02.12. URL: <http://www.eh.net/bookreviews/library/landes.shtml>
- Lévy-Leboyer, Maurice 1988: The Quintessential Alfred Chandler. *Business History Review* (62) 3. 516–521.
- Máté Katalin 1980: *A magyar iparfejlődés és intézményi rendszer. 1945–1980*. Doktori értekezés. Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem.
- McCraw, Thomas K. (ed.) 1988: *The Essential Alfred Chandler. Essays toward a Historical Theory of Big Business*. Harvard Business School Press, Boston/MA
- McNeill, J. R. 2000: *Something New under the Sun. An environmental history of the twentieth-century world*. W. W. Norton, N.Y.–London
- Osztrovszky József 1993: [A vízi és vasúti szállítás összevetése] <1847>. In: Ruzsoly József (szerk) *Reform, forradalom, kiegyezés. Összegyűjtött írások és beszédek*. Szeged, 66–73.
- Prior, Ann – Kirby, Maurice 1993: The Society of Friends and the Family Firm, 1700–1830. *Business History* (35) 4 Jones, Geoffrey – Rose, Mary B. (eds): *Family Capitalism*. 66–85.

- Scranton, Philip 2002: *Endless Novelty: Specialty Production and American Industrialization, 1865–1925: An overview by the author himself. European Business History Association Newsletter*. Melléklet
- Sommsich Gyula 1908: *Amerika*. Budapest
- Szántay Antal 1992: Testmagasság és ipari forradalom. „John Komlos: Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy. [...]” *Budapesti Könyvszemle* (4) 3. 320–326.
- Temin, Peter (ed.) 1973: *New Economic History. Selected Readings*. Penguin, Harmondsworth
- Tomka Béla 1997: Személyi összefonódás (interlocking directorates) bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországon. *Replika* 25. 37–46.
- Tóth Róbert 1979: A magyar üzemtörténeti irodalom válogatott bibliográfiája. In: Incze Miklós (szerk.) *Az üzemtörténet-írás kérdései. Elméleti és módszertani tanulmányok*. Budapest, 281–321.
- Toynbee, Arnold 1909: *Anglia gazdasági forradalma a XVIII. században*. Budapest
- Vass Gergely 2001: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Igazgatása a századelőn*. Szakdolgozat. ELTE BTK Történeti Intézet
- Vass Gergely 2003: Bankárok és menedzserek: a *Rimamurányi Salgótarjáni Vasmű* igazgatótanácsa a századelőn (1892–1914) *Korall* 14. 135–158.

Vass Gergely

Bankárok és menedzserek

*a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű igazgatótanácsa a századelőn
(1892–1914)**

Bank–ipar viszony kérdésében a magyar gazdaságtörténet-írás csak az elmúlt 15–20 évben lépett túl a hilferdingi és gerschenkroni téziseken.¹ Miután bebizonyosodott, hogy a *bankuralom* egyáltalán nem feltétlen és közvetlen, az azóta született irodalom kimondva vagy kimondatlanul a *banki érdekérvényesítő képességet* tette központi fogalomná. E vizsgálatok közös gondolata, hogy a banki érdekérvényesítésnek ugyan fontos csatornája a vállalati igazgatótanácsba delegált igazgató, de csak abban a – korábban feltételezettnél jóval ritkább – esetben, amikor a hatalmi viszonyoknak „reális alapja” van. „Reális alapon” rendszeres nagyobb hitelnyújtást és tartós részvénybirtoklást kell érteni.² További közös elem annak illusztrálása, hogy „reális alap” nélkül milyen könnyen uralhatók voltak a bankár-igazgatók: akár a tulajdonosok (a vállalat részvényesei), akár a menedzserek (a vállalat legfontosabb főállású tisztviselői) részéről. A megközelítés határait jelzi ugyanakkor, hogy a szerzők esettanulmányoktól reméltek további eredményeket.

A szokásos funkcionális felosztás megkülönböztet vállalkozói, tőkés és menedzseri feladatokat a vállalatirányításban, ezeknek pedig ideáltipikusan megfelelteti a tulajdonos, a bankár és a menedzser vállalatvezetőket.³ Pontosan leképezi ezt a bankuralom és a menedzseruralom elméletei, amelyek mellett kisebb súllyal, de megtalálhatók a tulajdonosok rendelkezését elsődlegesnek tartó nézetek is.⁴

Jelen cikk éppen e gondolatkört, a vállalatirányítást befolyásoló csoportok kérdését járja körül. Az eddigi vizsgálatokat másképpen folytatva, az érdekérvényesítő képességet vizsgálom egy vállalat igazgatótanácsának döntéshozatali folyamataiban.⁵ Ehhez olyan vállalatot választottam, amelynél a banki befolyás „reális alapjait” újabban megvizsgálták, és ennek alapján irányításáról is megállapítások születtek.

A *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság* a századforduló Magyarországnak gyakran kutatott nagyvállalata. Kiköveteli ezt magának kulcsfontosságú tevékenységi körével, méretével, történetével, sőt, még üzemének

* A cikk az OTKA T034700 számú pályázatának támogatásával készült.

1 Kövér 1997; Kövér 2002; Pogány 1997; Tomka 1997; Tomka 1999.

2 Egyébként ugyanerre jutott Vedres Balázs (1997) is a közelmúltra vonatkozó elemzésében.

3 Például: Kocka 1978: 493; Redlich 1982: 59–62.

4 Lengyel 1989a; Tomka 1999: 13–50; Vedres 1997: 101–123.

5 Megjegyzem, hogy a vizsgálat során a befolyást *diszkreionális* és nem *strukturális* módon értelmezem. Lásd: Vedres 1997.

utóéletével is (egészen a közelmúltig) – nem utolsósorban pedig azzal, hogy az igazgatótanács-ülési jegyzőkönyvek hiánytalan sorban maradtak fenn 1892-től. A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* (PMKB) levéltári anyagának ismeretében Tomka Béla megállapította, hogy a *Rimamurányi* (vagy ahogy a kortársak kedélyesen becézték: a Rima) az önfinanszírozásra képes nagyvállalatok közé tartozott. A PMKB-nak sem tartós hitelviszonya, sem tartós tulajdonosi kapcsolata nem volt a Vasművel, sőt az rendszeresen nagyobb betéteket helyezett el a bankban. Nagyobb volumenű finanszírozási ügyletei pedig több bank együttes részvételét tették szükségessé, ami növelte a vállalat mozgásterét. Ezekon az alapokon a pesti nagybank képviselője – bár személyesen az elnök Lánczy Leó ült a Rima igazgatótanácsában – nem volt képes érzékelhető mértékben befolyásolni a vállalat döntéseit. Az első világháború előtt a döntések az iparvállalat műszaki és kereskedelmi vezérigazgatója kezében összpontosultak, Lánczy Leó és bankártársai csupán formális udvariassági megnyilatkozásokra szorítkoztak az igazgatósági üléseken, és adott esetben még legközvetlenebb érdekeiket sem tudták a részvényesekkel szemben érvényesíteni – állítja Tomka Béla.⁶

A továbbiakban tehát a következő kérdésekre keresem a választ: (1) vajon milyen banki befolyást közvetíthettek egy iparvállalat felé a kívülről delegált igazgatósági tagok; (2) vajon a vállalati menedzserek mennyire zárhatták ki nem főállású igazgatótársaikat a döntéshozatalból? Az alábbiakban a Rimamurányi igazgatótanács-ülési jegyzőkönyvei alapján azonosítom az igazgatók főbb csoportjait, megállapítom az ülések koreográfiáját, s ebben az egyes igazgatók szerepét. A kutatás időhatárait forrásadottságok, illetve szervezettörténeti megfontolások szabták meg: 1892 az első év, amelyben teljes a jegyzőkönyvek sorozata, 1914 nyarat pedig, még a világháború kitörése előtt, a műszaki vezérigazgatói poszt megszüntetése avatja korszakhatárrá.

AZ IGAZGATÓTANÁCS FELÉPÍTÉSE

A részvénytársaság legfelső szervezetét a kereskedelmi törvény (1875: XXXVII. tc.) és a társaság alapszabályai definiálták.⁷ A szabályozás alapján az *igazgatóság* szerepét úgy érdemes felfogni, mint egy centrális pontot: egyrészt felelősséggel tartozott a tulajdonosoknak, hiszen ők bízták meg a társaság vezetésével, mintegy tulajdonosi jogaik egy részét delegálva rá; másrészt viszont maga is létrehozott egy adminisztratív szervezetet e jogosítványok részleges tovább delegálásával. Elméletileg tehát az igazgatóság az adminisztráció bármely kérdésébe beleszólhatott, mint ahogy a *közgyűlés* is az igazgatóság bármely ügyébe beavatkozhatott. Egy nagyvállalat folyamatainak komplexitása, ezek átlátásának jelentős szakértelem- és időigénye, valamint nem utolsósorban a részvényesek *racionális érdekte-*

6 Tomka 1999: 91–96, 99–104, 117–118, 140–142, 154–155.

7 Magyar Országos Levéltár (= MOL) Z 41 186. csomó (cs.) A Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű-részvény-társaság Alapszabályai (Alapszabályok)

lensége azonban egyfajta munkamegosztást hozott létre a fenti szereplők között. Mindazonáltal a „delegálók” igyekeztek fenntartani az ellenőrzés egyes csatornáit. E munkamegosztás és ellenőrzés sajátos rendszerének része a *felügyelő bizottság* és a *végrehajtó bizottság* intézménye. Előbbi a részvényesi kontroll egyik eszköze; utóbbi pedig az igazgatóság belső szerve, mely adott célra időlegesen jön létre. E szép tiszta rendszer a gyakorlatban a vállalati működés külső (nem részvényes vagy alkalmazott) érintettjeivel „szennyeződött”. A kapcsolat ápolása egyes hitelezők, eladók és vevők, vagy éppen az állam felé eléggé fontos lehetett ahhoz, hogy ezen aktorok képviselői szerepet kapjanak a fenti rendszer valamely szintjén. Épp e szerep, e befolyás súlya lesz vizsgálódásunk tárgya.

Az igazgatótanács jogi jelentőségét az adta, hogy harmadik személyek és hatóságok felé az igazgatók képviselték a vállalatot. Hatáskörüket az alapszabályok és a közgyűlés határozta meg: „Az igazgatóság [...] a társaságnak mindazon ügyeit elintézi, amelyek a közgyűlésnek fenntartva nincsenek.”⁸ Fontos kötelességük volt gondoskodni a kereskedelmi könyvek vezetéséről, valamint lebonyolítani az évi rendes közgyűlést: szabályszerűen összehívni, jelentést, mérleget, leltárt összeállítani és bemutatni. A döntéseket testületi ülésen hozták meg, legalább három tag jelenlétében. Meghatározott célra „saját kebeléből” különbizottságot (végrehajtó bizottságot) választhatott a testület, utólagos jelentéstétel kötelezettsége mellett. Amennyiben a közgyűlés elégedett volt tevékenységükkel, megadta számukra a felmentvényt, azaz maga is felelősséget vállalt cselekedeteikért. Az Alapszabályok szerint – és a fent vázolt jogkör-delegációval összhangban – az igazgatóság tagjait (7–15 főt) a közgyűlés választotta, javadalmazásukat szintén e fórumon alapították meg; egyetlen megkötésként egyenként 25 részvényt le kellett tenniük hivataluk átvétele előtt. Öt évre választották őket, szükség esetén pótválasztást tarthattak.

A Rima igazgatótanácsának gyakorlati jelentőségét bizonyítja, hogy előterjesztéseit a közgyűlés kivétel nélkül megszavazta a vizsgált időszakban. Az igazgatósági ülésekre általában kéthavi gyakorisággal került sor. Ezekről német és magyar nyelvű jegyzőkönyvek készültek. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint tájékoztató jelleggel a társaság minden fontosabb rendszeres és eseti ügye terítékre került; ha máshogy nem, legalább tudomásul vett jelentés formájában. Idővel bekerültek e körbe a leányvállalatok ügyei is. A jelentések mellett rendszertelenül feltett kérdések, kibontakozó viták, illetve a létrehozott különbizottságok utalnak arra, hogy az ülésezés és a jegyzőkönyv-vezetés nem vált formálissá: látni fogjuk, hogy a Rima esetében az igazgatótanács valóban egyfajta döntéshozó fórum volt.

Az igazgatótanács létszáma 1892 és 1914 között általában 9–10 fő volt, csupán a századforduló előtti években esett a minimumot jelentő 7 főre (egyszerűen halálesetek miatt, emiatt előre is hozták az új választás időpontját⁹). Az üléseken

8 Alapszabályok 29. §.

9 MOL Z 368 1. cs. 3. tétel (t.). 1899. szept. 29.

e két évtized alatt 19 személy szerepelt hosszabb-rövidebb ideig.¹⁰ Közülük 12-en egyértelműen bankok embereként kapták a pozíciót; ők egyébként hét különböző pénzügyi intézményhez kötődtek.¹¹ További egy személy valószínűleg szintén bankképviselőként jutott a pozícióhoz, a '90-es években azonban fokozatosan megszűntek egyéb tisztségei, jelen igazgatóságnak pedig alelnökévé vált. Négy arisztokrata földbirtokos, illetve politikus mellett végül ketten a Rima teljesállású vezérigazgatójaként (műszaki, illetve kereskedelmi) kerültek a testületbe. Ezek a számok igen erős bankbefolyást sejtetnek.

Kicsit más arányokat kapunk, ha évenként vizsgáljuk a kérdést. Úgy tűnik, a *Wiener Bankverein* (WBV) végig két igazgatótanácsi tagra volt „jogosult”, az *Österreichische Länderbank* egyre, míg a *Fonciere* biztosító csak az időszak elején, az *Angol–Osztrák Bank* és a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* pedig 1899-től kezdődően delegált egy-egy tagot. A 9–10 fős igazgatóságból tehát általában négyen-öten tartoztak a banki csoportba. Rajtuk kívül minden évben ketten a Rima vezérigazgatójaként szerepeltek, egy fő a már említett alelnök, a többiek pedig egyéb minőségben vettek részt az üléseken. Tehát a mindenkori igazgatótanács majdnem feléről feltételezhető, hogy bankérdekeket képviselt az üléseken.

Tovább módosul a kép, ha az igazgatók „nélkülözhetőségét”, azaz hiányzásaik gyakoriságát is figyelembe vesszük. Az üléseken bár nagy részük meg szokott jellenni, egy vagy két fő hiányzása megszokott dolog. Néha tartottak kis igazgatósági üléseket, hirtelen felmerülő sürgős ügyekben: ezeken csak négy-öt igazgató vett részt, és nem írták a hiányzókat.¹² A nagy igazgatósági ülésekről magukat leggyakrabban kimentők az arisztokrata csoportból kerültek ki: úgy tűnik, csekély ambíciójuk és nélkülözhetőségük alapján ők álltak legtávolabb a vállalati döntéshozataltól. A másik pólust azok alkották, akik nélkül viszont a kis ülések sem voltak megtarthatóak. Ebbe a csoportba tartozott a társaság aktuális elnöke vagy alelnöke, a két vállalati vezérigazgató, végül egy vagy két banki képviselő (a WBV legalább egyik képviselője, mellette a századforduló után a PMKB-é is ilyen). Egyébként ugyanezt a kört rajzolja körül az a megfigyelés is, hogy 1892 és 1914 között soha nem tartottak igazgatótanácsi ülést a két vezérigazgató, a WBV egy igazgatója és a Rima alelnöke nélkül.

10 Az igazgatótanácsi ülések jegyzőkönyvei alapján megállapított igazgatói névsorhoz a *Magyarország tiszti cím-és névtára* c. kiadvány különböző évfolyamai és a *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvény-társaság fejlődésének története a XXV. évi közgyűlés alkalmából, 1881–1906.* című kiadvány adatai alapján állapítottam meg a delegáló intézményeket.

11 *Wiener Bankverein, Österreichische Länderbank, Angol–Osztrák Bank, Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Magyar Leszámtóló és Pénzváltóbank, Egyesült Budapest Fővárosi Takarékpénztár, Fonciere* biztosító. Az intézmények közötti kapcsolatokat nem derítettem föl. Tisza István (a későbbi miniszterelnök) ebben az időben a *Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank* elnöke volt, őt azonban nem számoltam a bankárok közé.

12 Például: MOL Z 368 2. cs. 2. t. 1909. jún. 30.; 1911. febr. 7.

Az igazgatók

Az eddigiek az igazgatósági tagság erősen változó minőségére figyelmeztetnek. Ezért a következőkben ismerkedjünk meg közelebbről az igazgatókkal.

A *Rimamurányi* tisztviselői szervezetét a két vezérigazgató irányította. Az igazgatótanácsban egyedül ők voltak a társulat teljesállású alkalmazottai, így mindenkinél több idejük lehetett a Rima ügyeinek kiismerésére. Rendszeres jelentéseik az igazgatósági ülések alapját jelentették, ezért nemigen tartottak ülést bármelyikük nélkül. A kor gazdasági közvéleménye nagy szerepet tulajdonított nekik a vállalat fejlődésében, és ezt a véleményt szemmel láthatóan az igazgatótársak is osztották.¹³ Borbély Lajos¹⁴ a Rimamurányi alapításától kezdve viselte a műszaki vezérigazgatói címet, részt vett és referált az igazgatósági üléseken; azonban csak 1892-ben választották be a testületbe és kapott cégjegyzési jogot. Noha 1910-ben lemondott a vezérigazgatóságról, mint az igazgatótanács műszaki delegáltja továbbra is a műszaki irányítás feje maradt. 1914. július 1-jén végleg visszavonult. Bíró Ármin¹⁵ 1881-től kereskedelmi igazgató. Szintén 1892-ben lett az igazgatóság tagja, majd 1896-tól megkapta a kereskedelmi vezérigazgató címet. 1910-ben általános vezérigazgató lett, Borbély Lajos teljes visszavonulásával pedig a vállalatcsoport legfőbb egyedüli irányítója. E pozícióban érte a halál 1917 nyarán; a társaság irányítását fia, dr. Bíró Pál vette át.

13 Néhány példa: Krausz 1991: 66 és 82; *Pesti Napló* 1909. júl. 4.; MOL Z 368 2. cs. 1. t. 1906. június 30.

14 Borbély Lajos 1843. december 1-jén született Csókán (Torontál vm). Tanulmányait a selmecbányai akadémián végezte, Kerpely Antal tanítványaként. 1868-tól kohómérnök-gyakornokként részt vett a diósgyőri állami vasmű beindításában, azonban személyes ellentétek miatt két év múlva távozott. Ezután külföldön mérnökösködött; 1870-ben Floridsdorfból (Ausztria) került Salgótarjánra, a Rima egyik elődállalatához. Első nagy sikerét itt aratta, amikor a németországi mintára beállított, mégis rossz minőségű acélt termelő kavarókemencéket sikerült a salgótarjáni barnaszénre optimalizálnia. Folytatta kísérleteit, ennek eredményeit és a külföldi tapasztalatokat is rendszeresen publikálta a *Bányászati és Kohászati Lapokban*. Legnagyobb tudományos eredményét 1878-ben a Borbély-féle gáztüzelésű izítókemence szabadalmával érte el. 1873-tól a *Salgótarjáni Vasfinomító Társulat* műszaki igazgatója lett. Az egyesült *Rimamurányi Vasműben* kezdettől ugyanezt a funkciót töltötte be, ő volt a műszaki vezérigazgató. Tipikus mérnöki szemlélettel állt nemcsak a termelés műszaki feltételeinek megteremtéséhez, hanem teljes folyamatának megszervezéséhez is. A vállalat irányításától 1914-ben vonult vissza. 1894-ben III. osztályú vaskoronarendet kapott, 1910-től országgyűlési képviselő, öregkorára az MTA Wahrmann-díjjal tüntette ki „közgazdasági alkotásaiért”. 1923-ban halt meg. A közvetlen utókor mint a Rima nagyságának (egyik) megteremtőjeként emlékezett rá. Lásd: Vass 2001: 56 (151. jegyzet); Kiszely 1997: 23–35.

15 Brüll Ármin néven született 1849. december 5-én a morvaországi Sternbergben (ma Šternberk, Csehország). 1872-ben mint a *Rimamurányivölgyi Vasművelő Egyesület* pesti kereskedelmi képviselőjének vezetője bukkant fel. A két elődállalat egyesülésének szorgalmazója volt, és a kivitelezésben nagy szerepet játszott, így maradhatott 1881 után kereskedelmi igazgató. Élete ezután összefonódott a Rimával, amelynek jelentős nemzetközi és hazai kapcsolatrendszerét épített ki. A kartellkérdés elismert itthoni szaktekintélyévé vált. 1898-ban magyarosított Bíróra. Lánczy Leó hűgát vette feleségül. 1917 júniusában halt meg, Lánczy Leó ekkor elmondott emlékbeszédében a Lengyel György-féle „alapítók nemzedékének” jellegzetes, büszke, önjerejéből fölemelkedett, közszerepet vállalni nem akaró vállalkozó-polgára képét vázolja föl. Két fia közül Pál futotta be a nagyobb karriert: a két világháború között a Rima nagyhatalmú vezérigazgatója volt. Leó nevű kisebb fia a PMKB tisztviselőjeként kezdte el pályáját. Lásd: Vass 2001: 56 (152. jegyzet); Lengyel 1989b.

Mint láttuk, a nem teljesállású igazgatók nagy része bankok képviseletében kapott helyet a Rima legfelső vezetésében. A vállalat bankkapcsolatai közül az *Angol–Osztrák Bank* (A–OB), az *Österreichische Länderbank*, valamint a *Wiener Bankverein* már a Rimamurányi alapításában is részt vett, és az új vállalat székhelye akkoriban a *Fonciere* biztosító székházában volt.¹⁶ A századforduló leányvállalat-szerző tranzakcióit az A–OB és a WBV mellett a *Hazai Bank* és a *Deutsche Bank* finanszírozta.¹⁷ A PMKB eredetileg a WBV szövetségeseként kerülhetett kapcsolatba a Rimával. 1897-ben a bukaresti képviselő megszervezéséhez nyújtott segítséget, pedig a budapesti nagybanknak ekkor még nem volt az érdekeit képviselő igazgatója a *Vasműnél*.¹⁸ A századforduló évétől aztán egyre nagyobb szerepet vállalt a PMKB a Rima hazai és nemzetközi bankügyleteiben; a közvetlen összeköttetést személyesen Lánczy Leó biztosította. A század első évtizedében egyébként a közvélemény egyértelműen a két utóbbi bank (PMKB, WBV) üzletkörüéhez sorolta a társaságot.¹⁹ Tették ezt annak ellenére, hogy tartós részvénytulajdon e bankok sem mutattak föl. Egy 1909-es eset eredményeképp 1910 elejére a Bankverein és a Kereskedelmi által vezetett szindikátus ugyan a részvények 40%-a felett rendelkezett, 1909-ben és 1913-ban azonban nem mutatható ki ennek tizede sem.²⁰ Az eddig említettekén kívül még több magyar, osztrák és német bank neve is előfordul az iratokban, egy 1909-es újságcikk pedig hat érdekelt bank súrlódásáról beszél.²¹ Ehhez képest a szakirodalomban az utóbbi időkig közhelyszámba ment a megállapítás, hogy a Rima a PMKB vállalata volt.²² A képet mostanában Tomka Béla rajzolta át.²³

A bankok mindenesetre erős nyomot hagytak az igazgatóság összetételén: a külföldi intézetek közül a WBV a vizsgált időszakban végig két igazgatót és egy felügyelő bizottsági tagot adott, a *Länderbank* egy igazgatót, az *Angol–Osztrák Bank* szintén egy képviselővel szerepelt az igazgatótanácsban (bár nem volt jelen az 1895–99 közötti években). A magyar *Fonciere* egy felügyelő bizottsági tagot és 1895-ig egy igazgatót, végül a PMKB 1899-től Lánczy Leót delegálta. Különösen figyelemreméltó, hogy a WBV és az *Angol–Osztrák Bank* igazolhatóan törekedett a folytonosságra: egy-egy halálesetet követően már a következő közgyűlésen új jelöltet állítottak. A jegyzőkönyvek alapján egyébként a legtöbb hozzászólást éppen e három utóbbi bank (PMKB, WBV, A–OB) emberei tették.

Talán szintén bankképviselőként került a *Rimamurányi* egyik elődvállalatához Loisch Ede. 1887-ben legalábbis még három másik, kizárólag pénzügyi igazgatóság tagja volt. Ezekből 1908-ra csak egy maradt. A Rima vezető testületénél

16 Réti 1977: 25–30; A *Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Részvény-társaság fejlődésének története* 1906: 58–63; Szvicsek 1993: 25–26; *Drasche* 1938: 15–16; Tomka 1996: 59–60; MOL Z 368. 1. cs. 1. t. 1897. március 31.

17 MOL Z 368 1 cs. 3. t. 1900. január 27.; február 16.

18 Tomka 1996: 59-60; MOL Z 368. 1. cs. 1. t. 1897. március 31.

19 Például: *Drasche* 1938: 16; Kövér 1996: 295; Krausz 1991: 65–66; *Pesti Napló* 1909. július 4.

20 MOL Z 41 186. cs. 2085/b sz. 1909. október 1.; Tomka 1999: 173.

21 MOL Z 41 186 cs. 2085. sz.; *Pesti Napló* 1909. július 4.

22 Berend – Ránki 1955: 131; Katus 1978: 269.

23 Kövér György (1996: 295–296 és 2002: 317) felvetése alapján. Lásd 7. jegyzet.

viszont 1891-től 1911-es haláláig alelnöki tiszteletet töltött be, az utolsó tíz évben ráadásul elnök nélkül. Ezen időszak alatt egyéb tagokhoz képest aktívan részt vett az igazgatóság és a vállalat életében. Már csak pozíciójánál fogva is, nem hiányzott az ülésekről, sőt az idők folyamán majdnem minden különbizottságban benne volt. Ugyanakkor ő az egyetlen nem alkalmazott igazgató, aki az ülések között is időigényes feladatokat végzett.²⁴

Az arisztokrata tagok közül Fáy Gusztáv Gömör vármegye főispánja volt, gr. Andrassy Géza és gr. Wurmbbrandt Vilmos mint földbirtokos szerepel a forrásokban. Fiatalkorában gr. Tisza István is megfordult e testületben. Megválasztásuk oka csupán Andrassy esetén nyilvánvaló: 1900-ban lett igazgatósági tag, ebben az évben vette meg tőle a *Vasmű* Sajó-völgyi kohóit és bányáit.²⁵ Tisza István 1892-től 1901 januárjáig ült a Rima igazgatóságában, sőt ezalatt a társaság elnökeként funkcionált; távozásának oka az új összeférhetetlenségi törvény lett (1901: XXIV. tc.). Ő ekkoriban egyébként a *Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank* elnöke is volt, ennek ellenére nem számított a bankemberek közé, mivel önmagát mindig politikusnak tartotta. Ennek egyetlen nem elnöki minőségben tett hozzászólása is bizonyítéka lehet: ez ugyanis a kereskedelmi miniszterrel történt lobbibeszélgetéséről számolt be.²⁶ A szakirodalom szerint anyagi nehézségek miatt vállalt gazdasági társasági szerepeket ezidőtájt (a csak végrehajtó bizottsági tagságáért a Rimától kapott évi 6000 korona *tantieme*, a rendes igazgatói díjazáson felül, legalábbis nem cáfolja ezt a föltevést).²⁷ 1909-ben Andrassy neve merült fel lehetséges elnökeként, mint „semleges magyar személyiség”,²⁸ noha ez utóbb nem realizálódott. A megfogalmazás sejteti, hogy arisztokraták szerepeltetése részben presztízs-kérdés, ám az érdemi vitákban ők nem vesznek részt. A jegyzőkönyvek alapján annyi megállapítható, hogy nemcsak ez a csoport hiányzott leggyakrabban az ülésekről, de Tiszát leszámítva egyetlen érdemi hozzászólásuk sem volt az évek folyamán.

AZ IGAZGATÓSÁGI ÜLÉSEK

A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy az üléseknek megszokott menete volt. Egy tipikus igazgatótanácsos ülés tematikájának törzsét Borbély és Bíró vezérigazgatók üzemi–műszaki és üzleti–kereskedelmi jelentése, személyzeti és segély-ügyei, valamint előterjesztései alkották. Nagyon gyakran ezek voltak az első, és az is előfordult, hogy az egyetlen napirendi pontok; általában terjedelemben is a leghosszabbak. A következő fejezet részletesebb leírást ad majd róluk, mert nemcsak a mene-

24 1892-ben például ő tárgyalta végig az *Első Magyar Csavargyár*ban vállalt tulajdonrészesedést, és referált egy regálé-per ügyében is. MOL Z 368 1. cs. 1. t. 1892. ápr. 29.; 1892 június 10.

25 Pikáns, hogy eközben Andrassy az agrárius mozgalom jeles alakja volt. Vermes 1994: 66 és 512 (38. j.).

26 MOL Z 368 1. cs. 1. t. 1893. október 14.

27 Pölöskei 1985: 33; Vermes 1994: 97–99; MOL Z 368 1. cs. 3. t. 1899. október 16.

28 MOL Z 41. 186. cs. 2085/a sz. 1909. július 8.

dzserigazgatók tevékenységi és hatáskörét mutatják meg, hanem azok korlátjait is.

Értelemszerűen nem minden igazgatósági ülésen, de évi rendszerességgel szerepelt a közgyűlést előkészítő lépések, illetve a közgyűlés utáni teendők többnyire mechanikus sora. Ilyenkor többnyire ezzel kezdték az ülést.

Természetesen majdnem minden ülésen elkerülhetetlen volt bizonyos technikai kérdések tárgyalása: előző ülés jegyzőkönyvének fölolvastása és hitelesítése, szükség esetén üléselnök választása, információ a távozó és az új igazgatókról, a végrehajtó bizottsággal kapcsolatos napirendi pontok (választás, feladat kiosztás, rendelkezéseinek jóváhagyása) stb. A jegyzőkönyvekből egyébként úgy tűnik, hogy a közgyűlések előkészítését és a technikai kérdéseket egyaránt a legnagyobb egyetértés jegyében tárgyalták az igazgatók.

Időnként tisztán protokolláris hozzászólásokkal találkozunk: Borbély Lajos üdvözlése vaskoronarenddel történt kitüntetésekor, „Lánczy Leó igazgatósági tag meleg szavakban mond köszönetet az igazgatóság nevében a vállalat mindkét vezetőjének céltudatos és odaadó munkálkodásukért...”²⁹

Minden ezektől elütő napirendi pont föltűnő, különösen, ha azokat nem a vezérigazgatók valamelyike kezdeményezte. Az igazgatótársak érdeklődését különösképpen magára vonta néhány téma: ezekre vonatkozóan jegyzőkönyvben megörökített kérdéseket tettek föl; különbizottságok feladatául szabták azokat; esetleg akár nyílt vita is kibontakozott róluk. Éppen az ilyen esetek felvázolása árulja majd el a legtöbbet a döntéshozatal mechanizmusairól.

A vezérigazgatói jelentések

Borbély Lajos műszaki vezérigazgató feladata a Rima műszaki-adminisztratív szervezetének vezetése volt. Leggyakoribb hozzászólása ezért az üzemi jelentés, ami két évtized alatt alig néhány igazgatósági ülésről maradt el; ha másra nem nyílt mód, egymondatos jelentést akkor is elvártak tőle.³⁰ Rendszerint azonban jóval hosszabbra nyúlt, mint egy mondat. Az üzemi jelentésről elsősorban azt kell megállapítani, hogy igen változatos szerkezetű lehetett, és tartalma sem volt standardizálva. Egyszerűen az aktuális problémák szabták meg. Néhány állandó jellemzőt azért találhat az olvasó. Három típusú időtáv fordult elő: a folyó üzemi jelentés az utolsó (június 30-iki) üzemi-forduló óta eltelt időszakra vonatkozott; a múlt üzleti jelentés, általában összességében, az éppen lezárt üzleti év adatait tartalmazta; illetve a „jelenidejű” jelentés az utolsó ülés óta történekekről szólt. Tartalma szerint volt egy állandó rész: ez viszonylag sematikus az egyes termelési-raktári adatokból, elhúzódó építkezések-beruházások idején annak fontosabb adataiból állt; valamint egy változó rész: ez pedig a jelentősebb események, megoldandó problémák részletezését tartalmazta.

²⁹ MOL Z 368 1 cs. 2. t. 1896. június 26.; MOL Z 2. cs. 2. t. 1910. szeptember 24.

³⁰ Egy példa: MOL Z 368 1. cs. 1. t. 1898. október 18.

Az állandó rész néhány jellemzőjét a következőkben lehet összefoglalni. Az igazgatótanács általában megkapta a jelenidejű és a folyó üzletvire vonatkozó elemzést is egymás után. A vonatkozó adatokat a jelentés rendszerint szembesítette a múlt év hasonló időszakával, megállapítva a változás irányát, mértékét; kedvőtlen fejlemények esetén magyarázatot fűzve hozzá. A termelési adatokat négy-öt összefoglaló termék kategória szerint részletezte, majd összegezte is. Üzem vagy telephely szerinti tagolás csak speciális helyzetekben fordult elő (többnyire új üzem vagy bánya nyitáskor figyelték annak teljesítményét). Nagyon gyakori, hogy a nyilvánvalóan rendelkezésére álló statisztikákra csak szóban utalt: „a nyersvaskohók üzemét illetőleg jelenti vezérigazgató úr, hogy az nagyon kedvező és a termelés lényegesen olcsóbb, mint múlt évben.”³¹ Néhol pedig határozottan az az ember benyomása, hogy az igazgatók írásos formában is megkapták a jelentéseket.³² Végül megemlítem a leggyakoribb adatokat: a bányászat, az erdészet, a kohászat, a nyers gyári termelés mérőszámai; az elszállított áruk, a raktárkészletek, valamint a rendelésállomány mértéke (mindez természetes mértékegységekben kifejezve); valamint termelési árak (azaz költségstatisztika). Beruházások és építkezések idején az eddig elköltött és még elköltendő pénzeszeget, valamint a beruházás elkészültének idejét szokta tudtul adni a jelentés.

A változó rész mindenféle üzemi ügyekkel foglalkozott. Utólagos jelentés elévzett karbantartásokról, hamarosan szükségessé váló javítások, kisebb-nagyobb beruházások, az alapanyag-beszerezés nehézségei éppúgy terítékre kerültek itt (különösen kritikus volt a csak külföldről beszerezhető koksz, valamint a munkaerő kérdése), mint a munkástelepek rendje; egy ízben pedig a fizetést szállító hivatalnok kirablásáról olvashatunk. A beruházási javaslatokhoz úgy végzett jövedelmezőségi számítást a műszaki vezérigazgató, hogy megadta, hány év alatt térül meg a beruházás költsége; egyszer-egyszer pedig előfordult az elérhető éves megtakarítás kamat formájában történő kifejezése is (ami igen modern gondolat).

Az üzemek irányításán kívül Borbély Lajos cselekvési körét kijelölik jelentéseinek egyéb rendszeresen előforduló témái. A telephelyek műszaki személyzetének, és saját irodájának személyzeti ügyei; a vállalati nyugdíjbiztosítási pénztárak (külön tiszti és munkáspénztár volt) ügyei, az általuk alkalmazott orvosokkal; az iskolaszékeknek és tanítóknak tett adományok, az éves zárszámadások; az élelmezési üzletek hálózata (a Rima saját munkásainak olcsóbb vállalati üzleteket tartott fenn); a Rima hatósági kapcsolatai közül a helyhatóságok, virilis ügyek, bányahivatalok, beleértve az ezeknek szóló adókat és illetékeket; végül a helyi egyházakkal való kapcsolattartás felmerülő kérdései. Mindezek tekintetében tulajdonképpen önállóan döntött, de jelentéstétel és utólagos igazgatósági jóváhagyás mellett.

Előre egyeztetnie kellett ellenben a beruházásokat, ha nagyobb összegek elköltéséről volt szó. Szintén előzetes kérésre és esetről esetre kapott csak fölhatalmazást jogi lépések megtételére: ezek elsősorban ingatlanügyekre (bányaterület vétele stb.) és szerződések kötésére terjedtek ki. A szerződéskötések az üzemek

31 MOL Z 368 1. cs. 1. t. 1893. április 11.

32 Például: MOL Z 368 1. cs. 1. t. 1897. január 9.

mindennapos termelőmunkájához kapcsolódó, telephelyekhez közeli partnereket érintettek: fuvarosok, vasutak, földbérlet, alapanyag-beszállítók stb. Borbély az utólagos jóváhagyást lényegében mindig, az előzetes felhatalmazást pedig az esetek jelentős részében szándéka szerint kapta meg.

A kereskedelmi vezérigazgató, Bíró Ármin feladatköre valamivel szűkebbre szabott volt. Ez abban is megnyilvánult, hogy jóval kevesebbet szerepelt a jegyzőkönyvekben, mint kollégája (és persze jóval többet, mint bárki más). Kezdeti alacsonyabb presztízsét sejteti, hogy későn kapott vezérigazgatói címet, valamint a tény, hogy rendszerint Borbély után szólalt csak meg. Hátrányát azonban az 1900-as években ledolgozta; ekkoriban észrevehetően hosszabb jelentésekkel szerepelt, mint korábban. 1910-ben már senki sem lepődött meg, amikor ő lett az általános vezérigazgató. Elsődleges hatásköre a kereskedelem, értékesítés, pénzügyek, számvitel kérdéseire, mérleg összeállítására, külföldi partnerek és viszonyok ismeretére, kartelltárgyalások folytatására terjedt ki. Ezentúl természetesen saját irodájának személyzeti ügyei, valamint a Budapestről intézhető ügyek: cégbírói és egyéb jogi ügyek, a közgyűlések lebonyolítása képezte jelentései tárgyát. Mindazonáltal e területeken ugyanolyan döntési szabadsággal rendelkezett, mint kollégája, és a részletes jelentést is ugyanúgy elvárták tőle. Hasonlóképpen: az igazgatóság felhatalmazása kellett jogi ügyletek és finanszírozási lépések lebonyolításához.

Fontos (és idővel egyre terebélyesebb) részét képezte Bíró Ármin mindenkori beszámolójának a piaci helyzetelemzés. Értékelt az elmúlt időszak jelenségeit, a piac felvevőképességét az egyes termékcsoportokban. Ugyanakkor igyekezett a közeljövő tendenciáit is előre jelezni. Fejtegetéseiben az adott termékcsoport iránti kereslet jellegzetes indikátoraira támaszkodott: mezőgazdasági eszközökben az adott évi aratás bősége, építési vasak területén a budapesti építési piac alakulása volt ilyen. Az indikátorok mellett elemzésének fontos részét képezte részint a belföldi kartellhelyzet, részint a külföldi piacok tendenciáinak vázolása. Általában az ausztriai, németországi és Egyesült Államok-beli helyzetképet ismertette, a nyomott vagy éppen emelkedő árakat közvetlen összefüggésbe hozva ezekkel. Ismereteit magyar és külföldi újságokból nyerte, úgy napilapokból, mint szaklapokból. Más csatornákon is rendszeresen jutott információkhoz, mert alkalomadtán bátran kritizálta az újságok jelentéseit. Talán a nemzetközi kartellek létrehozásához vezető tárgyalások, majd ezen kartellek irodái játszottak szerepet kiterjedt információs bázisában. A jelentés e fejezetébe az igazgatótársak természetesen nem szóltak bele, rendszeressége azonban legalábbis arra utal, hogy igényt tartottak rá.

A Bíró által használt statisztikai apparátus egyébként elsősorban az áruszállítók tömegére (belföld–külföld és fő termékcsoportok szerint bontva), az átlagos értékesítési árakra, valamint a kintlevőség értékére irányult, továbbá ő interpretálta az éves mérleget és zárszámadásokat is.

Összefoglalva az eddigieket: az ülésekről készített jegyzőkönyvek törzsét a műszaki és a kereskedelmi vezérigazgató jelentései, illetve előterjesztései alkot-

ják. Ezek részletes és adatgazdag beszámolók voltak, amelyek talán írásban is elkészültek. Mind a jelentéseket, mind az előterjesztéseket jórészt módosítás nélkül fogadta el az igazgatóság. Éppen az adatgazdagság árulja azonban el, hogy az igazgatótársak igenis rajta tartották szemüket a Rima helyzetén; és éppen az adatgazdagság irányítja figyelmünket azokra az ügyekre, amelyek a menedzserigazgatók igazán széles cselekvéskörének mégis határokat szabtak.

Kérdések, különbizottságok és viták

A vezérigazgatói jelentések monológja után ebben a fejezetben azokat az eseteket sorakoztatom föl, amelyekben az igazgatótársak is megnyilvánultak. Ezért a jegyzőkönyvekből kigyűjtöttem a külön feltett kérdéseket, az igazgatóság kebelén belül formált különbizottságokat és a kialakult nyílt vitákat. Mindezek alkalmat teremtenek számunkra, hogy az eddig néma igazgatók hangját meghalljuk, és a döntéshozatal folyamatát meglessük.

Az általam földerített információ-kérések mindegyike az 1902–1903-as évekre esik, és a *Wiener Bankverein* két akkori delegáltjához fűződik. A bankképviselők a következő négy ügyről tettek föl egy-egy kérdést a vezérigazgatóknak: a kartell tárgyalások helyzete; évközi nyugdíjintézeti mérleg „a tisztánlátás végett”; eladási árak várható alakulása; végül kérték, hogy a jövőben mindig jelentsenek a leányvállalatokról is.³³ Ezek tehát olyan témák, melyeket a bankárok inkább kifejtésre érdemesnek tartottak, mint a vezérigazgatók. E kéréseknek-kérdéseknek azonban a kívánt tájékoztatás megadásán túl döntéshozatali következménye nem volt.

Következő témául az igazgatósági albizottságok (különbizottságok és végrehajtó bizottságok) szerepe kínálkozik. Felteszem, hogy olyan célra hoztak létre az igazgatók albizottságot, amit fontosnak tartottak az igazgatóság hatáskörében tartani, illetve hogy inkább az aktívabb és hozzáértőbb igazgatók vállaltak ezekben pozíciót. 1892-től a századfordulóig bizonyíthatóan működött egy végrehajtó bizottság. Tagjai Tisza István (mint a társaság elnöke), Loisch Ede (mint alelnök, és az igazgatóság tevékeny tagja), Borbély és Bíró (mint vezérigazgatók) voltak, valamint a *Wiener Bankverein* egy, esetenként két képviselője.³⁴ Egyetlen végrehajtó bizottsági ülési jegyzőkönyv maradt fenn az időszakból, ez pontosan ugyanazt a tárgykört öleli föl, mint a korabeli igazgatósági ülések, természetesen azzal a különbséggel, hogy az igazgatóság következő találkozásakor formálisan jóváhagyták a határozatokat.³⁵ Az igazgatóság a századfordulóig kétszer hozott létre *ad hoc* különbizottságot alapszabály-módosítások előkészítésére, ugyanezzel a tagsággal.³⁶

Végrehajtó bizottsággal legközelebb 1910-ben találkozunk, egészen más körülmények között. 1910 júliusában Borbély Lajos 38 évi szolgálat után lemondott

33 MOL Z 368 2. cs. 1. t. 1902. június 3.; 1902. december 19.; 1903. április 9.

34 MOL Z 368 1. cs. 1. t. 1892. október 11.; 2. cs. 1. t. 1895. október 14.; 3. cs. 1. t. 1899. október 16.

35 MOL Z 369 1. cs. 1. t. 1893. december 28.; MOL Z 368 1. cs. 1. t. 1894. január 16.

36 MOL Z 368 1. cs. 1. t. 1892. október 10.; 1. cs. 1. t. 1900. február 16.

műszaki vezérigazgatói tisztéről, és Bíró Ármin általános vezérigazgató lett. Am „az üzletvitel akadálytalan továbbvitelére” az igazgatóság négytagú végrehajtó bizottságot választott, melyben ismét Borbély (mint az igazgatóság „műszaki delegáltja”), Bíró vezérigazgató, a *Wiener Bankverein* egyik igazgatója, valamint a PMKB elnöke (Lánczy Leó) kapott helyet.³⁷ Ez a bizottság – bár az igazgatóság kebeléből választatott, és határozatait az hagyta jóvá – valójában összekötő és szűrő szerepet töltött be az adminisztratív szervezet és az igazgatóság között. Üléseire beszámolóval tartoztak a vállalat különböző ágait felügyelő főtisztviselők. Kiderül a szerencsésen fennmaradt ügyrendi szabályzatból, hogy a cél kettős volt: „Borbély urat a napi ügymenet terhe alól föl kell menteni”; „Bíró úrnak [...] felkínáltatik, hogy teljes áttekintést nyerjen a technikai adminisztrációról”.³⁸ A végrehajtó bizottság ebben a formában működött a világháború kezdetekor is; üléseiről sajnos nem sikerült forrást találni.

Vitára öt esetben bukkantam: ezeket azonnali döntéshozatal, vagy éppen döntés elhalasztása követte. 1900. január 27-én, a leányvállalatok megszerzését előkészítő igazgatósági ülésen többoldalmi szöveg szól a Hernádvölgyi és az Unio megvásárlásához szükséges tőkeemelés mikéntjéről. Szemmel láthatóan valódi vita folyt a fórumon, mert a WBV csoportja mellett ajánlattal jelentkezett a *Hazai Bank* (mint az egyik cég eladója), és úgy tűnik, ütköztek a részt venni kívánó bankok érdekei. A *Hazai Bank*nak egyébként nem volt képviselője a *Rimamurányi* igazgatói között, őt támogatta azonban a két vezérigazgató, s végül kompromisszumos megoldás született.³⁹

A második eset talán nem ilyen horderejű; annál inkább mutatja a delegált igazgatók nem elhanyagolható szerepét. 1903-ban Bíró Ármin kereskedelmi vezérigazgató javasolta, hogy a Vasmű hozzon létre saját tűzkár-alapot, mivel a tűzbiztosítási díjak túl magasak. Az *Angol–Osztrák Bank* jelenlevő képviselője azonban egyáltalán nem találta megnyugtatónak a saját alapot. A végeredmény a jegyzőkönyv lakonikus megjegyzése: „Határozathozatal elhalasztva”.⁴⁰

A harmadik vita már jóval többet elárul az igazgatótanács működéséről, érdemes részletesebben felidézni. A *Rimamurányi* az *Unio Vas- és Bádogyárat* meglehetősen rossz állapotban vette meg: fél évtized beruházásai és fejlesztései után, az 1906. március 28-iki igazgatósági ülésen Bíró bejelentette, hogy megérett a helyzet a szanálásra.⁴¹ Ehhez képest a következő ülésen, június 30-án kész tényként jelentette a szanálás végigvezetését a könyvelésen, valamint pontos tervet vázolt föl arról, ahogy alaptőke-leszállítással, majd új részvények kibocsátásával (ezeket az anyavállalat és a *Wiener Bankverein* jegyezné) az adósságok visszafizetését is megkezdheti a cég.

37 MOL Z 368 2. cs. 1 t. 1911. július 2.

38 MOL Z 369 1. cs. 2. t. A végrehajtó bizottság ügyrendjét más levéltári forrásból (a PMKB irattárból) idézi Tomka Béla (1999: 140). Talán ennek következménye, hogy némileg eltérően értelmezték a bizottság működési mechanizmusát. Lásd: Vass 2001: 54–55.

39 MOL Z 368. 3. cs. 1. t. 1900. január 27.

40 MOL Z 368 1. cs. 3. t. 1903. június 12.

41 MOL Z 368 2. cs. 1. t. 1906. március 28.

„Ezen jelentés folytán több igazgatósági tag meglepetésének ad kifejezést, hogy ily nagy fontosságú kérdésben az Unio társulatba delegált igazgatósági tagok önhatalmúlag intézkedtek, a nélkül, hogy ezen igazgatóság véleményét és hozzájárulását előbb kiérték volna. [...] Hosszas tárgyalás...”

A vita heveségét jelzi, hogy utóbb az eset kapcsán határozták el: az előző alkalom jegyzőkönyvei minden ülésen „felolvasandók és hitelesítendőek”. Lánczy Leó PMKB-elnök indítványára végül az igazgatóság elfogadta, hogy

„[...]a Rimamurányi társulatnak a kapcsolatos Hernádvölgyi, Unio és Kaláni társulatok igazgatóságaiba delegált vezérigazgatóknak (sic!) hatásköre csakis az illető társaságoknak folyó kereskedelmi és műszaki ügyeinek elintézésére terjed ki, a melyeknek állásáról a Rimamurányi társulatnak szabályszerű negyedévi jelentéseiben ép úgy jelentés teendő, mint az az ezen társulat ügyeiről történik. – Minden fontosabb kérdés, mint beruházások, pénzbeszerzés, financirozás, választások, a közgyűlés elé terjesztendő javaslatok satöbbi előzetesen a Rimamurányi társulat összigazgatósága elé terjesztendő, ép úgy a mint ez magának a Rimamurányi társulatnak hasonló ügyeiben kell, hogy történjék.”⁴²

A nehézkes fogalmazás ellenére ez egyenes beszéd, s számunkra két fontos tanulságot hordoz. Először is tudni kell, hogy 1906-ban a Rimának az *Unio*-hoz delegált igazgatósági tagjai között találjuk Loisch Edét, Borbélyt és Bírót, rajtuk kívül pedig a *Wiener Bankverein* két képviselőjét. Ők tehát – mint Bíró alaptökére vonatkozó tervéből kiderül – egymás közt döntötték el az Unio sorsát. Sejthető, hogy a meg nem nevezett „több igazgatósági tag meglepetése” elsősorban a bécsi nagybank külön akciójának szólt. Másodszor pedig az igazgatóság *expressis verbis* leszögezte, hogy mi a saját hatásköre a *Rimamurányi*-csoport irányításában, és hol szabja meg a határt a vezérigazgatók működésének: utólagos jelentést kér a vezérigazgatóktól a „folyó kereskedelmi és műszaki ügyek” elintézéséről, viszont magának tartja fenn a beruházási, a finanszírozási, a választással eldőlő személyzeti döntéseket, valamint a közgyűléssel történő kapcsolattartást. Az előző fejezetben láttuk, hogy mindez ténylegesen így is történt.

A negyedik vita az 1909-es Krausz Simon-féle ellenséges felvásárlási kísérlet kapcsán még hosszabb kifejtést érdemel. Erre alább, külön fejezetben térek ki.

Az ötödik, utolsó vita éppen észrevehetetlenségében sokatmondó. Koroknai Ákos szerint 1910–1911-ben Bíró és Borbély elhúzódo szakmai vitát folytatott egy újabb ózdi óriás beruházás tervéről. Nem meglepő módon a műszaki vezérigazgató ambíciózus tervét a pénzügyi igazgatás feje óvatosan igyekezett visszanyegegetni; ám hiába: utóbb Borbély terve valósult meg. Később előkerült Bíró egy feljegyzése, amely a Borbély Lajos hasonló írására adott választ tartalmazza, és

42 MOL Z 368 2. cs. 1. t. 1906. június 30.

mege erősíteni látszik Koroknai adatait. Végül 1911 januárjában egy igazgatósági ülés utolsó napirendi pontjaként szerepelt a beruházási terv megvitatása, majd alig két hét múlva megtörtént az alaptőke-emelés, hogy áprilisban már az építkezések előre haladásáról jelenthessen a műszaki vezérigazgató.⁴³ Az ötödik vita a szabályos bürokratikus működést illusztrálja. Érvek és ellenérvek, döntés-előkészítés írásban, majd igazgatósági ülésen megszülető döntés, aminek rögtön el is kezdik a végrehajtását. Ha valóban így történt, ez Weber megdicsőülése: a tökéletes bürokratikus döntéshozatal.

A kérdések és viták sodrából egy szálát szeretnék még kiemelni. Mint láttuk, az igazgatóságnak többször visszatérő követelése volt a vezérigazgatók felé, hogy jelentéseikbe és hatáskörükbe ugyanúgy illesszék be a megszerzett leányvállalatokat, mint magát az anyavállalatot. E megszólalások mindig bankár-igazgatók részéről hangzottak el. A kérés egyébként célt ért: a Rima információs rendszerének folyamatos terjeszkedése pontosan nyomon követhető az igazgatósági ülések elé kerülő adatok sorában, mígnem 1910-re eléri az összes leányvállalatot.

BANKURALOM VAGY MENEDZSERURALOM?

A jegyzőkönyvek sorának áttekintése után következőképpen lehet összefoglalni a tapasztalatokat.

A *Rimamurányi* esete megerősíti mind a menedzser-, mind a bankuralom elméletét, legalábbis abban az értelemben, hogy a döntéshozatalra a legnagyobb befolyással bíró igazgatók épp a menedzserek és a bankárok közül kerültek ki. Kivéve talán Loisch Ede alelnököt, aki részt vett a legszűkebb tanácskozásokon és ellátott fontos feladatokat, azonban nincs nyoma, hogy érdemi döntéseket megváltoztatott volna.

A *Rimamurányi* esete megerősíti a *menedzseruralom* elméletének egyes elemeit. A főállású, tisztviselői szervezetet irányító vezérigazgatók számarányuknál jóval fontosabb szerepet tölthettek be. Meglehetősen önállósággal irányították a nagyvállalat napi operatív ügyeit, és az általuk közölt információk és előterjesztések alapul szolgáltak nagyjelentőségű stratégiai döntések megvitatásához. Előterjesztéseiket többnyire elfogadták. Az is előfordult, hogy mozgásterüket épp a bankok érdeküközése szélesítette ki.

A Rima esete megerősíti a *bankuralom* elméletének egyes tételeit is. Bankok delegáltjaiból állt ugyanis az igazgatóság közel fele. A delegálás aktusa időben nagy tranzakciók lebonyolításával esett egybe – például a PMKB és az *Angol–Osztrák Bank* esetében. A pénzügyi érdek közvetve több ponton igazolható: egyrészt a meghalt vagy visszavonult tagok gyors pótlásával, másrészt a WBV törekvésével, hogy legalább egy képviselője minden ülésen és bizottságban jelen legyen. A bankárok bár nagy szabadságot hagytak a vállalati menedzsereknek, azért hatá-

43 Koroknai 1980: 142–143; MOL Z 366 115. cs. 3391. sz.; MOL Z 368 2. cs. 1. t. 1911. január. 21.; február 7.; április 21.

rozottan kijelölték az utólag jóváhagyandó és az előzetes felhatalmazást igénylő ügyek körét, és jogaikat erélyes fellépéssel meg is védték. Elmaradhatatlan részletes jelentések és néha feltett kérdések formájában fenntartották elvi beleszólási jogukat az operatív ügyvitelbe, a jellegzetes pénzügyi szemlélet alapján pedig a stratégiai döntéshozatal aktív, vétóra is képes résztvevői voltak. Külön figyelemre érdemes, ahogy a leányvállalatok integrálását sürgették. Mindezek alapján túlzónak érzem Tomka Béla megállapítását a vezérigazgatók abszolút befolyásáról a *Rimamurányi igazgatóságában*.⁴⁴

A *Rimamurányi* esetének fontos tanulsága az igazgatói tagság változó minősége. Elég emlékezetünkbe idéznünk az igazgatótanács szűk belső körét, és a még azon belül is érvényesülő munkamegosztást. Különösen feltűnő ez éppen a bankárok csoportjában, amely önmaga megoszlott az aktív tagok és a passzívak között. Ráadásul egyes esetek arra hívták fel figyelmünket, hogy közvetlen igazgatótanácsai összeköttetés hiányában is kialakulhattak kapcsolatok bankok és iparvállalatok között (lásd a bukaresti kirendeltség megszervezését, vagy az 1900-as „első” vitát). E tapasztalatok fényében nehéz fenntartani az összekapcsolódó igazgatóságok klasszikus módszertanát, amely a kapcsolatok egyenértékűségére épül.⁴⁵

KRAUSZ SIMON ÉS A RIMA

Krausz Simon az iparvállalatokról

Az előző fejezet megállapításai után érdemes meghallgatni egy korabeli bankár véleményét a századelő bank–ipar kapcsolatáról. Krausz Simon, a bankárfenyegek emlékirataiban több iparvállalat-történetet elmesél, ezekből készítettem rövid összefoglalót.⁴⁶

Krausz „Simi” a korban szokatlan nézetet vallott a vállalatokról. Szívesen hangoztatott elve volt, hogy a tőzsdén hosszú távú hasznot nem játékkal (tehát spekulációval) lehet elérni, hanem a vállalatok irányító részvénypakettjére kell törekedni. Ideája egy beruházási bank vagy kockázati tőketársaság lett volna, amely „alapít, társaságokat hoz össze, azokat előkészíti, felneveli, és ha kellő értéket elér, piacra hozza”.⁴⁷ Külön kérdés, hogy ez miért nem valósult meg; mindenesetre pályafutása során határozott érdeklődéssel fordult az iparvállalatok felé.

Legfontosabb tapasztalata az *információs aszimmetria* jelensége volt. Szerinte mindig akadnak bennfentesek,⁴⁸ akik másoknál többet tudnak; és erre a helyzetre érdemes is törekedni. Iparvállalatok esetén például a kisértvényesek könnyen

44 Tomka 1999: 140–141.

45 Megjegyzem, megállapításom nem vonatkozik e módszertan továbbfejlesztési kísérleteire, melyek az erős/gyenge, illetve az irányított/irányítatlan kapcsolatok megkülönböztetésén alapulnak.

46 Kövér 1987; Krausz 1991.

47 Krausz 1991: 111.

48 A bennfentesség jogi kategóriája korszakunkban nem létezett, itt egyszerűen a jobban informáltak értem alatta.

becsaphatók, mozgathatók és alacsony osztalékkal kifizethetők. Belfentes információkkal elsősorban az igazgatóság és a felügyelő bizottság tagjai rendelkeztek: ők megtehették, hogy a vállalati vagyon csoportosításával, irányított árfolyammozgásokkal a saját hasznukat vagy delegáló intézetük hasznát a részvényesek rovására növeljék. A belfentesek körébe jutni informális kapcsolatok útján volt lehetséges, vagy egy másik lehetőség megragadásával: kellő nagyságú részvénytulajdonosa a közgyűlésen beválasztathatta magát a kulcsfontosságú testületekbe.

Az információs aszimmetria hatását erősítette Krausz szemében a szakértelem vagy annak hiánya. A részvényesek tömegét és a menedzserigazgatókat (konkrétan említve Borbély Lajost és Bíró Ármint⁴⁹) egyaránt azok közé sorolta, akik az első világháború előtt banki–pénzügyi–finanszírozási kérdésekhez nemigen értettek. Ez pedig tovább növelte az ilyen kérdésekben a bankárok befolyását. Ugyanakkor a vállalatvezérek dolgába természetesen ő nem szólt bele.

Az eddigieknek megfelelően a nagy vállalati tranzakciókat belfentes csoportok küzdelmeként értelmezte, amelyben a pénzemberek kapták a főszerepeket. A küzdelem motivációját egy-egy üzlet nyeresége, illetve a belső körbe kerülés jelentette Krausz számára. A részvényesek tömege ebbe a küzdelembe nem szólhatott bele.

Ha megpróbáljuk lehántani Krausz mondatairól saját túlzásait és a kor szóhasználatát, akkor is nyilvánvaló, hogy legalábbis egyes bankárok számára érdekes volt vállalati üzletet szerezni. Ez nem jelentett beleszólást a vállalat menedzseri kérdéseibe, kizárólag a banki szolgáltatások nyújtásából és a belfenteségből eredő haszon biztosítására irányult. Mindez szépen egybevág a *Rimamurányi*nál, a banki érdekérvényesítés tipikus esetei kapcsán szerzett tapasztalatainkkal. Krausz Simon szavainak illusztrálására kivételes lehetőséget nyújt, hogy ő maga személyesen is kapcsolatba került a Rimával.

Egy ellenséges felvásárlási kísérlet 1909-ben

1909 késő tavaszán, kora nyarán a budapesti tőzsdére lassan rátelepedett az általános nyári pangás. A forgalom csekély volt, az árfolyamok szépen morzsolódtak.⁵⁰ A *Rimamurányi*-papírok még úgy-ahogy tartották magukat: egy hónapon át 571 és 575 korona között ingadozva. A *Pesti Napló* többször jelentette június folyamán, hogy a részvényre van kereslet;⁵¹ az alkuszok örültek, hogy legalább ebben van némi forgalom. Aztán június 28-án, hétfőn robbant a bomba. A Rima, igazgatósági ülése után, még szombaton bejelentette, hogy „a jövő nagy beruházásaira

49 Krausz 1991: 66.

50 A részvényárfolyam-adatokat a *Pesti Napló* aktuális számaiból vettem. Az események idején egyébként a Rimamurányinak 160 ezer darab 200 K névértékű részvénye volt, melyek árfolyama az 1909. év kezdetén 516 K-án, a végén pedig 661 K-án állt; a papírok az 1908/09-es üzleti évben 35 K osztalékot fizettek.

51 *Pesti Napló* június 12.; június 17.

és a társvállalatok adósságaira való tekintettel, a pénzpiac jelen kedvező helyzetét kihasználva”, alaptőke-emelésre szánja el magát. Kibocsátásának 75.000 db 200 koronás elsőbbségi részvényt, amelyek 5%-os fix osztalékra, plusz maximum 1%-os felülosztalékra, valamint szabályos közgyűlési szavazatra jogosítanak. A kibocsátás névértéken, 50% azonnali befizetéssel történe, a részvényeket a WBV, a PMKB, illetve kis részben az igazgatóság jegyezné le. Végül mindezt megerősítendő, az igazgatóság rendkívüli közgyűlést hívott össze két hetes határidővel, július 12-re.⁵²

A reakció elsőprő erejű volt. A vállalat részvényei hétfőn először estek 16 koronát, majd 561 koronán állapodtak meg. Az alaptőke 1/10-ét letevő részvényesek a tőzsdetanácstól a Rima-részvények felfüggesztését kérték. Az *Értékpapírkereskedők Országos Egyesülete* a még soha elő nem fordult tőzsdei sztrájkjal fenyegetőzött. Ugyanez az egyesület a részvényeseket „informálta” is fizetett hirdetésekben és egy külön erre a célra felállított irodában. A másnapi újságok vérmérsékletük szerint kommentálták az eseményeket a Rothschildoktól a Széchenyi családig mindenkit mögéjük látva. Többnyire felháborodottan írták, hogy a kisrészvényeseknek nincs elővételi joguk; hogy a bankok 7,5 millió koronáért annyi szavazati jogot kapnak, ami a piacon nekik több, mint 40 millióba került volna; ráadásul a vállalatot ezzel 6%-os hitelre kényszerítik, mikor az 4,5%-ért is bármikor kaphatna. A rövid határidőre kiírt közgyűlést is sérelmezték: sokan addig vissza sem kaphatták a letétbe helyezett vagy határidős részvényeiket (külön pikáns, hogy ezekkel a papírokkal aktuális kezelőjük szavazhatott volna: adott esetben a két bank egyike). A WBV osztrák elnöke személyesen utazott Budapestre, hogy találkozzon a tiltakozókkal, akik között számos közismert személyiség is megtalálható volt. Végül szerdán este újabb bejelentés érkezett: a hamarjában összehívott igazgatóság a részvényesek tiltakozására eltekintett a tőkeemelés tervétől. A hangulat lassacskán lecsillapodott. Az *Értékpapírkereskedők Egyesülete* jegyzőkönyvileg mondott köszönetet a prominens támogatóknak. A papír árfolyama a hét végére 581 koronára szökött: „jó kezek” vásárolták, s tíz nap múlva már 592 volt a kurzus.⁵³

Mi is történt itt? Az első igazgatósági ülés jegyzőkönyve mindössze annyit árul el, hogy hosszas tárgyalás után, komoly vitában született meg az alaptőke-emelés terve. Annál simább volt a visszavonás: a sebtében összehívott ülésen csak Loisch Ede, a két vezérigazgató, valamint a WBV és a PMKB egy-egy igazgatója jelent meg. Utóbbiak javaslatára egyetlen napirendi pontként a jelenlévők kimondták, hogy a Rima a részvényesek tiltakozását figyelembe véve eltekint az elsőbbségi részvények kibocsátásától.⁵⁴

52 *Pesti Napló* 1909. június 29.

53 *Pesti Napló* 1909. június 29. – július 2.; *Frankfurter Zeitung* 1909. június 28. és július 1.; cikkgyűjtemény a PMKB levéltárában: MOL Z 41 186. cs. 2085/a sz.

54 MOL Z 368 2. cs. 1. t. 1909. június 26.; június 30.

Krausz Simon emlékirata alapján további részletekre derül fény.⁵⁵ Tőzsdésünk a kimutatottnál lényegesen nagyobb vagyont és nyereséget sejtett meg a Rimánál, amit a bennfentesek aratnak le, mialatt a részvényesek tulajdonképpen alacsony árfolyammal és osztalékokkal vannak kifizetve. Ráadásul tapasztalatai arra a megállapításra vezették, hogy a *Wiener Bankverein*-nak „üzletviteli szokásához híven még nagyobb vállalatainál sincs komoly érdekeltsége”. Krausz Simon levonta a következtetést: a Rimamurányi potenciális felvásárlási célpont! S a szavakat tettek követték. Véleményének az adott ugyanis súlyt, hogy vezetője volt egy magánemberekből álló csoportnak, amely spekulációs nyereségért alig egy évvel korábban üttötte ki a PMKB-t a *Közúti Vasút Rt.* nevű budapesti villamostársaságból. Retorikájukban persze mint „a magyar csoport”, az osztrák tőke ellen és a magyar kisorosztályosok érdekében kívántak föllépni. A terv egyszerű volt: a tőzsdén – lehetőleg észrevétlen – fölvásárolni a részvények akkora mennyiségét, amely az ősszel esedékes közgyűlésen irányító befolyást adhat.⁵⁶

Krausz Simi, kihasználva tőzsdejátékos hírnevét, „tízezrével” kapta a részvényeket. A *Frankfurter Zeitung* budapesti tudósítója szerint végül a részvények ötöde jutott a magyar csoport birtokába. Mire a két bank észbe kapott, az ellentábor már több mint 30.000 részvény fölött rendelkezett. Ez bizony aggodalomba ejthette a Rima igazgatótanácsában ülőket; a közgyűléseken ugyanis körülbelül 90.000 darab részvény szokott megjelenni.⁵⁷ Hamar mindenki számára nyilvánvalóvá vált, amit Krausz már tudott a WBV „üzletviteli szokásáról” (ti. nemigen tartja tárcájában a vállalatai részvényeit). Az alaptőke-emelés terve természetesen a Rimát uraló csoport kísérlete volt befolyásuk tartósítására: ez világosan kiderül egy, a két bank által kötött megállapodásból. Ebben kölcsönösen kötelezettséget vállaltak, hogy a kibocsátandó elsőbbségi részvényeket 20 évig nem adják el, „hogy minden esetben biztosítva legyen [...] a teljes szavazati jog gyakorlása”; valamint hogy a szavazati jogokkal egyetértésben fognak élni.⁵⁸

Az elképzelés jó volt, a megvalósítás már kevésbé. Utólag látni: hiba volt, hogy más részvényeseknek nem juttattak elővételi jogot, és főleg hiba volt az 5+1%-os fix osztalék. Ennek okára sajnos nem találtam magyarázatot (az 1911-es alaptőke-emeléskor mindenestre már nem estek ebbe a hibába). Ahogy Krausz írja: „Ez a kapzsiság lett a szerencsénk! Olyan felháborító volt [...], hogy akciómat erkölcsileg alátámasztotta.”⁵⁹ A reakció ugyanis szervezett volt. Krausz először is jogászokkal egyeztetett, aztán megmozgatta nyugati kapcsolatait, mire sorra jöttek a tiltakozó táviratok az ottani részvényesektől az elővételi jog érdekében. Fizette az újsághirdetéseket, és ő állt a felvilágosító iroda mögött is. Hogy a kisorosztályosokat mozgósítsa, koncentrált eladásokkal letörte a részvényárfolya-

55 Krausz 1991: 65–72, 82, 96–97.

56 *Frankfurter Zeitung* 1909. július 1.; *Pesti Napló* 1909. szeptember 3. és szeptember 7.; *A Tőzsde* 1910. május 1.; Krausz 1991: 96–97.

57 Az 1900. október 29-iki közgyűlés előtt például 90.675 darabot tettek le. MOL Z 367 1. cs. 1. t. 1900. október 29.

58 MOL Z 41 186. cs 2085/a sz. 1909. június 18. és június 27.

59 Krausz 1991: 66.

mot. Ő fordult a tőzsdetanácshoz is, azzal az indokkal, hogy bizonyára hamis a mérleg, ha ekkora kimutatott tartalékok mellett új tőkét kell bevonni. Két nap alatt kétszer találkozott a WBV és a PMKB elnökével, és szilárdan ellenállt minden kiegyezési kísérletnek, pedig emlékiratai szerint két igazgatótanácsi tagságot ajánlottak neki és részesedést az elsőbbségi részvényekből. Csakhogy ekkor még megszerezhetőnek tűnt az egész vállalat.⁶⁰

A harc első menete tehát nem hozott döntést. Az ellenfelek fölálltak, megismerték egymást. A részvényekből birtokolt pakettek a „magyar csoport” előnyét mutatták, de még kemény harcot sejtettek az őszi közgyűlésig. Az eddigiekben kialakult kép azonban egy ponton némi módosításra szorul: a tervezett alaptőke-emelés motívumai nem korlátozódtak kizárólag a majoritásért folytatott harcra. A vállalat ugyanis komoly beruházásokat tervezett, amihez pénzre volt szüksége. Másrészt egy 1905-ös tranzakció óta hat különböző bank volt érdekelve benne, a WBV ezért befolyása erősítését tervezte.⁶¹ Így mind a bank, mind a Rima gondolt már a kibocsátásra, amire végül 1911-ben került sor. A mi eseményeink idején azonban értelemszerűen máson volt a hangsúly.

Az előbbieken leírt viharos napokat csendesebb, ám lázas tevékenységgel teli hetek követték. Ezalatt a két rivális csoport külön utat járt. A védekező bankcsoportnak nem maradt más választása: vásárolnia kellett. A *Rimamurányi*-részvények kursusa ennek következtében átlendült az azelőtt megszokott 575 koronás szinten és július 11-én 594 koronán tetőzött. Az újsághírek ugyan mindkét fél vásárlásairól tudósítottak, a magasabb bécsi árfolyam és egy július 8-án kelt Lánczy-level azonban főleg a védekező csoport próbálkozásaira utalnak. Aztán tíz nap eltelével, úgy tűnik, taktikát változtattak. Drágállottak a kialakult árfolyamot, ezért július 15-ével leállították a vásárlásokat; sőt bécsi eladásokról keringek hírek. A tőzsdén az a pletyka járta, hogy később, a kedélyek lenyugvása utáni alacsonyabb árfolyamon folytatják majd a beszerzést. Mindenesetre július második felében már így volt üzlet a *Rimamurányiban*.⁶²

Ezalatt a támadó csoport sem tétlenkedett. A jelek szerint vásároltak is valamennyit, az igazi eredményt azonban egy szerződéskötéssel érték el. Krausz ugyanis megnyerte terveinek egy bank-konzorcium támogatását. A konzorcium a *Magyar Általános Hitelbankot* (a PMKB nagy riválisát) és két osztrák bankot fogott össze. A szerződésben Krausz Simon társaival együtt 43 ezer részvényt ígért letenni a közgyűlésre, míg az újonnan alakult csatlakozó bankok 21.500-at. Utóbbi darabok részint a bankok sajátjai voltak, részint hűséges ügyfeleik sok éve mozdatlan letétei. A megállapodásért persze áldozatot kellett hozni: az új társak a vasvállalat jövőbeli pénzügyeinek kizárólagos intézését kapták volna közreműködésükért. Az így összehozott 64.500 papír, több mint 40%, megnyugtató

60 Krausz 1991: 65–70; MOL Z 41 186. cs. 2085/a sz. 1909. június 27.; Z 368 2. cs. 1. t. 1909. június 30.

61 *Pesti Napló* 1909 július 4.

62 MOL Z 41 186. cs. 2085/a sz. 1909. július 8.; *Pesti Napló* 1909 július 4 – augusztus 1., szeptember 7. és 9.

tömegnek tűnt. Úgy értékelte mind tőzsdésünk (az emlékirataiban), mind az újságírók (ők persze minderről csak később értesültek), hogy a harc kimenetele tulajdonképpen eldőlt.⁶³

Az események azonban más fordulatot vettek. Ha az árfolyamra tekintünk, látjuk, hogy augusztus 2-án lassú, de egyre növekvő ütemű emelkedés kezdődött, mely másfél hónap alatt eddig nem ismert magasságokba tornászta a Rima részvényeinek árát. Az elkövetkező események megértéséhez három dátummal kell megismerkednünk. Szeptember 30.: a *Rimamurányi* éves közgyűlése rendszeren összehozott lenni, lévén üzletévé július 31-én zárult. 1909-ben az igazgatóság szeptember 30-át jelölte ki a nagy napnak. Szeptember 23.: a közgyűlésen részt venni kívánók egy héttel előbb le kellett, hogy adják részvényeiket (*deponáció*). Erről igazolást kaptak, amivel szavazhattak (25 részvény = 1 szavazat), illetve a közgyűlés után visszakapták a részvényeket. Mivel ezek bemutatóra szóltak, szavazni akár kölcsöndarabokkal is lehetett. Szeptember 14.: az utolsó határidős szállítási nap, amely a közgyűlés előttre esett. A budapesti parketten ugyanis a határidős értékpapír-üzleteket kétféle szállítási határnappal kötötték: hó közepi (*medió*) és hó végi (*ultimó*).⁶⁴ A szeptemberi ultimó már késő lett volna. E három időpont körül fordult tehát meg a részvények sorsa a következő hónapokban.

Az emelkedés lassan kezdődött, szinte észrevétlen. Az újságok eleinte a nemzetközi vaskonjunktúrának, a külföldi jó híreknek tudták be a fölértékelődést, majd a „spekuláció vetélkedésének”. Csak szeptember leelején jelent meg a WBV neve a hírekben, aztán két napra rá a „magyar csoporté” is. Eddigre a kívülállók számára is egyértelművé vált, hogy újra fellángolt a harc. Nehéz is lett volna eltitkolni: az árak egyre örültebb tempóban vágattak fölfelé. Nap nap után döntöttek rekordokat. A tőzsde felbolydult. Már nem is nyugat-európai, hanem New York-i hasonlatokkal írták körül az eseményeket. Szeptember 9-én a még regnáló igazgatóság kitűzte a közgyűlés napját, és közzétette a mérleget. Ezzel finiséhez érkezett a történet. A szeptember 14-e előtti három tőzsdézáráskor naponta 20–40–50 koronával ért többet a *Rimamurányi* részvénye. 14-én Bécsben egy pillanatra 860 koronás kurzus is volt, míg Pesten 759 volt a csúc. Végül azonban a spekuláció le tudta szállítani a határidős darabokat: valahonnan került még a piacra. A részvényletételi határidő is okozott egy mérsékeltebb fölfutást (szeptember 22-én 703 korona).⁶⁵ A vásárlási árral párhuzamosan az égbe szálltak a kölcsönzési díjak: évtizede mozdulatlan darabok mozdultak meg, hiszen két hétért 70 koronát adtak. A részvényletétel után azonban meglepő hírek érkeztek. Noha mindenki biztosra vette az ellenkezőjét, végül a WBV-csoport 88 ezer részvényt, míg a támadók csupán 40 ezer darabot tudtak deponálni. A közgyűlés így váratlanul csöndes és sima lefolyású lett.⁶⁶

63 *Pesti Napló* szeptember 7. és 9.; Krausz 1991: 70.

64 Szász 1961: 103–104; MOL Z 368 2. cs. 1. t. 1909. szeptember 9.; Alapszabályok

65 *Pesti Napló* 1909. augusztus 3. – szeptember 17.; Krausz 1991: 70–73.

66 *Pesti Napló* 1909. szeptember 23.

Az események hátterét ismét Krausz Simon tolmácsolásában ismerjük. Vereségét az okozta, hogy szövetségesei nem bizonyultak elég stabilnak. Amint kiderült, hogy ellenfelei minden áron vásárolnak, sőt kölcsönöznek, csak hogy a közgyűlésre meglegyen a többségük, társai feladták a harcot. Hiába érvelt, hogy közelebb vannak az 50%-hoz, ezért ők diktálhatják az árversenyt, túl nagy volt a kísértés. A hihetetlen áron a többiek már nem venni, hanem eladni akartak. Szövetséges bankjaival pedig megesett az a csúfság, hogy nem tudták letenni a szerződésben lekötött darabokat. Ügyfeleik ugyanis kivették letéteiket, jobb esetben csak kölcsön-, rosszabb esetben el is adták azokat. A *Rimamurányit* uraló csoport tehát, bár horribilis áron és részben kölcsöndarabokkal, de megszerezte a többséget. Erkölcsei elégtételül annyi maradt, hogy a neve alatt letett 40 ezer részvénnyel Krausz bizonyult az 1909-es évi rendes közgyűlés legnagyobb egyedi részvényesének.⁶⁷

A két bank tanult az esetből, hiszen meglehetősen drága árat fizettek a többségért. A kölcsöndarabok visszaszolgáltatása után kevesebb, mint 70 ezernyi részvényük maradt. Ezekből szindikátust alakítottak, tehát szerződésben lekötve megtiltották az eladásukat, és biztosították maguknak a szavazati jogok egységes gyakorlását. A szerződés 1914-ig köttetett, s bár nem érte meg ezt a dátumot, ez már egy másik történet. Az elsődleges célját azonban elérte: az ellentábor nem juthatott lényeges befolyáshoz többé. Annál inkább szükség volt erre, mert először Krausz is részvénytársaságba tömörítette a rendelkezésre álló papírjait. Ez a szindikátus azonban nem az uralomra, hanem a haszonnal történő eladásra alakult. A konjunktúra hullámaint kihasználva, idővel jelentékeny haszonnal adtak túl a részvényeken. Miután ezen a pénzen megosztottak, a „magyar csoport” tagjai elmondhatták magukról, hogy bár a *Rimamurányit* megszerezni nem sikerült, az elmúlt egy év alatt komoly spekulációs nyereségre tettek szert.⁶⁸ A csoportnak egyéb utóélete nem volt; hasonló nagyságrendű tőzsdei manőverre pedig az első világháborúig már nem került sor.

Az 1909-es tőzsdebotrány lehetőséget ad számunkra, hogy a bankok viselkedését az őket leginkább érdeklő területen figyeljük meg. Érdekérvényesítő képességük ez alkalommal igen erős volt. A WBV és a PMKB levélváltásából kiderül, hogy ők tárgyaltak Krausszal. Az igazgatósági ülések előtt egymással egyeztettek: az első ülés előtt szerződést kötöttek az elsőbbségi részvényekről, és a másodikra is egységes állásponttal érkeztek. S bár első esetben volt vita, keresztül vitték az akarataikat. Nem a vállalaton belül, hanem azon kívül ütköztek korlátba: egy hozzájuk hasonló, bankár vezette csoport tevékenysége révén.

Tomka Béla adatait megerősíti, hogy az eset tanúsága szerint a *Vasmű* történetében ekkortájt legnagyobb szerepet játszó két bank nem rendelkezett számottevő

67 Bár Krausz (1991:71–72) 43.000 db részvényre emlékszik.

68 MOL Z 41 186. cs. 2085/a sz. 1909. október 1.; Krausz 1991: 72–73; *Pesti Napló* 1909. október 17.

tulajdonnal a vállalatban. Az események leírása alapján azonban túlzás azt állítani, hogy a bankárok akaratát a részvényesek törték meg.⁶⁹

Mind a támadó, mind a védekező csoport viselkedése arra enged következtetni, hogy bizonyos esetekben komoly erőfeszítéseket is megért egy-egy vállalati üzlet megszerzése, illetve megtartása. Ehhez valószínűleg jó eszköz volt az igazgatótanácsi tagság, amint ezt a Krausznak tett kiegészítési ajánlat is igazolja.

A századforduló Magyarországnak bank-ipar kapcsolatát vizsgálva a bank- és menedzseruralom klasszikus kérdéseire nyúltam vissza. A *Rimamurányi* igazgatótanácsi ülési jegyzőkönyvei alapján megállapítottam, hogy az igazgatótanács valóban döntéshozó fórum volt, a döntéshozatalra pedig a menedzser- és a bankár igazgatók gyakorolták a legnagyobb befolyást. A két vezérigazgató aránytalanul sokat szerepelt az üléseken, hosszú jelentéseik és előterjesztéseik ugyanis alapul szolgáltak az igazgatótanács döntéseihez. Annak ellenére azonban, hogy javaslataikat legtöbbször változtatás nélkül elfogadták az igazgatótársak, mégis mindannyian pontosan betartották a szabályt: határozottan elválasztották azt az ügykört, amelyről csak utólagos beszámolóval tartoztak, azoktól az ügyektől, amelyeket döntés előtt kellett megtárgyalni. A részletes jelentések egyébként azt is lehetővé tették a nem főállású igazgatók számára, hogy figyelemmel kísérjék a vállalat sorsát.

Az is kiderült, hogy míg mindkét menedzserigazgató erősen bevonódott a döntéshozatal folyamatába, az igazgatóság felét kitevő bankárok között élesen elkülönült egy aktív és egy passzív csoport. A Rima esetében a *Wiener Bankverein*, a *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* és talán az *Angol–Osztrák Bank* képviselői játszottak leginkább aktív szerepet. E bankok nyilvánvalóan érdekükben állónak tekintették a tanácsulések követését és a döntések befolyásolását, mert mind az igazgatótanácsban, mind annak szűkebb bizottságaiban folytonos jelenlétre törekedtek. Ráadásul a banki igazgatók delegálása egyes esetekben nagyobb vállalati tranzakciók lebonyolításával függött össze. A pozíció megtartásáért pedig komoly erőfeszítésekre is hajlandóak voltak.

A jegyzőkönyvek alapján megállapítható a Rima ügyeinek azon köre, amely a bankárok érdeklődését kivívta. Az elmaradhatatlan rendszeres jelentések formájában csupán elvi beleszólási jogot formáltak az operatív ügyvitel napi kérdéseire, jellegzetes pénzügyi szemlélet alapján azonban a stratégiai döntéshozatal aktív, vétóra is képes résztvevői voltak. Utóbbi elsősorban a beruházási, a finanszírozási, a választással eldőlni szülő személyzeti ügyeket, valamint a közgyűléssel történő kapcsolattartást foglalta magában. Mindemellett banki szolgáltatások nyújtásával, kapcsolatrendszerük (legalább részbeni) rendelkezésre bocsátásával is hozzájárultak a vállalat fejlődéséhez. Mindezt úgy teheték meg, hogy a Rima bankokra utaltsága sem hitelviszony, sem tulajdonviszony alapján nem igazolható.

Más esetek relativizálták az aktív igazgatói tagság értékét. Előfordult ugyanis, hogy az igazgatóság e bankok ellenére döntött, pedig a másik fél nem vett részt

69 Tomka 1999: 141–142.

a tanácsülésen. Ez pedig az egyéb, informális kapcsolatokra irányítja a figyelmet. Az informális kapcsolatok jó illusztrációját mutatja a Krausz-ügy is.

A tagság változó minősége és értékének relativitása mindenesetre erős korlátját jelenti minden olyan elméleti irányzatnak, amely a tagság egyenlő értékéből indul ki. A Hilferdingig és Gerschenkronig visszavezethető „reális alapok” határozott elméletét egy elmosódott, maszatos kép váltja föl a *Rimamurányi* esetében. Az említett „nagy elbeszélések” felszámolásával az igazgatói tagságot értékelő elméletek⁷⁰ újra képlékeny állapotba kerültek.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár

PMKB Okmánytár (Z 41)

RMST Okmánytár (Z 366)

RMST Közgyűlés (Z 367)

RMST Igazgatóság (Z 368)

RMST Végrehajtó Bizottság (Z 369)

RMST Titkárság (Z 372)

Pesti Napló 1909.

A Tőzsde 1909–1910.

Drasche 1877–1939. Amíg a Rimamurányi eljutott 1939-ig. Budapest, 1938.

Krausz Simon 1991: *A pénzember. Egy magyar bankár élettörténete* [h.n.]

Magyarország tiszti cím- és névtára 1887. 1891. 1908. 1909. Budapest

A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság fejlődésének története a XXV. évi közgyűlés alkalmából, 1881–1906. Budapest, 1906.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Berend T. Iván – Ránki György 1955: *Magyarország gyáripára 1900–1914.* Budapest

Katus László 1978: Magyarország gazdasági fejlődése 1890–1914. In: Mucsi Ferenc (szerk.) *Magyarország története* 7/1 köt. Budapest, 265–401.

Kiszely Gyula 1997: *A Diósgyőri Magyar Állami Vas- és Acélgyár (MÁVAG) története 1867–1945.* /Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 1./ Miskolc

Kocka, Jürgen 1978: Entrepreneurs and Managers in German Industrialisation. In: Matthias, Peter – Postan, M. M. (eds.) *The Industrial Economies: Capital, Labour and Enterprise. Britain, France, Germany and Scandinavia.* /The Cambridge Economic History of Europe. Vol. VII. Part. I./ Cambridge, 492–589.

⁷⁰ További tájékozódásért magyar nyelven lásd: Pogány 1997: 58–59; Tomka 1997: 38; Vedres 1997: 101–111.

- Koroknai Ákos 1980: A nagy fellendülés. In: Berend T. Iván (szerk.) *Az Ózdi Kohászati Üzemek története*. [h.n.] 103–149.
- Kövér György 1987: Egy magánbankár a XX. században – Krausz Simon. *Valóság* (30) 9. 56–62.
- Kövér György 1997: A pesti kereskedő-bankár másodvirágzása és az iparfinanszírozás a 20. század első felében. *Replika* 25. 1997. Március, 47–53.
- Kövér György 2002: Bank és ipar Magyarországon 1914 előtt. In: uő: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 309–320.
- Lengyel György 1989a: Előszó. In: uő (vál.) *A menedzser*. Budapest, 5–10.
- Lengyel György 1989b: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. és a 20. század első felében / Gyorsuló idő / Budapest*
- Pogány Ágnes 1997: Bankárok és üzletfelek. *Replika* 25. 1997. Március, 56–66.
- Pölöskei Ferenc 1985: *Tisza István / Magyar História. Életrajzok / Budapest*
- Redlich, Fritz 1982: A vállalatvezető az elméletben és a gyakorlatban. In: Lengyel György (összeáll.) *A vállalkozó. / Szociológiai füzetek 28. / Budapest, 59–74.*
- Réti R. László 1977: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság története, 1881–1919*. Budapest
- Szász Antal 1961: *A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája*. Budapest
- Szvirček Ferenc 1993: *A Salgótarjáni Kohászati Üzemek 125 évének története 1868–1993*. Salgótarján
- Tomka Béla 1996: *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története 1836–1947*. Budapest
- Tomka Béla 1997: Személyi összefonódás (interlocking directorates) bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországon. *Replika* 25. 1997. Március, 37–46.
- Tomka Béla 1999: *Érdek[eltség] és érdektelenség. / Vállalkozástörténeti tanulmányok 1. / Debrecen*
- Vass Gergely 2001: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű igazgatása a századelőn*. Szakdolgozat. ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék
- Vedres Balázs 1997: Bank és hatalom. *Szociológiai Szemle* 2. 101–123.
- Vermes Gábor 1994: *Tisza István*. Budapest

Peter Eigner

Spekulánsok, „szürke eminenciások” és a régi bécsi patríciusok hanyatlása*

*Tézisek a két világháború közötti osztrák vállalkozó polgárságról***

A (rég)i osztrák polgárság kutatási területe az utóbbi években sokszínűbbé és gazdagabbá vált.¹ E társadalmi csoportnak mégis egy nagyon fontos szegmenséről, a vállalkozó polgárságról mindeddig nem születtek összefoglaló vagy áttekintést nyújtó munkák, sőt az átfogó esettanulmányok is ritkák.² Alábbi írásom, melynek középpontjában az iparos és bankár nagypolgárok állnak, sem vállalkozhat e hiány maradéktalan pótolására, elsősorban a további kutatások kiindulási pontját, alapját kívánja megadni.³

A tanulmány a két világháború közötti időszakra összpontosít, a gazdasági stagnálás – vagy akár hanyatlás – korszakára, melynek kezdetét és végét két, politikai változást hozó év, 1918 és 1938 jelenti. Számos polgári visszaemlékezésben az 1918-as év a hanyatlás korát vezette be.⁴ A „biztonság aranykora”, amelyben „mintha minden örök életűnek készült volna”⁵ elmúlt. Azt azonban senki sem sejtette, hogy Ausztria „csatlakozásával” a nemzetiszocialista Németországhoz [Anschluss] egy sokkal nagyobb katasztrófa vár legalábbis az osztrák zsidó vállal-

* Peter Eigner: Spekulanten, „graue Eminenzen” und der Untergang des Altwiener Patriziats. Thesen zum österreichischen Wirtschaftsbürgertum in der Zwischenkriegszeit In: Karl Bachinger – Dieter Stiefel (Hrsg.) *Auf Heller und Cent. Beiträge zur Finanz- und Währungsgeschichte*. Wirtschaftsverlag Ueberreuter, Frankfurt – Wien, 2001, 345–370. (A könyv Herbert Matis 60. születésnapja alkalmából készült.)

** Wirtschaftsbürgertum kifejezést következetesen vállalkozó polgárságként fordítottam, ám itt a vállalkozó fogalma nem a schumpeteri értelemben vett újító gazdasági aktorra utal, hanem csupán olyan személyre, akinek gazdasági érdekei, funkciói vannak. A terminológia önmagában is elem-

1 Nem utolsósorban azoknak a publikációknak köszönhetően, amelyek az Ernst Bruckmüller és Hannes Stechl vezetésé alatt működő *Bürgertum in der Habsburgermonarchie* (Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Universität Wien) kutatási projekt keretében születtek.

2 Példaként hivatkozhatunk Ingrid Mittenzwei monográfiájára (1998), vagy Oliver Kühschelm kitűnő esettanulmányára (2000).

3 Ez magyarázza a tézisek talán sokak számára provokálónak tűnő kiélezését. A [tanulmány keretétől szolgáló] kötet *Festschrift* jellegének megfelelően a regényekből, napi és hetilapokból, önéletrajzokból stb. vett idézetek sajátos szint hivatottak kölcsönözni az itt következő írásnak. A témáról az első gondolatokat lásd Eigner–Natmeßnig 1998.

4 Legendás és ennek megfelelően sokat idézett Otto Bauer együttérző megemlékezése a régi bécsi patríciusokról. Otto Bauer <1923> 1976: 2. kötet, 755 sk.

5 Stefan Zweig 1981: 13. Ezután következik a kor érzékletes leírása, találóbban stilizálása: „Ebben a nagy birodalomban minden a helyén volt, minden rendíthetetlennek látszott, leginkább a legmagasabb helyen az agg császár; hanem ha mégis meghalna az uralkodó, tudvalevő volt (legalábbis így hitte mindenki), újabb lép a helyébe, és semmi sem változik az örökletes rendben.” (Zweig 1981: 13–14.)

kozó polgárságra. Vizsgálatunk egyik központi kérdése éppen annak elemzése, mennyire bizonyulnak ezek a cezúrák döntő – és messze ható – jelentőségűnek az osztrák vállalkozó burzsoázia struktúrájára és összetételére nézve. Egy másik kérdés szinte szükségszerűen adja magát: nincsenek-e esetleg a fejlődésnek további töréspontjai az általunk vizsgálandó időszakban? Hogyan hatott a vállalkozó polgárságra az infláció, a bankkoncentráció folyamata, a világgazdasági válság, vagy a *Creditanstalt* összeomlása?

E rendszerváltságot hatásainak elemzése mellett figyelmet kell fordítanunk azokra a következményekre is, amelyek a kapitalista gazdaság szerkezetének ekkoriban megfigyelhető lassú átalakulásából adódnak (tulajdonosiból ügyvezetői vagy menedzserkapitalizmus kialakulása⁶). Az átalakulás számos újságcikkben olyan (al)címekben csapódott le, mint „lecsúszás az igazgatótanácsba”. A folyamat eredményeként a fokozódó növekedés és a szervezeti struktúra ezzel együtt járó komplexitása miatt a családi vállalatokból menedzseri, ügyvezetői vállalatok lettek, a tulajdonosok többnyire igazgatótanácsokká alakultak, ritkábban vezérigazgatókká vagy elnökségi tagokká váltak. Az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy Ausztriára nem érvényes, amit Németországra nézve nemrég állapítottak meg. Ott ugyanis a társadalomtörténeti polgárság kutatás és a szociológiai elitkutatás egyaránt „a menedzsereknek és a nagyrésztvényeseknek az 1918-as, 1933-as és 1945-ös politikai cezúrákkal dacoló körét”⁷ mutatta ki, és „emiatt a kontinuitás az a kulcsszó, amely [...] a német gazdasági elitet a 20. század első felében és ezen túl is jellemezheti.”⁸ Erre az interpretációra – diszkontinuitás helyett kontinuitás – ugyanakkor osztrák részről is vannak példák. Ha az 1920-as és 1930-as évek vonatkozó kiadványait, társasági almanachokat és biográfiai munkákat lapozgatunk,⁹ úgy tűnik, az osztrák vállalkozó polgárság szinte sértetlenül vészelté át a Habsburg-monarchia összeomlását és az inflációs időszak zűrzavarát.

A nagypolgári életstílushoz továbbra is hozzátartoztak az olyan jól ismert attribútumok, mint egy saját villa vagy vidéki kúria, saját városi ingatlan, de legalábbis egy többszobás lakás, vagy mint a népes számú alkalmazott, nevelőnő és házi tanító foglalkoztatása. A salzkammerguti vagy a karintiai tavaknál töltött nyaralás, esetleg egy cseh gyógyfürdőhelyre vagy a Földközi-tengerre való utazás éppúgy a polgári életmód részét képezte, mint sportambíciók ápolása, exkluzív klubokbeli tagság, vagy a ranghoz illő társasági érintkezés. A háború előtti évekhez képest talán csak a saját autó számított újdonságnak, amit „úrvezetőként” maguk is vezet-

6 Az itt használt elmélet- és fogalomrendszer lényegében Alfred D. Chandler Jr-t követi, aki három vállalkozástípust különböztet meg: *personal enterprises* [személyi], *entrepreneurial enterprises* [vállalkozói] mint átmeneti forma és *managerial enterprises* [ügyvezetői vállalat]. Ausztria vonatkozásában különösen Franz Mathis kétkötetes munkájára kell utalni (1987, 1990, lásd kiváltképp a második kötet Bevezetőjét, 15 skk.). [v.ö. Halmos Károly e számban megjelent írását – A Ford.]

7 Ziegler 2000: 15. Jóllehet kizárólag az 1933-as évre vonatkozóan Ziegler egy „korábban Németországban nem ismert (részleges) személyi kicserélődésre” hívja fel a figyelmet. (Ziegler 2000: 16.)

8 Ziegler 2000: 15. Lásd még Zapf 1965: 139 sk.

9 Mint például: *Das Jahrbuch der Wiener Gesellschaft 1929...* (é.n.) vagy *Die geistige Elite Österreichs...* (1936).

tek – miként arra büszkén hivatkoztak.¹⁰ Ezek a lektűrök statikus képet közvetítenek: az osztrák polgárságnak a Habsburg-monarchia bukásán átívelő kontinuitásának képét. Hasonlóan érvel Friedrich Torberg is a híres *Tante Jolesch* című művében, amikor a múlttal való végérvényes szakítást 1938-ra teszi.¹¹ A két háború közötti osztrák irodalomban olyannyira elterjedt Habsburg-mítosz (pl. Joseph Roth regényei) itt is nyomot hagyott.

„Jóllehet az az Ausztria, amely 1938-ban formálisan is megszűnt létezni, nem számíthatott sem a régi Ausztria örökösének, sem annak hasonmásának; de még mindig képes volt bizonyos kontinuitást megőrizni, ha már nem is számított többé centrumnak, egyfajta kapcsolódási pont volt, ahol a valamikori, még nem teljesen felfeslett szálak összefutottak. Prága és Budapest szellemileg, művészetileg és atmoszférájában még mindig szoros kölcsönhatásban és cserekapcsolatban állt Béccsel. A cseh gyógyfürdők, a dalmát tengerpart, a magyarországi nyaralóhelyek és a szlovákiai téli sportparadicsomok továbbra is az osztrákok megszokott világához tartoztak. [...] A fiatal bécsi színházat még mindig Mährisch-Osteraub, Aussigba vagy Bielitzbe szerződtek, a „Prager Tagblatt”, a „Pester Lloyd” és a „Czernowitzer Morgenzeitung” ugyanazzal a magától értetődéssel volt megtalálható a bécsi kávéházakban, mint a brünni, zágrábi és trieszti kávéházakban a „Presse”, a „Tagblatt” és a „Journal” Bécsből.”¹²

*1. tézis: A osztrák–német és különösen a régi bécsi polgárság a területvesztésből, az inflációból, a lakásbérlők érdekeit védő rendelkezésekből [Mieterschutz], a költségvetés stabilizációjából és a bankcsődökből eredően egyértelműen az 1918/19-es átalakulás veszteseihez tartozik.*¹³

Már a köztársaság alapításának évében világossá vált, hogy a korabeli fejlemények nemcsak politikai átalakulást hoztak magukkal, hanem a korábbi Habsburg-monarchia társadalmi és gazdasági alapjait is mélyen megrendítették, s az új osztrák államot (miként a többi utódállamot is) teljesen megváltozott keretfeltételekkel szembesítették. A jövő bizonytalan volt, és az osztrák nagypolgárság jelentős része számára inkább negatívan, mint pozitívan festett.¹⁴ Az elvesztett háború már sejteni engedte a területi változásokat és a kisállammá válást, melyek révén az osztrák gazdaság részben teljesen új alapokra helyeződött, munkamegosztásra épülő folyamatok megszakadtak, egyes iparágak felül-, mások alulreprezentálttá váltak. Ezeket a sejtéseket erősítették pl. a prágai, nemzeti egyenjogúsítást hirdető kijelentések is. A már a háború alatt, persze csak fokozatosan elszabaduló infláció

¹⁰ Stekl 2000: 21.

¹¹ „[A] történelemkönyvek, a szokásos felszínességgel, a hanyatlás kezdetét 1918-ra teszik. Valójában ez csak 1938-cal kezdődik.” (Torberg 1995: 253.)

¹² Torberg 1995: 253.

¹³ Vö. pl. Bruckmüller 1993; újabban pedig Stekl 2000: 15.

¹⁴ Az újonnan létrejött utódállamok vállalkozó polgárai körében azért lehetett egyfajta felszabadulás érzet is, itt a Bécsből és a német nyelvű Ausztriától való elszakadás feletti öröm felülmúlta a kétségeket.

a tulajdon messze ható átrendeződését jelezte előre. Különösen az osztrák–német, illetve a bécsi polgárság patrióta kötelességből jelentős összegeket fektetett hadikölcsönbe, olyan papírokba, amelyek a háború végével értéktelenné váltak. Alig akad polgári visszaemlékezés, melyben ne említenék meg ezt aényt.¹⁵ A később nekilendülő infláció a normális töredékére csökkentette a pénzáradékok és illetmények értékét.¹⁶ A lakásbérlok érdekeit védő rendelkezések bevezetésével (majd fenntartásával) meggyengült a háztulajdonosok csoportja (a bécsi kispolgárság mellett ez a réteg volt a Lueger-mozgalom¹⁷ politikai alapja), hiszen jelentősen lecsökkentek jövedelmei.¹⁸ 1918 további következménye volt a társadalmi különbségek nivellálódásának tendenciája. Így a főnemesség és a nagypolgárság között is nagyobb átjárhatóság alakulhatott ki. Az arisztokrata életstílus legalább bizonyos elemeinek fenntartása érdekében néhány régi osztrák nemesi ház nagypolgári családokkal házasodott össze.¹⁹

Az átfogó – politikai, gazdasági és társadalmi – átalakulás nyilvánvaló jeleit azonban nem ismerte fel időben és nem értelmezte elég következetesen a vállalkozó polgárság valamennyi képviselője.²⁰ Még a Monarchia szétesésének kellős közepén sem akarta belátni a vállalkozó polgárság néhány tagja a folyamat visszafordíthatatlanságát. Az 1918 utáni vagyonszétválás az osztrák polgárság körében így inkább volt szabályszerű, mint kivételes. A kivételek egyikének számított a Wittgenstein család. Az 1913-ban elhalálozott bányászparos Karl Wittgenstein mobil tőkét nagyrészt amerikai értékpapírokba (különösen a *U. S. Steel Corporation* részvényeibe) fektette. Pénzügyi messzelátásról tanúskodik az a döntés is, hogy az Ausztriában hagyott és államkötvényekben fekvő tőkét röviddel a háború vége előtt pénzzé tették, és a felszabaduló vagyont ingatlanokba fektették.²¹ Az 1918 utáni politikai, s ezzel együtt a gazdasági helyzet gyakran feltűnően téves értékelésére példa August (II) Miller-Aichholz egyik levele: „A szén, a nyersanyagok, az ásványkincsek [területi] megosztása bizonyára eredményez majd némi átrendeződést az ipar viszonylatában. [...] Ám mindenekelőtt a közös pénz és a hadikölcsön

15 Vö. pl. a történetíró és iparos Friedrich Engel-Jánosi szavait: „Az osztrák pénzügyi nagyságok szüleimnél tett látogatásai terjedelmes hadikölcsön kötvénypakettek alakjában hagytak nyomot, ezek később igazán megfelelőnek bizonyultak tapétázáskor.” Engel-Jánosi az emlékiratai következő mondatában már a háború utáni gazdaságpolitikát kritizálja: „A háború utáni pénzügyi szakemberek, mint A(h)rer és Schumpeter jelentős mértékben felgyorsították az osztrák polgárság teljes tönkretételét.” (Engel-Jánosi 1974: 71.)

16 Alexander Spitzmüller, császári kereskedelmi miniszter és az *Osztrák–Magyar Bank* utolsó elnöke megemlíti emlékirataiban, hogy az inflációs időkben bankvezéri illetménye nem volt kétszer akkora, mint a portásé. (Spitzmüller 1955: 346 sk.)

17 Karl Lueger (1844–1910) a Keresztényszocialista Párt egyik alapítója, aki tömegpárttá szervezte a mozgalmat. 1897-től haláláig Bécs polgármestere volt. [A Ford.]

18 A lakásbérlok érdekeit védő rendelkezéseknek mindenestre volt egy másik, ellentétes hatása is. Az alacsonyabb lakberek a polgárság egy részének lehetővé tették, hogy fenntartsák korábbi élet-színvonalukat.

19 Gondoljunk csak a Kink családra, amelynek tagjai – jöllehet csak 1938 után – Auersperg és Schönfeld nemesi leszármazottakkal kelték frígyre. (Pongracz 1994: 91, 109.)

20 Néhány példa Eduard Märztlől 1981: 283 sk.

21 Bartley 1999: 34 sk. A családban nem akadt olyan utód – valószínűleg a család tragikus története miatt –, aki tovább kívánta volna vinni az üzletet.

sokkal erősebb összetartást követel majd meg, mint azt néhány újonnan létrehozott nemzetállam képzei.”²² Két hónappal később elkezdődött Csehszlovákiában a papírpénz felülbélyegzése; a közös fizetőeszköz leváltását nem utolsósorban a hadikölcsönkötvények miatt hajtották végre.

Mint sokan mások, August (II) Miller-Aichholz is a régi gazdasági egység és a régi munkamegosztásra épülő gazdasági kapcsolatok fennmaradásában reménykedett,²³ ami egy újabb téves értékeléssel állt összefüggésben a Monarchia gazdasági örökségére és Ausztria termelőképességére vonatkozóan. Ez a „szegény, feldarabolt állam” – 1918 után August (II) Miller-Aichholz többnyire csak olyan jelzők társaságában emlegette „Ausztriát”, mint „szegény” vagy „feldarabolt” – szerinte „önállóan nem életképes”.²⁴ Messze nem egyedül Miller-Aichholz képviselte ezt a véleményt. A háború utáni első évek meghatározó témája volt az Ausztria gazdasági életképessége körüli vita. Talán ez a szkepszis magyarázza azt is, hogy az osztrák bankok miért hittek továbbra is nagyhatalmi ábrándjaikban, amely hit az 1920-as évek nem megfelelő expanziós üzleti politikájában öltött testet. A tisztán osztrák üzletekre való összpontosítást elképzelhetetlennek tartották nagyobb üzleti veszteség nélkül. Néhány vállalkozó polgár valószínűleg a hétköznapiakon is megtartotta fényűző életmódját, egyesek a tények teljes félreismerése mellett, mások legalábbis halk kétségek közepette.²⁵

Bár aligha akadt olyan társadalmi csoport, legyen szó munkásságról, katonaságról, arisztokráciáról vagy polgárságról, amelyet ne érintettek volna az 1918-as és az azutáni messze ható változások (a Habsburg-monarchia megszűnése, a köztársaság megalapítása, a szociálpolitikai változások), az a megrázkódtatás, amelyet 1918 a régi osztrák vállalkozó polgárság nagy részére nézve jelentett, különösen hevesnek és mélynek látszik. A polgári önértelmezés tartós meghasonlásával és hosszú távú megrendülésével kell számolnunk, s mindez a korrupció számos formájában kifejezésre jutott.

Az egykori biztonság megszűnéséből eredő rendkívül nagy bizonytalanságból, az új állammal való azonosulás hiányából és a téves helyzetértékelések sorából előállt keverék némi robbanóerőt is rejtett magában. Ezek a tartós hatások, a régi osztrák vállalkozó polgárság széles körének nyugtalansága és bizonytalansága ellentétben állt az infláció nyerteseinek feltűnést keltő, mindent egybevetve azonban csak rövid intermezzójával. A gazdaságilag meghatározó nagypolgári körökbe való bekerülés számszerűen is messze alatta maradt az ezen körből való kihullásnak, kiesésnek, amit a strukturálisan szükséges fejlődés is eredményezett.

22 August (II) levele sógorához, Oskar Hutierhez, Bécs, 1919. január 8. (Kühschelm 2000: 125.)

23 Azok közül, akik végül csatlódtak ebben a lehetőségben (egy fajta Dunai Föderáció gondolatában), sokan támogatták később a Németországhoz való csatlakozást.

24 Kühschelm 2000: 126.

25 Mint pl. Engel-Jánosi: „Valójában a korábbi életmódunkat folytattuk, olykor kissé, néha nagyon is nyugtalanul és aggódommiatt, hogy mit hoz a jövő.” (Engel-Jánosi 1974: 71–72.)

2. tézis: *Az inflációs időszak végéig (1924/25) Ausztria gazdaságát és társadalmát egy vékony feltörekvő réteg határozta meg, amelynek rövid intermezzója hosszú távú következményeket hagyott maga után, így például az antiszemitizmus megerősödését és a fiatal demokráciába vetett hit meggyengülését.*

Ezt az 1918/19-es, a multinacionalitás által jellemzett régi osztrák vállalkozó polgárságra nézve különben sem túl kedvező helyzetet tovább fokozta a pénz 1918 utáni igen gyors ütemű elértéktelenedése, amely hamarosan hiperinflációba toroklott. A polgárság egyértelműen az infláció áldozatai közé tartozott, mivel eleve több lehetősége volt nagyobb megtakarítás felhalmozására akár takarékkönyvek, akár kötvények alakjában. Lekicsinylően szokás beszélni az „udvari tanácsosi cím inflálódásáról” [Hofratsinflation], amikor az elveszett vásárlóerőt anyagi előnyökkel nem járó címekkel [Titel ohne Mittel] próbálták ellensúlyozni.²⁶ Nem csak anyagi értelemben voltak veszteségei e rétegnek. A háborús évek, majd a háború utáni időszak a polgári kultúra és a polgárság hagyományos értékei számára is kihívást jelentett.²⁷ „A radikális változás [...] csak a felszínen, politikai síkon maradt el; belsőleg hatalmas forradalom ment végbe a háborút követő első években”.²⁸ „Micsoda vad, anarchista, valószínűtlen kor volt az! Ahogy a pénz értéke eltűnt, úgy következett el Németországban és Ausztriában valamennyi érték napfogyatkozása.”²⁹ Ha – a kortárs benyomásra hagyatkozva – az inflációs időszakot a polgári értékek hanyatlásának, a polgári tartás és viszonyítási pont elvesztésének³⁰ koraként jellemezzük, fokozódik 1918/19 korszakhatár jellege.

Az osztrák napilapok 1920-as évek eleji címlapjainak és gazdasági oldalainak áttekintése tovább erősíti az osztrák vállalkozó polgárságban bekövetkező strukturális törés benyomását. A szalagcímek életre hívták az „újgazdagok” típusát, a Boseleket, Castiglioniakat és Kolakat, és nemcsak ezek gazdasági tranzakcióin keresztül, amelyek közül a leglátványosabb – és máig vitatott – az *Alpine Montangesellschaft* részvénytöbbségének eladása volt (Castiglioni és Kola részvételével), hanem társadalmi hatásuk révén is. A régi osztrák polgárság számára különösen fenyegetőnek tűnt megjelenésük a tradicionális bankokban és ipari vállalatokban, vagyis saját örökölt bástyáik falai között.

26 Sandgruber 1995: 360.

27 „A háború ezen kívül fellazította polgári szokásokat.” (Spiel 1989: 39.)

28 Zweig 1981: 272. Zweig leírását az inflációs időszakról lásd: Zweig 1985: 332 skk, különösen 334 skk.

29 Zweig 1981: 275.

30 Ahogy ez egy jó adag opportunizmus formájában megfogalmazódik: „A bankigazgatók és nagyiparosok abban reménykedtek, hogy »vállalatvezetőként« jó menedéket találnak a bolsevizmusban. Egy bizonyos Günther úr, a *Bodenkreditanstalt* ipari tanácsadója, a jelenlétemben arról biztosította Otto Bauert, hogy előnye lesz abból, ha többé nem a részvényeseket, hanem a népet szolgálja. Elképzelhető egy ilyen kijelentés hatása, ha tudjuk, hogy ezt az embert, persze jogtalanul, Ausztria legjobb ipari szervező elméjének tartották.” (Mises 1978: 12 sk.)

Fenyegető volt továbbá az is, hogy a felemelkedők többnyire más társadalmi rétegekből származtak, pl. a kispolgárságból, mint Bosel. A hadigazdaság és az 1918/19-es változások ideje láthatóan kedvező feltételeket kínált a gyors gazdasági felemelkedéshez, miként ezt Bosel és Castiglioni karrierje is mutatja. Mind a felemelkedés gyorsasága, mind annak homályban és feltételezések kódében maradó mechanizmusa tovább szította a régi osztrák vállalkozó polgárság bizonytalanságát és irigységét.

Camillo Castiglioni³¹ még a háború alatt vált a *Depositenbank*, egy közepes nagyságú bank vezetőjévé, karrierjét alapvetően annak köszönhetné, hogy ipari érdekeltségeit perspektívikusan okosan helyezte el az olyan új – a háborúban különösen fontossá váló – ágazatokban, mint a repülőgépipar és az autógyártás. Hogy mennyiben segítették felemelkedését a császári udvarhoz és Károly főherceghez fűződő kapcsolatai, ennek vizsgálata további kutatásokat igényel. Sigmund Bosel hatalmának és vagyonának jelentős részét ezzel szemben a háború alatti élelmiszer- és textilellátásbeli érdekeltségeinek köszönhetné, a felhalmozott textiláru külföldi eladásából jutott devizához. 1918 nyarától ő bonyolította a rendőrség élelmiszerellátását, amelynek vezetőjével, Schoberrel hosszú időre szóló kapcsolatot tudott kiépíteni.³² Bosel lemondott a fizetéséről, Schober szerint Bosel a feladat ellátásáért cserébe császári tanácsosi rangot kívánt magának. Kérdéses, hogy Bosel valóban lemondott volna valamennyi saját üzletéről hivatali ideje alatt, de az kétségtelen, hogy biztosította magának Schober jóindulatát. 1919 közepén Bosel visszavonult a feladattól, s valódi felemelkedése csak most következett. Castiglionihoz hasonlóan az ő karrierje is egy magánbankház alapításán keresztül vezetett egy tekintélyes bécsi bank, Bosel esetében az *Unionbank* megszerzéséhez.³³ Castiglionihoz hasonlóan Bosel is körültekintő sajtópolitikát folytatott és 1922-ben megalapította a *Der Tag* című bulvárlapot. Továbbá Castiglionihoz hasonlóan benne is élt a vágy, hogy mecénásként gondoljanak rá, s ezzel megszabadulhasson az „üzérkedő” imázsától. A hivalkodó fogyasztás (Boselnek pl. 18 autója volt) ugyanakkor az „újjgazdag” sztereotípiáját erősítette a közvélemény szemében. Bosel különleges ügyessége a hivatali kapcsolatok hasznosítása terén végül a *Postsparkasse* körüli botrány során mutatkozott meg, amikor maga Schober vette védelmébe a két legfőbb felelőst: Boselt és Ahrert. Volt még valami közös Bosel és Castiglioni sorsában: amilyen gyorsan bukkantak fel, olyan rövid ideig tartott „uralmuk”. Castiglioni birodalma a frankspekuláció következtében 1924-ben omlott össze, Bosel konglomerátuma 1926-ban jutott hasonló sorsra.

31 Camilo Castiglioni személyéről lásd: Ausch 1968: 157 skk.; Lewinsohn 1925: 236 skk., 250 skk.; März 1981: 220 sk., 358 sk., 465.

32 A jó kapcsolatok megszerzése érdekében Bosel viselkedését általában könnyedség jellemezhetné: „S. B. mesterien értett ahhoz, hogy minden helyzetben barátokra tegyen szert.” (*Das Jahrbuch...* 1929: 70.) Bosel és Schober kapcsolatáról lásd: Huber 1990: 62 skk. Boselről további részleteket lásd: Hoffmann 1990.

33 Vö. Huber 1990: 179 skk.

Bosel és Castiglioni értékelésének skálája a legnagyobb tisztelettől, szinte már bálványimádattól a legszigorúbb kritikáig, kárhoztatásig terjed.³⁴ A társadalmi ranglétrán felemelkedők nevei szinte valamennyi húszas évekbeli, bécsi ábrázolásban megjelennek – legyen az tudományos³⁵ vagy inkább szélesebb közönséghez szóló írás³⁶. Így a korabeli szépirodalomban, pl. Hugo Bettauer vagy Felix Dörmann regényeiben is felismerhetően kirajzolódik a szétesőben lévő társadalom képe (és természetesen itt is feltűnik – többé vagy kevésbé rejtetten – Bosel és Castiglioni neve).³⁷ A változás ugyanakkor nem csak az osztrák vállalkozó elit egy új rétegének felemelkedésére koncentrálódott, hasonló változást eredményezhetett a generációváltás is.³⁸

A luxust idéző életmód, a nagyvonalú mecénási tevékenység és a politikához kötődő szoros kapcsolatok sem számítottak feltétlen újdonságnak. Ami új volt – vagy legalábbis ekként érzékelhető – az egy új habitus volt, egy új önértelmezés, egy új típus. A gazdagságot nyíltan mutogatták, nem tagadható le bizonyos dekadencia:

„Az üzérkedők (»nyerészkedők«) a legjobb hotelekben laktak, sofőr vezetete limuzinokkal jártak, drága éttermekben vacsoráztak, az új éjszakai bárókban fox-trotot és shimmyt táncoltak, és a hideg hónapokban prémes télikabátot vagy öves szőrme kabátot viseltek, ami akkoriban a keményvaluták milliomosainak egyenruhája volt. [...] Orgiákról és kokainozásról szóltak a pletykák.”³⁹

En alapján az inflációs időszakot könnyen tekinthetnénk olyan periódusnak, amelyben „a milliók védett területére betörő új elemek [...] megváltoztatták a gazdagok világát, és új típust hoztak létre: a milliomos plebejst, akiből kívül és belül

34 Karl Kraus pl. a szigorú kritikusok közé tartozott, s „Fackel” [fáklya] című írásorozatának néhány cikkét e két alaknak szentelte. „Emiatt e két férfit – akiknek zsenialitása abban áll, hogy gazdagabbak legyenek, mint azt még egy órája is hitték – titánokként tisztelik – különösen azok, akikben nincs meg ez a tehetség, ugyanakkor kívánatosnak tartják azt –, és varázslatuk nagyobb, mint magának Stinnesnek [Hugo Stinnes – A Ford.], akinek alkotó ereje legalább olyan reális dolgokkal kapcsolatos, mint gyárkérmények, szénbányák és elcsigázott beosztottak, munkások.” (Kraus 1923: 152.) Lásd továbbá Bachinger 1981: 283.

35 Lásd Sandgruber 1995: 359 skk. Inkább meglepő, hogy ugyanez hiányzik Hanischnál (Hanisch 1994).

36 Paul Hofmann, a *New York Times* bécsi születésű tudósítója „The Feverish Twenties” címmel vezeti be a húszas évekről szóló fejezetét, az üzérkedőket, név szerint Boselt és Castiglioniit állítva a középpontba. (Hofmann 1988: 170 skk.) „Nyerészkedők, gengszterek és új gazdagok kicsi és arrogáns társasága ez, akik közül néhányan a háború alatt nyersanyagot, fegyvert, élelmiszert vagy egyenruhát gyártottak [...] és az óriási nyereségen ravasz módon az infláció által nem fenyegetett vagyontárgyakat vettek. Mások sikerrel lovagolták meg a pénzügyi változások hullámaint [...], a francia frank vagy a cseh korona árfolyamának növekedésére és csökkenésére spekulálva” (Hofmann 1988: 171).

37 Így pl. Bettauer *Der Kampf um Wien* című regényében Kastegnetti figurájában nem nehéz felismerni Camillo Castiglioniit.

38 Az 1918 utáni generációváltás elméletét valóban alátámasztja néhány adat. A vezető pozíciókat ekkor már sokkal inkább olyan személyek birtokolták, akik a bécsi tőzsdekrach éve, 1873 körül születtek. Így belőlük már hiányzott az az óvatosság, ami ebből a sokak számára meghatározó krach élményből táplálkozott.

39 Hofmann 1988: 171.

egyaránt hiányoztak az örökölt formák.”⁴⁰ Nem önmagában a luxusszerű fogyasztásról és a dekadenciáról van itt szó, hanem sokkal inkább arról a viselkedésről, ami ezek mögött a jelenségek mögött rejtett. A fiatal demokrácia egyes helyzetei valóban emlékeztettek Hugo Bettauer *Das entfesselte Wien* [A felszabadított Bécs] című regényében kifejeződő felháborodásra, miszerint az igazgatótanácsok, vezérigazgatók és bankárok azt „képzelik, a köztársaság is csak egy olyan részvénytársaság, amelyben náluk van a többségi tulajdon.”⁴¹ Más fejlemények viszont kétséget ébresztenek, vajon nem pusztá képzelmek-e az ilyen megnyilatkozások.

A Castiglioni ügy⁴² különösen alkalmas volt arra, hogy a tudósítók Ausztriáról, mint „európai Panamáról” szólva drámai megfogalmazásokkal éljenek – a *Depositbank* gyors felemelkedését a bécsi nagybankok sorába épp ilyen gyors összeomlása követte; kiderült, hogy Castiglioni néhány tranzakció során a bank kárára gazdagodott tovább. A *Der Oesterreichische Volkswirtschaft* csodálkozásának adott hangot, hogy a büntetőeljárás ellenére „nem tettek lépéseket a bizonyítékok biztosítására. Ehelyett arról értesülünk, hogy befolyásos politikai személyiségek, képviselők, diplomaták és újságírók a legbuzgóbban interveniáltak megfelelő helyeket Castiglioni érdekében.”⁴³ Ebben az ügyben különös jelentősége volt a sajtótudósításoknak, még akkor is, ha Castiglioni e tekintetben is biztosította magát: „Öt újság engedelmeskedett az utasításainak (majdnem a teljes napi sajtó).”⁴⁴

A hatóságok és a bíróság többször is igen kérdéses szerepet játszottak, így pl. a Castiglioni-féle *Depositbank*beli visszaélések kivizsgálásakor. Valamennyi adóakta „hirtelen” eltűnt valahol a kerületi pénzügyi hatóság és a pénzügyminisztérium között.⁴⁵ Magából a *Depositbank*ból is eltűntek dokumentumok, és valószínűleg nem véletlenül éppen azon a napon, amikor az ügyészség [Ratskammer] kiadta az elfogatóparancsot Castiglioni, Goldstein és Neumann ellen, a vádlottak elhagyták Bécset – nyitott kérdés, vajon ki értesítette őket.⁴⁶

A háborús események, a Monarchia felbomlása és a hirtelen fellépő infláció révén megváltozott keretfeltételek láthatóan új kvalitásokat kívántak meg.⁴⁷ Az osztrák korona gyors elértektelenedése és a tőzsdei részvényárfolyamok hirtelen változásai gyors, gyakran szükségképpen spekulatív reakciókat követeltek

40 Tschuppik 1922. Óhatatlanul felmerül ugyanakkor a kérdés, vajon nem eredményez-e hasonló kifogásokat az úgynevezett „újgazdagok” valamennyi betörése e zártnak kívánt világba.

41 Idézi Hall 1978: 38.

42 Vö. Mathis 1996.

43 Der Fall Castiglioni *Der Oesterreichische Volkswirt* [= ÖVW] 1924 októbere 1–4. szám, 17 sk.

44 ÖVW 1924 októbere 1–4. szám, 20. A szoros személyi és anyagi összefonódások a politikusok, a gazdaság képviselői és a sajtó között nem éppen a demokrácia érettségére utalnak.

45 *Die Stunde* 1923. május 9.

46 *Neuer Wiener Journal* 1924. szeptember 30. 1 sk.

47 „A régi gazdagok nem bírták az új idők rohamtempóját; mások voltak, ezerféle gátlásuk volt és a régi Bécs érzékeny, szentimentális lelkülete élt bennük. Az elmúlt nagy napok, von Taussig lovag, Gustav von Mauthner, Moritz Bauer [...] és a pénzember új típusa között alig volt valami közös. Az előkelő Albert von Rothschild, a nagy mecénás, sakkjátékos és amatőr fotográfus úgy illik a kilencvenes évek képéhez, mint Castiglioni a mai Bécshez.” (Tschuppik 1922) Természetesen az ilyen idealizáló leírásokkal óvatosan kell bánni, az idézetek elsősorban korképeként a fejtegetések plasztikusabbá tételére szolgálnak.

meg. Úgy tűnik, mintha szinte egész Bécset magával ragadta volna a spekulációs eufória, de amilyen gyorsan gyakran óriási nyereségeket halmoztak fel, olyan gyorsan el is folyt a pénz. Az inflációnak ugyanakkor nem csak vesztesei voltak. Új ipari birodalmak jöttek létre új kezekben. Az új társadalmi réteg képviselői gyakran léptek a régi nagypolgárság helyébe, demonstrálva azt „a mélyreható tőke-átrendeződést, amely az inflációs időszak alatt ment végbe.”⁴⁸ Mindez nemcsak szimbolikusan értendő, néhány eset alátámasztja, hogy a régi osztrák vállalkozó polgárság vagyontárgyai gyakran közvetlenül a felemelkedők kezébe pottyantak.

Egy ilyen utódlásra, a régi és az új gazdagok képviselőinek közvetlen találkozására példa Eugen Miller-Aichholz műgyűjteményének (közte Tiepolo öt óriásfestményével) és a Prinz-Eugen-Straßen található palotájának eladása 1918-ban Camillo Castiglioninak közel hat millió koronáért.⁴⁹ A tranzakció mögött valószínűleg nem a pénzügyi előrelátás állt, mivel „a vásárló [...] később azzal dicsekedhetett, hogy a gyűjtemény egyik Tiepolója többet ér, mint mindaz, amit a palotáért és a műkincsekért kifizetett.”⁵⁰ És visszatérve az új habitusról szóló gondolatmenetünkhöz, még valami megkülönböztethette az új gazdagokat a régiektől: egy új – hatásvadász – stílus tört be. Castiglioni kitűnően értett hozzá, hogy magára irányítsa a médiumok figyelmét, amit saját médiabirodalma kétségtelenül nagyban meg is könnyített. Maradjunk a műgyűjtő Castiglioninál. Nem volt elegendő az értékes képek birtoklása, ezek lehetőleg hatásos fel- és bemutatása volt az igazán fontos. Az egyik óriás képet Castiglioni egy függöny mögé rejtette palotája lépcsőfeljárójának falán, amely a legújabb technikai újdonságok segítségével gombnyomásra tárult fel a látogatók előtt.

Castiglioni a Škoda iparbirodalom legfontosabb részeit is megszerezte. A Škoda család a régi osztrák vállalkozó polgárság azon szegmensét reprezentálja, amelyet különösen komolyan érintett a politikai és gazdasági szerkezetváltozás, mivel működési területük a Habsburg-birodalom nagy részére kiterjedt.⁵¹ Néhány régi osztrák ipari konzernre, illetve konglomerátumra és ezek tulajdonosaira igaz volt, hogy egyes telephelyeik és üzemegységeik az „utóállamokba” [Neuaußland] kerültek és további sorsuk egyelőre bizonytalannak tűnt. A legtöbb utóállam által 1918 után keresztülvitt honosítási intézkedések minden bizonnyal gyengítették a (rég) osztrák befolyást, még ha teljesen nem is iktathatták ki.⁵² Hiba lenne azonban ebből általánosítva nagy vagyonszerveségre következtetni, néhány váltságösszeggel, s itt különösen az osztrák bankok immár belföldi fiókjaira és

48 Vö.: Bachinger 1981: 283.

49 Legutóbbi leírása Kühschelm 2000: 127.

50 ÖVV 1927 októbere, 2–8. szám, 31.

51 Egy rövid biográfiában olvasható az a – sajnos közelebről nem részletezett – utalás, hogy Karl Škoda 1919 közepéig volt a Škoda-Művek vezetője, „ekkor a megváltozott politikai viszonyok szükségessé tették, hogy lemondjon pozíciójáról” (Mentschl–Otruba 1965: 161).

52 A relatíve magas személyi kontinuitás (az igazgatótanácsokban és a vezető posztokon), amely az osztrákok nagy tudására, ismereteire és kapcsolathálójára vezethető vissza, elfedi az utóállamokban azt a jelentős anyagi átrendeződést, amelyben a mindenkor belföldi tőke mellett, mindennek előtt bizonyos országokban, a nyugati tőke is befolyáshoz jutott.

konzern vállalataira gondolok, mindenképpen reálisan számoltak. Rádásul olyan stratégiákat is kidolgoztak, mint holdingok megalapítása semleges országokbeli székhelyekkel vagy hogy az egyik családtag felvette egy utódállam állampolgárságát. Szem előtt tartva a háború utáni időszak drámaiságát, amikor az események gyakran tótágast hánytak és a közeli jövőről alig lehetett tudni valamit, amikor a korona értéke naponta romlott, mindebből gyakran adódtak hibás következtetések, szükségeladások stb., amelyek vagyonszerződéssel jártak.

Jóllehet a polgári családok számos tagjának továbbra is nagyobb pénzeszközök álltak rendelkezésére, mint más kortársaiknak, és továbbra is magasabb élet-színvonalat tudtak biztosítani, mégis – bátorkodom kijelenteni, hogy elsősorban – a spekulánsok és üzérkedők néhány év alatt elért mesés nyereségei láttán az objektíve is mérhető veszteségeiket krízisnél és romlásnál is nagyobbak érezték.⁵³ A feltörekvők vagy „újjgazdagok” óriási nyereségei, amit már gyakran a háború alatt, majd közvetlen a háború után halmoztak fel, még drámaibbnak mutatták a régi osztrák polgárság vagyonszerződéseit. Az pedig, hogy az „újjgazdagok” között – s miként az a tudósítások alapján megmutatkozott, szinte kizárólag – zsidók voltak,⁵⁴ egyben az antiszemitizmust is felszította és felerősítette.⁵⁵ Szándékosan letagadták, hogy számos nem zsidó, így Otto Waldegg, a *Nordisch-Österreichische Bank* önjelölt vezérigazgatója is ugyanazt a gyakorlatot követte (pl. emissziós szindikátus útján minimalizálták a régi részvényesek befolyását), és ennek révén gazdagodott meg. A zsidók valósággal az infláció bűnbakjaivá váltak.⁵⁶

Ám nem csak az antiszemitizmus virágzott. Széles körben elterjedt volt a demokráciaellenes hangulat is – nem utolsósorban az 1918/19-es rendszerváltás okozta megrázkódtatás miatt és a köztársaság megvásárolhatóságának a feltörekvők viselkedéséből táplálkozó érzése okán. Az osztrák vállalkozó polgárság sem állt ki teljes mellszélességgel a fiatal demokrácia mellett. Alig akad az Első Köztársaságról szóló ábrázolás, amelyből hiányozna az utalás a köztársaság ellenes erők rejtett finanszírozására, titkos körökre és klánokra, akik a politikát befolyásolták. Ferenc József császár halála és az elvesztett háború mélyen megrendítette a polgárságot. Az 1918 utáni szociális forradalom felerősítette a hatalomvesztés, a benuktatás és a bizonytalanság érzését. Egyértelműnek tűnt, hogy kit terhel mindezért a felelősség. Szocializmus, hanyatlás, demokrácia és zsidóság számos konzervatív osztrák számára (és ide tartozott a vállalkozó polgárság legnagyobb része is) egy

53 Steckl 2000: 19.

54 A kijelentések gyakran ugyanazon szerzőknél is önmaguknak ellentmondani látszanak. Hans Tietze híres művében ez olvasható: „így a nép emlékezetébe csak a zsidó, nem pedig az általános háborús paraziták vésődtek bele kitörölhetetlenül, jóllehet más rétegek sem üzérkedtek kevésbé sikeresen”, majd később megjegyzi „az biztos, hogy a zsidók kiemelkedő szerepet játszottak a katasztrófa éveinek háborús nyereségeiben, üzérkedéseiben és bankszódjéiben” (Tietze 1987: 276).

55 „Az üzérkedők közül sok volt a zsidó, és ők gyakran úgy viselkedtek, miként azt a filozófus Karl Popper is feljegyezte önéletrajzában, mint a tipikus újjgazdagok, s ezzel megerősítették a helyi antiszemitizmust.” (Hofmann 1988: 171.)

56 Bachinger–Matis 1974: 47.

kalap alá kerültek a háború után – kiváltképp Bécsben, ahol a szociáldemokraták kezében volt a hatalom.⁵⁷

3. tézis: Az átalakulás 1918-as és 1919-es éveit követően és az inflációs időszak szülte értékrendbeli káosz következtében a vállalkozó polgárság széles körében megerősödött az a nézet, amely a demokráciának nem sok jót tulajdonított, és amelyben már a későbbi autoriter fejlődés és rezsim gyökerei is felfedezhetőek voltak.

A régi osztrák vállalkozó polgárság egy másik, idegen világban találta magát. A hagyományos kapcsolatok elvesztését és a sokáig érinthetetlen társadalmi presztízs csökkenését fájdalmasan érezte meg Friedrich Pacher von Theinburg, osztrák textilgyáros, amikor 1927-ben hetvenedik születésnapja alkalmából a korábbi munkásainak és alkalmazottainak valamikor szokásos jókívánságai elmaradtak.⁵⁸ Pacher számára a sértés kiváltója kézenfekvő volt: a szociáldemokráciát és a szakszervezetet terhelte a felelősség. A Miller-Aicholz családban is a szociáldemokráciát tekintették az elszenvedett vagyoni és életmódbeli veszteségek okozójának.⁵⁹ Jelentős szerepet játszott e megítélés kialakulásában, hogy Bécs városa igényt támasztott August II. Miller-Aichholz hütteldorfi villájára. Még ha a tranzakció végül kompromisszummal zárult is, az esetet „kommunista kormányunk zsarolásként” élték meg.⁶⁰ Ha az ilyen vélekedéseket néhány, az 1918-as átalakulás következtében hozott radikális intézkedés még érthetővé és magyarázhatóvá is tette, aligha alakulhatott ki valódi demokratikus érzék a következő évtizedben, ahogy ez a Miller-Aichholz család „keresztény rendi állammal” szembeni magatartásán is megmutatkozott. „A család – miként általában a polgárság mértékadó része – nagyon hamar meg tudott barátkozni az autoriter kormányzattal.”⁶¹

Peter Berger véleményét idézve a két háború közötti vállalkozók politikai magatartása „új protektorok kereséseként” interpretálható.⁶² „A demokrácia kinövésével” szembeni elutasítás furcsa szövetségeket kovácsolt össze. Ilyenre példa a gazdaságban érdekelt polgárság egy részének közeledése a kispolgári-agrárius orientáltságú tömegpártokhoz és *Heimwehr*-szervezetekhez, az autoriter „rendi államhoz” fűződő kötődés és – egy kisebb vállalkozói csoport által táplált – fantáziálás az Anschlußról, a Németországhoz való csatlakozásról. A két háború közötti osztrák vállalkozó polgárság, politikai kötődéseik stb. történetében számos paradox vonás lelhető fel és nem hiányzik belőle bizonyos mértékű skizofrénia sem. Ez jellemezte a gazdasági elit és a keresztényszocialista párt közötti kapcsolatot és

57 Lásd Pauley 1990: 224.

58 Bruckmüller–Ulsperger 1993.

59 Vö. Kühschelm 2000: 140 skk.

60 Kühschelm 2000: 143 sk., (idézet) 144.

61 Kühschelm 2000: 145.

62 Vö. Berger 1995: 396.

viszonyt is. A kifejezett politikai katolicizmus és a kifelé hirdetett antiszemita (a „zsidó fináncnöke”, a „bankár és tőzsdéző zsidók” elleni) retorika dacára a párt bonyolult helyzetben volt, hiszen másfelől rá volt utalva a(z olykor zsidó) bankárok és iparosok támogatására és pénzére (is), akik viszont többnyire a régi osztrák liberalizmus felé hajlottak, amely ugyanakkor hagyományosan és tartósan harcban állt a katolikus egyházzal. Karl Kraus is gyakran utal erre a paradox helyzetre, pl. arra, hogyan revideálta álláspontját a keresztényszocialista pártújság, a *Reichspost*, miután ismertté vált Boselnak az egyetem részére tett adománya: „a keresztényszocialista választási agitáció hangos volt a gyalázkodástól [...], hogy az ellenfeleket a zsidók büdös pénzeivel való kitalált kapcsolat révén lealacsonyítsák, e pénzek eredete a keresztény lelkiismeretet sokkal kevésbé izgatta, mint a pénz tulajdonosainak származása.”⁶³ Milyen ellentmondásos lehetett az osztrák zsidó vállalkozó polgárság helyzete ilyen körülmények között? Szigorú antimarxizmusuk nemcsak a keresztényszocializmussal kapcsolta őket össze, de a (fél)katonai jellegű *Heimwehr*rel is, ezek az antidemokratikus szervezetek egyaránt élvezték bankárok (pl. a kikeresztelkedett Rudolf Sieghartot⁶⁴ vagy Louis Rothschildot gyakran emlegették ilyen összefüggésben) és nagyiparosok (pl. a lőszerkirály Fritz Mandl) anyagi támogatását. Az egykor főleg a liberalizmust támogató és azzal szimpatizáló osztrák zsidó polgárságnak a két háború között jóval nehezebb volt értékrendjének és törekvéseinek megfelelő „politikai hazát” találni.⁶⁵

Idéztünk már néhány érvet mellett, milyen rozoga lábakon állt a fiatal demokrácia. Gyengeségének további bizonyítéka a politika és a gazdaság között fennálló titkos vagy legalábbis annak vélt kapcsolatháló, a „szürke eminenciások” titokzatos működése. Az első, akire ezt a bélyeget a kapcsolatok titokban tartására tett minden erőfeszítés ellenére rásütötték Gottfried Kunwald, pénzügyi szakértő volt, Prälat Seipel szövetségi kancellár gazdasági tanácsadója.⁶⁶ Néhány évvel később, 1928 táján „Rudolf Sieghart, a *Bodenkreditanstalt* vezére körüli klán” határozta meg „az ország politikai kultúráját”.⁶⁷ Ehhez a körhöz tartozott a *Bodenkreditanstalt* egykori igazgatója és a jegybank akkori elnöke, Richard Reisch, a bank jogásza, Viktor Kienböck, egyben pénzügyminiszter és Seipel közeli tanácsadója közel hat éve. Hogyan működött a gyakorlatban ez a kapcsolati háló? A személyi kört számos összeférhetetlenség fűzte még szorosabbra. Így Reisch a *Nemzeti Bank* elnöki fizetése mellé évi 30.000 schillinges nyugdíjat kapott a *Bodenkre-*

63 Kraus 1924: 137. Kézenfekvő az asszociáció Lueger, bécsi polgármester híres-hírhedt mondatára: „Én mondom meg, ki a zsidó.” [„Wer a Jud’ is, bestimm i.“]

64 Sieghart talán nem jó példa, mivel kikeresztelkedett, de a *Heimwehr* antiszemitizmusával való konfrontáció bizonyára őt is szorongással töltötte el.

65 Még a legkevésbé antiszemita beállítódású nagypárt, a szociáldemokraták egy része is támadást indított a „bankár, illetve tőzsdéző zsidók” ellen. A szociáldemokraták sem tudtak „ellenállni a kísértésnek, hogy ne utaljanak a »zsidógyűlölők« [Judenfressern], a »bankár zsidók«, a »zsidó töke« és a »hazai zsidóság« közötti baráti viszonyra” (Pulzer 1990: 132).

66 Meysels 1985: 219.

67 Vö. Mattl 1994: 73. Sieghart működéséhez: „Dr. Sieghart állami hivatalból jött, tudta, hogyan lehet számtalan szívesség révén a köztársaság uralkodó pártjához kapcsolatot találni, még az általa vezetett bank költségére tett szívességek révén is, és így ha szükségessé vált, számíthatott a segítségre” (Federn 1932: 415).

dittől és ennek konzernvállalataiban is szerepet vállalt; s bizonyára nem véletlenül dolgozott Sieghart fia sem Kienböck ügyvédi irodájában.⁶⁸ A *Veitscher Magnesitwerken*él vizsgálta adócsalási ügy nyomozása, amelynek elnöke Sieghart volt (s több mint kétmillió schillingről volt szó), Kienböck pénzügyminiszter döntésével zárult le, szabályszerű büntetőeljárás helyett az ügyet egy egyszeri, 40.000 schillinges bírsággal intézték el. Kienböck neve feltűnően sokszor tűnt fel. Seipel halála, 1932 után Kienböck, aki időközben a *Nemzeti Bank* elnöke lett, kiszorított a Kunwaldot és Dollfuß egyik tanácsadójává lépett elő.⁶⁹

A gazdaságnak a politikára, és viszont gyakorolt befolyásával egy másik terepen is találkozhatunk, az 1920-as évek bankbotrányai és -csődjei kapcsán, amelyek az 1918 utáni megnövekedett, s nagyrészt spekulatív alapítási láznak voltak a következményei. Az 1923 és 1926 közötti bankösszeomlások nagy sorozatában alig akadt olyan eset, amelybe ne bonyolódta volna bele a keresztényszocialista vagy a nagynémet párt reprezentánsai,⁷⁰ a „spekulációs eufória” a polgári pártok legmagasabb köreiig felért.⁷¹ Így bukkan fel az úgynevezett *Postsparkasse*-botrányban Kienböck neve is, nem központi figuraként (ez egyértelműen Bosel volt), de mint aki (Seipelhez hasonlóan) tudott róla. A botrányba belekeveredettek névsora olyan, mint az osztrák politika „Who is Who”-ja, szinte valamennyi akkor hivatalban levő kormánytagra kiterjedt: Ramek szövetségi kancellár, Ahrer pénzügyminiszter, Schürff nagynémetpárti kereskedelmi miniszter és maga Klimesch, a *Postsparkasse* alelnöke. A lakosság botrányról kialakított értelmezése bizonyára nem erősítette a politikába vetett bizalmat, s az is a politika felelősségét mutatta volna, ha az egészről nem tudtak volna semmit.⁷² Maradt a megvásárolhatóság imázsa, s ebben nem állt messze egy „banánköztársaság” sajátosságaitól.

Több konfliktusmező keveredik itt össze. Az osztrák bankviszonyokban végbement koncentrációs folyamat, amelynek nagy múltú, híres bankok is áldozatul estek (a *Depositbank* 1924-ben, az *Union- und Verkehrsbank* 1926/27-ben, *Bodenkreditanstalt* 1929-ben), felerősítette a „túlélő” bankok befolyását és az ezeket vezető igazgatók hatalmát. Nem véletlen tehát, hogy a „szürke eminenciások” szinte kizárólag a legmagasabb pénzügyi körökből kerültek ki. Egyetlen tulajdonos vagy család kezében sem koncentráldott olyan ipari hatalom, amely megközelíthette volna a Wittgensteinek háború előtti birodalmát. Ha egyes nagyiparosok kulcspozícióba kerültek a politika és a gazdaság közötti végzetes szövevényben, akkor ezek megegyeztek a nagy szervezetek vezető tisztségviselőivel, pl. az Osztrák Iparszövetség [Hauptverband der

68 Ausch 1968: 323, 328.

69 Meysels 1985: 265.

70 Még mindig Ausch munkája dokumentálja legkimerítőbben az 1920-as évek bankbotrányait. (Ausch 1968)

71 Mattl 1994: 73. Az egyik különösen gyakran felmerült név ebben az összefüggésben a stájer tartományi kormányzó, Dr. Rintelen neve volt.

72 „Dr. Kienböck (pénzügyminiszter) most azt bizonygatja az újságokban, hogy a Postsparkasse és a Bosel-ház közötti üzletről minisztersége idején nem volt tudomása.” *Die Neue Wirtschaft. Wiener Organ für Finanzpolitik und Volkswirtschaft* Nr. 42. 1926. október 21. 1.

Industrie Österreichs] elnöke, a gépgyáros Ludwig Urban esetében, az ő hatalma és befolyása a hivatalából eredt. Ehhez társult továbbá, hogy a botrányokkal szemben különös érzékenységet mutató tartományi bankoknak – a legtöbbet 1918 után alapították – elsősorban Bécs „vízfejűsége” elleni bástyákként kellett szolgálniuk. Bécs kétszeresen is a figyelem középpontjában állt, egyrészt a nagy osztrák részvénytársasági bankok székhelyeként és a „zsidó finánc-tőke” központjaként, másrészt a szociáldemokraták által kormányzott „vörös Bécsként”, s emiatt a „fekete” tartományok politikai ellenségeképeként. A bankok, pártok és *Heimwehr*-szervezetek között különösen szoros volt a kapcsolat Stájerországban és Tirolban. Míg a támogatás eleinte a *Heimwehr* anyagi finanszírozására korlátozódott, addig 1930 ősze után a felfegyverzett csoportok közvetlenül is részt vettek a keresztényszocialista kormányzásban.

Az ipar is viszonylag korán és egyértelműen kialakította álláspontját a nagy szervezetein keresztül. A *Heimwehr* és az Osztrák Iparszövetség között a húszas évek elejétől állt fenn kapcsolat. Ez a kapcsolat az évtized végére mind intenzívebbé vált, amikor a társadalom militarizálása is nagyobb lendületet vett (lényeges cezúrát jelent ebben az igazságügyi palota felgyújtása a Schattendorf-perben hozott ítélet után), és az osztrák nagyiparosok között is mind inkább elterjedtek az olyan autoriter vélemények, hogy Ausztriában véget kell vetni a demokráciának.⁷³ Az 1930-as években a válságos gazdasági viszonyok miatt még inkább kiéleződött a helyzet. E tendencia az Iparszövetség részéről a parlament nélküli, különleges teljhatalommal felruházott polgári kormánypolitika támogatásában csúcsonosodott ki.⁷⁴ Állam és vállalkozás szorosan egymásba fonódott. Különösen kitűntek ebben a felsőstájer nehézipar képviselői; a vasművek és bányák igazgatói kezdettől fogva saját szakállukra politizáltak és megpróbálták félresöpörni a kollektív szerződéseket és a társadalompolitikai intézkedéseket.⁷⁵ A stájer iparból a *Heimwehr* kasszába vándorló pénzfolyam már 1921-től kimutatható.⁷⁶ Anton Apold vezérigazgatósága alatt a német többségi tulajdonban lévő *Alpine Montan*, a legnagyobb osztrák iparvállalat, a *Heimwehr*-mozgalmat támogató ipar legfontosabb reprezentánsa volt (a stájer *Heimwehr*-mozgalom egyébként a nemzetiszocialista hatalomátvétel után beolvadt az NSDAP-ba). Amikor egyértelműen megmutatkozott Apold nemzetiszocialista szimpátiája, teljes fizetés mellett elbocsátották. Ám az új, háromtagú elnökségben is helyet kapott a „keresztény rendi állam” két lojális képviselője mellett egy bevallottan nemzetiszocialista személy, Dr. Meindl. Régóta létező – bár néhány kivételnél, mint amilyen az *Alpine* is téves – nézet, hogy a náci Németország 1938 előtt a gazdaságban keresztül hatolt be Ausztriába.⁷⁷

73 Vö. pl. Karl Hass kutatásait a témában. Az Iparszövetség elnöke, Ludwig Urban belekeveredett a *Heimwehr* egyik fegyverbotrányába, s emiatt feljelentést is tettek ellene. Az ügyet – miként sok másikat is – elaltatták. Vö. Sturmayer 1995: 349.

74 A parlament feloszlását és a szociáldemokrata párt betiltását az 1934-es „februári felkelés” után az Iparszövetség egyértelműen pozitívan értékelte. Lásd: Sturmayer 1995: 347.

75 Vö. Matzl 1994: 79.

76 Schleicher 1999: 478.

77 Ez a tézis jól illik, még ha nem is szándékosan, Ausztria áldozat-mítoszához.

A figyelemnek ugyanakkor talán mégis inkább a kisállam demokratikus alapjainak az osztrák iparosok és bankárok, s természetesen politikusok sora általi állandó aláásására kellene irányulnia. Új súlypontokról is szó lehetne. Így a Pfimer-puccs viszonylag gyorsan operett-puccsként végződött, de mégiscsak ez volt *de facto* az első erőszakos kísérlet egy fasiszta diktatúra megalapozására, ami egyben egy „mély politikai értékválság” kifejeződése is.⁷⁸ A nagy osztrák bank, a *Creditanstalt* 1931-es összeomlása pedig egy másik cezúrát jelentett.

Bécs pénzügyi központként immár teljesen elvesztette az 1918 után amúgy is leszűkült jelentőségét, s ezzel összefüggésben – és az antiszemita, antiliberális irányzatok által felerősítetten – ment végbe a bécsi univerzális bankok előjáróinak és igazgatóinak jelentőségvesztése. A *Creditanstalt* (CA) csődje tovább szította az antiszemitizmust. Alexander Spitzmüller, aki a krízist követően a CA vezérigazgatójává lépett elő, „a kormány azon fáradozásairól” emlékezik meg, „hogy a lakosság körében a zsidó bankár bűnözők meghurcolásával népszerű eredményeket érjenek el.”⁷⁹ Ráadásul mint írja „Buresch (szövetségi kancellár) kijelentése szerint [...] egy a zsidó bankvilágból jövő személy eleve ki volt zárva.”⁸⁰

A későbbi szereposztások egyértelműen pártpolitikai befolyásra utalnak, határozott bizonyíték erre Josef Johams, egy meggyőződéses keresztényszocialista, kinevezése a CA vezérigazgatójává. Ernst Mosing kinevezése a *Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft* igazgatótanácsának elnökévé szintén a keresztényszocialistákhoz fűződő közeli kapcsolataira épült. A párttagsági könyv mellett az állam iránti lojalitás és bizonyos diákszervezetekhez való tartozás (néhány ilyen szövetség pártkader-képző helyként szolgált) nagy jelentőséggel bírt a későbbi karrierre nézve. Az osztrák bankkoncentráció sajátos folyamata miatt, amelynek végén a CA szanalásával egyetlen bankóriás maradt talpon, s ennek többségi tulajdonosa maga az osztrák állam volt, az állam képviselői, magas rangú minisztériumi hivatalnokok, korábbi miniszterek stb. is nagyobb súlyra tettek szert a bankokban. Az új hálózatot kiegészítették azok a szövetségek, amelyek korábban az elit klubokban és egyesületekben szövődtek. További összetevője az összképnek a nemzetiszocialista Németországtól való félelem, a félelem, amely sok vállalkozó polgárt a „keresztény rendi állam” kormányzatának támogatására vagy még nagyobb opportunizmusra sarkallt.

„Jó néhány keresztényszocialista, aki szíve mélyén még mindig a Habsburg-restauráció lehetőségét remélte, és akit megrémített a Németországban zajló terror, nyíltan a csatlakozás, az Anschluß ellen szólt, mert Németország vezére meg akarta törni a nagy egyház hatalmát. A harmadik birodalomban zajló állandó pogromok pánikot keltek a vagyonos osztrák zsidók körében. A végzet elől menekülve, ami akkor várná őket, ha a barna áradat Ausztriát is elborítaná, egyaránt készek voltak a fasizmus,

78 Schleicher 1999: 480.

79 Spitzmüller 1955: 358.

80 Spitzmüller 1955: 362.

a monarchia vagy a demokratikus köztársaság támogatására. Azokat, akik az autoriter kormányzatot támogatták, megvetően „Dollfuß-zsidóknak” nevezték.”⁸¹

„A megtévesztett zsidó tőkés tipikus”⁸² alakjaként jellemzi Gedye az osztrák lőszerkirályt, Fritz Mandlt:

„Ahol megfelelő hőmérsékleten szervírozták a pezsgőt, gyakorlott kezek mixelték a koktélt és friss kaviárt szolgáltak fel, ott lehetett Fritz Mandlt is megtalálni; gyakran Starhemberg (*Heimwehr* vezető), még gyakrabban annak hercegi fivére társaságában. Különösen kedvelt találkozó helyük volt a Koblenzl bár szabadtéri terasza, amely jó néhány vad *Heimwehr*-tívornyát is látott.”⁸³

Ha az ilyen és ehhez hasonló⁸⁴ ábrázolásoknak hiszünk, újra kiteljesedik a dekadencia és a luxusfogyasztás képe. Ha az Anschluß évének közelségére is gondolunk az egész hasonlatossá válik „egy tánchoz a kitörő vulkán szélén”.⁸⁵

4. tézis: „Az igazgatótanácsba való lecsúszás egy történelmi folyamat része, a hanyatlás egyik állomása, amely megtörte Ausztria egykori uralkodó osztályát.”⁸⁶

Az 1918-as és 1919-es tartós struktúraváltozás hangsúlyozása semmiképpen nem rejtheti el a kapitalizmus szerkezetváltozásának hosszú távú következményeit, amely alapján a családi vállalkozás menedzseri vállalattá alakult. A folyamat a Habsburg-monarchiában körülbelül a századfordulón kezdődött és az 1920-as években gyorsult fel. Az „igazgatótanácsba való lecsúszás” frázisa egyre gyakrabban volt olvasható különböző újságokban, így például a *Die Neue Wirtschaft* fent idézett cikksorozatában. A cikk valódi apropóját a J. M. Miller & Co. cég csődön kívüli egyezsége szolgáltatta 1927-ben. Az írás (megtűzdelve a hanyatlás és a pusztulás kifejezéseivel) olyan, mint az itt bécsi patrícusságnak nevezett régi osztrák vállalkozó polgárság hatyúdala. Az olyan nagy nevek, mint az Auspitz, Lieben, Gomperz stb. eltűntek a sajtó gazdasági rovataiból, vagy csak valamilyen gondjuk

81 Gedye é.n.: 67.

82 Gedye é.n.: 67.

83 Gedye é.n.: 68. Kézenfekvő az összehasonlítás Castiglionival: Miként Castiglioni, úgy Mandl is színésznőt vett feleségül, Hedi Kieslert, aki meztelen felvételei révén vált híressé (az *Ekstase* című filmből). Egy anekdota még ide kívánczik: féltékenységből, hogy a felvétel szélesebb elterjedését megakadályozza, Mandl felvásárolta a filmet.

84 „[E]gyik helyről a másikra jártunk – Kerzenstüberl, Berta Kunz, Sanssouci-Bar, Kaiser-Bar, Reiss-Bar és Rottenbar – sokat ittunk, gondtalanul tréfálkoztunk, körülvéve új urakkal a hízelgő-elitből” (Spiel 1989: 121).

85 Spiel 1989: 126.

86 Az idézet Peter German „Abstieg zu den Verwaltungsräten” [Lecsúszás az igazgatótanácsba] című cikkéből való. (*Die Neue Wirtschaft* Nr. 31. 1927. október 13.) A cikk replika egy előző héten megjelent cikkre, amely „Der Verfall des Wiener Patriziertums. Einige Randbemerkungen zum Fall Miller-Aichholz.” [A bécsi patrícusok pusztulása. Megjegyzések a Miller-Aichholz ügy kapcsán] címmel a Miller-Aichholz cég hanyatlásával foglalkozott. (*Die Neue Wirtschaft* Nr. 30. 1927. október 6. 3 sk.)

kapcsán bukkanak fel újra. A tézisként használt idézet a folyamat szükségszerűségét feltételezi,⁸⁷ a továbbiakban ezt vizsgáljuk meg közelebbről.

A kiindulópont újra a Miller-Aichholz család, amelynek cége példaként segítségül hívható a társadalmi és gazdasági szerkezetátalakulás bemutatásához. Bár a *Der Oesterreichische Volkswirt* a J. M. Miller & Co. hanyatlásához vezető egyezség kapcsán azt állította, hogy ez „iskolapéldája az utódok arra való képtelenségének, hogy az elődök által megszerzett nagy vagyont a harmadik és negyedik generációban is együtt tartsák, és tovább vezessék az örökölt üzletet”,⁸⁸ vagyis a Budenbrook-effektussal magyarázta az esetet. Addig 1911-ben, amikor a család elhatározta a vegyészeti gyár eladását (a Miller-féle hruschaueri szódagyár fúzióját az *Aussiger Vereinn* vegyi és kohászati termelésre, kooperációban a *Bodenkreditanstalt*), a *Volkswirt* közvetetten egy másik okra utalt: „A Miller-Aichholz család, jóllehet a birodalom legnagyobb iparvállalatai közé tartozik, már régóta inkább nagyrésztvényes mint sem családi cég.”⁸⁹ Kühschelm is leszögezi, hogy a cég hanyatlása 1911-től kezd kirajzolódni, és 1919-ben már csak árnyéka volt önmagának.⁹⁰ Mégis hiba volna a fejleményeket kikerülhetetlennek tekinteni. A Miller-Aichholz család esetében több külső és belső körülmény összejátszása volt az, ami a céget 1927-ben a egyezségbe vezette (a vállalati szervezet változása, a Monarchia szétesése következtében fellépő anyagi nehézségek, belső családi problémák).

A Miller-Aichholz család anyagi veszteségei visszavezethetők voltak olyan viszonylag befolyásolhatatlan tényezőkre, mint a hadigazdaság, a politikai rendszer összeomlása vagy a pénz elértéktelenedése, de kétségtelenül szoros ok-okozati összefüggésben álltak a családi vállalkozások hosszú távú fejlődésével is. Mindkét körülményre nézve megállapítható ugyanakkor, hogy a család elmulasztotta a strukturális változásokhoz való igazodást.⁹¹

A cég anyagi hanyatlásának története nem utolsósorban a régi bécsi patriciusokról is jellemző képet rajzol.⁹² Az egyezségkor az 5–5,5 millió schilling aktívával szemben a passzív kétszer olyan nagy volt, 11,5 millió schilling. A család fáradozásai egy viszonylag tisztességes végjátékra kudarcot vallottak, nem sikerült titokban tartani

87 A szükségszerűség hangsúlyozására felhoz néhány ilyen fejlődést bemutató példát, a Dreher sördinasztiával már majdnem egy másik példát is felidéz, történetileg utal a régi osztrák nemesség sorsára, amely ezt az igazgatótanácsba való lecsúszást már maga mögött tudta.

88 ÖVV 20. évf. Nr. 2. 1927. október 8. 31.

89 ÖVV 3. évf. Nr. 24. 1911. március 11. 457. További példaként említhető itt a Schoeller-féle cukorgyár szintén 1911-es eladása a *Bodenkreditanstalt*nak. A mindenkori konzern-rész növekvő tőkeszükségletét már nem tudták kielégíteni a magánbankok és a nagykereskedő cégek.

90 Kühschelm 2000: 123.

91 Vö. Stekl 2000: 19. Stekl ugyanitt közelebbről is kifejti a család hanyatlásának okait: korszerűtlen cégfelépítés, amely autokrata vezetési stílusra épült és egyben előmozdította a családtagok kilépését a társasági viszonyból; generációs ellentétek; elkésztett reakciók a konzern- és kartellalakítás révén fellépő változásokra a vállalati struktúrában; hibás politikai várakozások; szerencsétlen döntések a családi vagyon eladásakor; demonstratív ragaszkodás a családi vagyon maradákhöz 1918 után (a hadikölcsön és a vagyonadó vonatkozásában, vö. Kühschelm 2000: 126 sk.); téves gazdasági várakozások és rossz befektetések az Első Köztársaság idején.

92 Vö. Kühschelm 2000: 129 sk.

a gondokat és megakadályozni a botrányt. Ellenkezőleg, a *Neue Freie Presse*, a vállalkozó polgárság sajtója számára az anyagi összeomlás első oldalra való hírértékkel bírt, s a cikkben megsemmisítő ítélet hangzott el az utolsó rangidős cégfőnök, Heinrich Miller-Aichholz vállalkozói képességeiről.⁹³ A cikk elismerte a becsületességét, de ezt a tulajdonságot egy üzletemberre nézve, akinek mindig saját hasznát kell szem előtt tartania, különösnek és anakronisztikusnak tartotta: mint írta, Heinrich a „pénzügyi romantikusok” kihaló fajtájához tartozik, íme egy újabb rejtett utalás az új kvalitásokra, amiket az új kor hozott magával.

Teljesen más képet fest – nem meglepő módon – a *Die Neue Wirtschaft*. Bár a háború előtti régi bécsi patríciusságot itt is túlmagasztalják,⁹⁴ de csak azért hogy még határozottabb legyen a kontraszt a jelennel. A jelennel, amelynek az a sajátossága, hogy a bécsi patríciusok „nemcsak a pénzüket veszítették el, de a tartásukat is”, a patríciusok „többé nem festők és zenészek mecénásai, hanem horogkeresztesek és *Heimwehr*-tagok támogatói”.⁹⁵ Tudatosan vagy öntudatlanul hagyják, hogy kihasználja őket a „megbízójuk”, az „igazi hatalom birtokosa”⁹⁶ (kicsit később Urbant említik, az Iparszövetség elnökét). S hogy ezek az elsősorban a Miller-Aichholz esetből levezetett eredmények mennyiben általánosíthatóak? Több szálon is összekapcsolják a fő irányvonalakat: a strukturális változás folyamatát a korábban kifejtett tényezőkkel. Megfogalmazzák a vállalkozó polgárság ideológiai elcsábíthatóságát, a fiatal demokrácia gyengeségeit, amely titkos társaságok hatalmasságán keresztül felismerhető,⁹⁷ s az „új kapitalizmus” újdonságait, amelyek láthatóan összeegyeztethetetlenek a „régii kapitalizmus”⁹⁸ sajátosságaival.⁹⁹

Az „igazgatótanácsba való lecsúszás” sok esetben a kapitalista gazdasági rendszer belső szerkezetváltozásának volt egyértelmű kifejeződése. A vállalatok állandóan növekvő tőkeszükségletei hirtelen meghaladták tulajdonosaik tőkeerejét. Így azok gyakran arra kényszerültek, hogy vállalatukat részvénytársasággá alakítsák, ami után különböző nagyságú részesedésük maradt. Az ugyanakkor nem szögezhető le egyértelműen, hogy az eredeti tulajdonosok későbbi részesedés- és ebből adódó jelentőségszűkülése automatikus lett volna, miként azt a *Die Neue Wirtschaft* feltételezte.

93 *Neue Freie Presse* 1927. október 3. 4. és *Neue Freie Presse* 1927. október 4. 1 sk., 12 sk.

94 A „Der Verfall des Wiener Patriziats” című cikk ezekkel a szavakkal kezdődik: „A bécsi patríciusok kifinomult stílusa egykor városunk fénye és büszkesége volt. [...] A szabad művészetek és tudományok mecénásai voltak, élen jártak a konkordátum elleni harcban a képviselőházban, övék volt a legfinomabb, legnemesebb, legszabadabb életvitel.” (*Die Neue Wirtschaft* 5. évf. Nr. 30. 1927. október 6. 3.)

95 *Die Neue Wirtschaft* 5. évf. Nr. 30. 1927. október 6. 3.

96 *Die Neue Wirtschaft* 5. évf. Nr. 30. 1927. október 6. 3.

97 „A szálak igazi mozgatói óvatosan a háttérben maradnak.” *Die Neue Wirtschaft* 5. évf. Nr. 30. 1927. október 6. 3.

98 *Die Neue Wirtschaft* 5. évf. Nr. 30. 1927. október 6. 4.

99 Mint írják: „az új embereket [...] nem kötik hagyományok” és „a hatalom kulcsát erősen a kezükben tartják.” (*Die Neue Wirtschaft* 5. évf. Nr. 30. 1927. október 6. 4.) Az 1927. október 13-i replikában a Miller-Aichholz famíliát azok közé a családok közé sorolják, akik „megcsontosodott konzervatívizmusban” és „túlzott visszafogottságban” szenvednek, „amely a mai időkben szükségszerűen romlásba visz.” (*Die Neue Wirtschaft* 5. évf. Nr. 31. 1927. október 13. 4.)

Sok olyan vizsgálati eredmény ismert, amelyek egyelőre nem állnak egymással kapcsolatban, és részben akár egymásnak ellentmondónak is tűnnek. Így pl. általánosan elfogadott a struktúrávaltozás, a menedzserkapitalizmus kialakulásának jelentősége, újabb vizsgálatok azonban arra a következtetésre jutottak, hogy a családi vállalkozások sokkal jobban tartották magukat, mint azt gyakran feltételezzük. Meglepő ez az eredmény, ha a tulajdonrészesedés egyre fokozódó elaprózódására gondolunk a mind népesebb, tulajdonrészeire igényt tartó családi körben – s ez nem csak a Miller-Aichholz családra igaz. További esettanulmányokra van tehát szükség, Ausztria esetében pl. a Schoeller és a Mautner-Markhof család vizsgálatára.

Az osztrák fejlődést vizsgálva fontos utalnunk két tényezőre: a fejletlen tőkepiacra (kevés osztrák nagyvállalat volt abban a helyzetben, hogy sikerrel fordulhatott volna közvetlenül külföldi hitelforrásokhoz) és az univerzális bankok ebből adódó jelentőségére, amelyeknek ezt a hiányosságot kellett kiegyenlíteniük. A bank–ipar kapcsolat az 1920-as években – a kiegyenlítettebb magyarországi és németországi fejlődéssel ellentétben – elmélyült. Számos bankigazgató és bankelőjáró jutott központi szerephez az osztrák gazdaságban.¹⁰⁰ A fejlemény nem számított újdonságnak, hiszen már az 1890-es évek közepétől megfigyelhető volt. A bankok vezetősége – egy Ludwig Neutrath, a *Creditanstalt* vezérigazgatója, vagy egy Rudolf Steiner, a *Bodenkreditanstalt* igazgatóságának elnöke, hogy csak két példát említsünk – messzemenően anonim maradt. Befolyásuk külső jele az általuk birtokolt igazgatósági tagságok nagy száma volt (ami akár az ötvenet is elérhette). Mi különbözteti meg őket a régi osztrák vállalkozó polgárság azon részétől, amely szintén számos ipari pozíciót birtokolt, de akinek fejlődését rosszállóan az „igazgatótanácsba való lecsúszásként” értékelték? A bankvezéreknél futottak össze az információk, ők voltak a hálózat központjai, ők koordinálták a vállalatok közötti tevékenységet: a hatalom és a befolyás ebből az információkereskedői, „big linker” szerepből következett.¹⁰¹ „Pozicionális” vagy „befolyási elitként” kiegészítették, illetve helyettesítették a régi „plutokrata elitet”, amely még a nagy vagyonok összegyűjtésében jeleskedett.¹⁰² Az ilyen központi szerep betöltésére való képesség hiányzott a patricius családok képviselőiből.

Úgy tűnik, mintha az osztrák vállalkozó polgárság története katasztrófák és törések története lenne, de a helyzet nem ilyen egyszerű. Dacára minden

100 Mathis véleménye szerint is hasznos lenne a chandleri modell módosítása az osztrák viszonyokra (több átmeneti ideáltípus felállításával a tulajdonstruktúrára nézve). Lásd Mathis 1990: 21 sk. Mathis megkülönbözteti a tulajdonosi vállalatot, a többségi vállalatot és a menedzseri vállalatot. Ugyanakkor véleményem szerint Mathis alulértékeli a bankok jelentőségét, amelyet az irodalom kétségtelenül sokáig túlértékelt. A tulajdonosi és menedzserkapitalizmus közötti átmenet nehezen megállapítható, nem utolsósorban azért, mivel a bankokban általános volt, „hogy az igazgatósági tagok keresnek az általuk hozott üzleteken”. Lásd Wiener Arbeiterkammer, Tagblattarchiv, *Neue Freie Presse* 1928. március 15. aus dem Gerichtssaale.

101 A hatalom és a befolyás lehetőségéről van szó. Az egy másik kérdés, mennyiben feleltek meg ennek a szerepnek. Az osztrák bankok és az ipari szektor közötti személyi átfedések mértékéről lásd Eigner 1997.

102 A terminológia Werner E. Mosse gazdasági elit definícióját követi (Mosse 1987).

megváltozott keretfeltételnek, amellyel a kisállamnak 1918 után szembe kellett néznie, egyértelműen akadt néhány sikertörténet is az osztrák vállalkozók két háború közötti történetében. A kikerülhetetlen katasztrófa-forgatókönyv ellenpéldájaként említhetnénk például a vorarlbergi Hämmerle textil-dinasztiát, az építőiparban Martin Kinket (*Firma Porr*) vagy a Meinl család által kiépített, határokon átívelő cégbirodalmat.¹⁰³ A két háború közötti időszak az alkalmazkodóképesség magasabb fokát követelte meg az osztrák vállalkozóktól és bankároktól. A vállalkozó polgárság egy része alacsony fokú alkalmazkodóképességet mutatott a korszak nehéz gazdasági viszonyaival szemben (amely végül világválságba torkolt), vagy a gazdasági struktúra változásaival szemben, annál nagyobbat viszont az autoriter politikai törekvések iránt. Magatartásuk nem igazán utal politikai éleslátásra vagy fejlett demokratikus érzékre.

EPILOGUS

Az osztrák vállalkozó polgárság soraiban tagadhatatlanul végzetes változásokat eredményezett a nemzetiszocialista hatalomátvétel. Már március 13-a éjszakáján letartóztattak 150 bank- és üzletembert, illetve gyárost, köztük az ottakringi sörgyáros Kuffnereket. Versenyfutás kezdődött az idővel, különösen az osztrák zsidók számára. Hagyományosan erőteljes jelenlétük az osztrák bankokban és biztosítótársaságokban, néhány iparágban és kereskedelmi ágazatban átfogó átrendeződést vagy inkább a vezető személyzet kicserélődését vonta maga után ezeken a területeken. A gyakran eltérő érdekeltségek miatt gyorsan felütötte fejét a felszabaduló helyekért folytatott pozícióharc a különböző náci frakciók között, a német és osztrák náciak között, a magánipar képviselői és az állami *Hermann Göring Werke* támogatói között. Számos „árjásító ügynökség” működött Bécsben különféle feladatokkal. Jó néhány, igen eltérő méretű vállalatnál az „árjásítás” során leváltották vagy likvidálták a tulajdonost, néhány kézműipari és ipari ágazatban egyenesen „fűnyíró szerű rendezésről” [Kahlschlagsanierung] beszélhetünk. Egyedül az *Österreichische Kontrollbank*nál „árjásított” nagyipari és nagykereskedői vállalatok száma elérte 102-t. Hogy csak néhány prominens példát említsünk: a Gerngross és a Herzmansky dinasztia elvesztette az áruházait, az *Ankerbrotfabrik* (a Mendl család tulajdonában), a *DelKa*, a *Lenzinger Zellstoff- und Papierfabrik AG*, a *Hotel Bristol* és a *Hotel de France* élén tulajdonosváltás következett be. Ausztria nagyrészt zsidók által vezetett magánbankházai (a legjelentősebb magánbankház a *Bankhaus Rothschild* volt) egyenesen halálra ítéltettek, a jelentőségükből a strukturális változások miatt amúgy is veszített magánbankok többségét „árjásították”, s 1945 után sem tettek már szert lényegi szerepre. Az osztrák részvénytársasági bankok és biztosítótársaságok vezetőinek 60%-a cserélődött ki az

103 Vö. Stekl 2000: 20 sk.

„Anschluß” után,¹⁰⁴ az igazgatótanácsokban ez a szám a 75%-ot is túlszárnyalta. A *Creditanstalt* négytagú elnökségéből kettőnek, Franz Rottenbergnek és Oskar Pollaknak „faji” okokból kellett távoznia 1938 áprilisában. Az elbocsátottak száma az „Anschluß” követően az alkalmazottak körében a *Creditanstalt*nál 380 főt, a *Zentraleuropäische Länderbank*nál 205 főt tett ki. Az elbocsátás, nyugdíjazás stb. nem csak a zsidóságot érintette, hanem a „keresztény rendi állam” képviselőit és támogatóit is,¹⁰⁵ vagy bárkit, akit a hatalom új birtokosai nem kedveltek. Helyüket német és osztrák (szimpatizáns) nemzetiszocialisták vették át, vagy legalábbis olyan valakik, akiket megbízhatónak tartottak. A CA új felügyelő bizottságába így kerültek be olyan osztrák gyárosok, mint Herbert Auer-Welsbach, Heinrich Bleckmann, Hermann Rohmberg, Philipp Schoeller és Gottfried Schenker-Angerer. Az újjáalakított *Länderbank Wien AG*-ban Apold lett a felügyelő bizottság elnöke, újonnan választották be Georg Meindlt, aki időközben a *Steyr-Daimler-Puch AG* vezérigazgatójává lépett elő, és August Schmid-Schmidfeldent, aki az „Anschluß” előtt a stájer kereskedelmi kamara elnöke és párttag volt. A „keresztény rendi állam” képviselőinek helyét egy új nemzetiszocialista politikus- és hivatalnokgárda vette át.

Az ipari vállalkozások vezető pozícióiban sem volt kevésbé drasztikus a személycsere.¹⁰⁶ Már 1938 októberére kicserélődtek az igazgatótanács elnökei a 86 legnagyobb osztrák iparvállalat közül 54-ben. Számos vezérigazgató vesztette el pozícióját, nyugdíjazták vagy elbocsátották, így például Karl Planer (*Böhler*), Robert Hamburger (*Berndorf*), Fritz Mandl (*Hirtenberger*), Otto Strauss (*Ditmar-Brünner*), Ernst Fürth (*Solo*), Emil Fürst (*Vacuum Oil*), Kurt Fränkel (*Staatsbahngesellschaft*), Eugen Erhart (*Pottendorfer Spinnerei*), Otto Engländer (*Pulverfabrik Škodawerke-Wetzler*), Arno Demmer (*Wiener Lokomotiv-Fabrik*), Ernst Geiringer (*Hanf-, Jute- und Textil*), Victor Graetz (*Steyrermühl*). A nagypolgárság képviselői, így a sörgyáros Peter Reininghaus, az üvegygyáros Oskar Inwald-Wadtreu, a *Böhler-Werke* egyik főrészvényese, Eugen Friedländer vagy a Stakosch és Bloch-Bauer cukoripari

104 A cégvezetőtől fölfelé húzták meg a vezető pozíciók határát. Az adatok Peter Eigner és Dieter Stiefel előadásából valók (Eigner–Stiefel 2000).

105 Így például Martin Kinket, a bécsi kereskedelmi kamara és a bécsi iparszövetség elnökét, akit minden politikai funkció alól felmentettek az „Anschluß” után (Enderle-Burcel 1991: 125), Georg Heinrich Mautner-Markhofot (Enderle-Burcel 1991: 157) vagy az *Alpine Montangesellschaft* elnökét és vezérigazgatóját, Josef Obbereggert, akit 1940-ig a dachau-i majd a buchenwaldi koncentrációs táborba internáltak (Enderle-Burcel 1991: 171). Néhány esetben nehéz pontosan megítélni a pozíciócsere-t. Így például a CA vezérigazgatóját és az igazgatótanács elnökét, Josef Johamot, aki határozottan a rendi állam képviselője volt, csak egyszerű igazgatói taggá „degradálták”, a pozíciót a náci időkben végig megtartotta, sőt továbbiakat is kapott hozzá, különösen Jugoszláviában. A világháború után sikerült neki folytatnia a karrierjét, holott Jugoszláviában tíz éves börtönbüntetésre ítélték. A CA vezérigazgatói posztjának újbóli betöltése mellett az osztrák bankok és bankárok szövetségének elnökévé, illetve a bécsi tőzsdekamara elnökévé lépett elő (Enderle-Burcel 1991: 115 sk.). Karrierje csaknem töretlen maradt. Anélkül, hogy Johamot meggyőződéses nácinak akarnák titulálni, illik rá a német bankárra, Hermann Absra alkalmazott kifejezés: „férfi minden időben” [„Mann für alle Jahreszeiten”] (Gall 1998).

106 Eigner 1997, különösen a 7. fejezet, Epilógus: „Kein Stein bleibt den anderen!” [Kő kövön nem marad!] 537 skk., 552 skk. Az eredmények a *Compass* különböző köteteknek és évfolyamainak összehasonlítására épülnek.

dinasztiák tagjai az emigráció, vagy a börtön és a koncentrációs tábor között választhattak. Az ő nevük többé nem bukkant fel.

Rendelkezésünkre áll egy másik vizsgálat a személycserék mértékéről 1939 végére nézve:¹⁰⁷ A 75 iparvállalatból 12-ben állt az „Anschluß” előtti személy az igazgatótanács élén, a 26 vezérigazgatóból csak kettő tudta megtartani a pozícióját. A 75 vállalatból 50-ben teljesen lecserélték a vezetést, az igazgatótanács, illetve a felügyelő bizottság elnökét, elnökhelyettesét, valamennyi igazgatósági tagot, vezérigazgatót. A személycserék mértékéről szóló pusztá számsoroknál jóval érzékletesebben ábrázolja a *Last Waltz in Vienna* [Az utolsó valcer Bécsben] című regény a *Länderbank* francia vezérigazgatójának, Henry Reuternek a kétségbeesett, részben sikeres, részben reménytelen fáradozásait annak érdekében, hogy megmentse (vagyis kimenekítse Ausztriából) a bank zsidó alkalmazottait.¹⁰⁸

A vezetőváltás és a tulajdonosok elmozdításának eredményeként új összefonódások jöttek létre a fent említett osztrák személyi kör és a *Deutsche Bank*, a *Dresdner Bank*, a *Hermann Göring Reichswerke*, az *IG Farben* stb. képviselői között. Hibás és elhamarkodott lenne az új vezető réteg valamennyi tagját meggyőződéses nemzetiszocialistának tartani. De valamennyien részt vettek a történesekben (sokan egyébként 1945 után is, ám ez már egy másik történet), és hogy miben vettek részt, az időközben mindegyikük számára világossá kellett, hogy váljék. A politikai korrumpálódás fent vázolt folyamata az osztrák esetben egyedülálló katasztrófába torkolt, aminek utóhatásai ma is érezhetők Ausztriában.¹⁰⁹ Ausztriának ma is gyenge a polgársága, amely a két háború között döntő vérveszteséget szenvedett el. Ausztria nem tudta pótolni azt a veszteséget, amelyet az osztrák vállalkozó polgárság a zsidó polgárság csaknem teljes kiirtása miatt a náci időkben elszenvedett. Mindez sok szempontból nyitott sebként tátong ma is.

Fordította: *Klement Judit*

FORRÁSOK

Das Jahrbuch... 1929.: Das Jahrbuch der Wiener Gesellschaft 1929. Bibliographische Beiträge zur Wiener Zeitgeschichte. Planer, Franz (Hrsg), Wien, é.n.

Die geistige Elite Österreichs. Ein Handbuch der Führenden in Kultur und Wirtschaft. Wien, 1936.

Der Oesterreichische Volkwirt [ÖVW]

Die Neue Wirtschaft. Wiener Organ für Finanzpolitik und Volkswirtschaft

¹⁰⁷ Eigner 1997: 537 skk., 552 skk.

¹⁰⁸ Clare 1990. A szerző apja, Ernst Klaar a *Länderbank* cégvezetője volt Bécsben és Prágában. Neki nem sikerült megmenekülnie, 1942-ben az auschwitzi koncentrációs táborban halt meg.

¹⁰⁹ Az Osztrák Köztársaság sem vonható ki a felelősség alól, Ausztria csak részleteiben adott számot a múltjáról.

Die Stunde
Neue Freie Presse
Neues Wiener Journal

- Bauer, Otto <1923> 1976: *Die österreichische Revolution*. Wien
 Clare, George 1990: *Last Waltz in Vienna. The Destruction of a Family 1842–1942*. London
 Engel-Jánosi, Friedrich 1974: *...aber ein stolzer Bettler*. Graz
 Gedye E. R. é.n.: *Die Bastionen fielen. Wie der Faschismus Wien und Prag überrante*. Wien
 Hofmann, Paul 1988: *The Viennese. Splendor, Twilight, and Exile*. New York
 Kraus, Karl 1923: *Metaphysik der Haifische*. Fackel Nr. 632–639. 1923. október
 Kraus, Karl 1924: *Ehre, wem Ehre gebührt*. Fackel Nr. 640–648. 1924. január
 Mises, Ludwig von 1978: *Erinnerungen*. Stuttgart–New York
 Spiel, Hilde 1989: *Die hellen und die finsternen Zeiten. Erinnerungen 1911–1946*. München
 Spitzmüller, Alexander 1955: „...und hat auch Ursachen, es zu lieben.“ Wien
 Tietze, Hans 1987: *Die Juden Wiens. Geschichte – Wirtschaft – Kultur*. Reprint a 2. kiadás alapján, Wien
 Tschuppik, Karl 1922: Kamillo Castiglionis Ritt nach Deutschland *Neues Wiener Journal* 1922. november 1.
 Zweig, Stefan 1981: *A tegnap világa*. Európa Könyvkiadó, Budapest
 Zweig, Stefan 1985: *Die Welt von gestern. Erinnerungen eines Europäers*. Frankfurt am Main

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ausch, Karl 1968: *Als die Banken fielen. Zur Soziologie der politischen Korruption*. Wien
 Bachinger, Karl 1981: *Umbruch und Desintegration nach dem Ersten Weltkrieg. Österreichs wirtschaftliche und soziale Ausgangssituation in ihren Folgewirkungen auf die Erste Republik*. Habilitáció, Wien
 Bachinger, Karl – Matis, Herbert 1974: *Der österreichische Schilling. Geschichte einer Währung*. Graz
 Bartley, William W. 1999: *Wittgenstein. Ein Leben*. München
 Berger, Peter 1995: Ökonomische Macht und Politik. In: Tálós, Emmerich (Hrsg.) *Handbuch des politischen Systems Österreichs. Erste Republik 1918–1933*. Wien
 Bruckmüller, Ernst 1993: Das österreichische Bürgertum zwischen Monarchie und Republik. *Zeitgeschichte* 20. 104–112.
 Bruckmüller, Ernst – Ulspurger, Elisabeth 1993: Friedrich Pachters Einschätzung der materiellen Situation vor und nach dem Ersten Weltkrieg. *Zeitgeschichte* 20. 104–112.
 Eigner, Peter 1997: *Die Konzentration der Entscheidungsmacht. Die personellen Verflechtungen zwischen den Wiener Großbanken und Industrieaktiengesellschaften, 1895–1940*. Disszertáció, Wien
 Eigner, Peter – Natmefőnig, Charlotte 1998: Bank- und Industrieeliten in Österreich 1918–1945. In: *L'Europe centrale et orientale en recherche d'integration économique (1900–1950)*. Louvain-la-Neuve, 31–58.
 Eigner, Peter – Stiefel, Dieter 2000: *Forced Take-Over. Austrian Banks and Insurance Companies after the „Anschluß”*. Konferencia Alice Teichova tiszteletére a London School of Economics, 2000 szeptembere

- Enderle-Burcel, Gertrude 1991: *Christlich–Ständisch–Autoritär. Mandatare im Ständestaat 1934–1938*. Wien
- Federn, Walter 1932: *Der Zusammenbruch der österreichischen Kreditanstalt*. /Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. 67. kötet/ Berlin–Tübingen
- Gall, Lothar 1998: A man for all season? Hermann Josef Abs im Dritten Reich. *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* 2. 123–175.
- Hall, Murray G. 1978: *Der Fall Bettauer*. Wien
- Hanisch, Ernst 1994: *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Wien
- Hoffmann, Thomas 1990: *Der Fall Sigmund Bosel – Sigmund Bosels Fall. Über das Leben des jüdischen Kriegs- und Inflationsgewinners (1893–1924)*. Szakdolgozat, Wien
- Hubert, Ulrich 1990: *Schober. „Arbeitermörder“ und „Hort der Republik“*. *Biographie eines Gestrigen*. Wien–Köln
- Kühschelm, Oliver 2000: Vom glanzvollen Aufstieg bis zur „Tragödie alten Reichtums“. Familien- und Firmenstrukturen im Haus Miller–Aichholz. In: Steckl, Hannes (Hrsg.) *Bürgerliche Familien. Lebenswege im 19. und 20. Jahrhundert*. /Bürgertum in der Habsburgermonarchie VIII./ Wien–Köln–Weimar, 109–167.
- Lewinsohn, Richard 1925: *Die Umschichtung der europäischen Vermögen*. Berlin
- März, Eduard 1981: *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der großen Wende. Am Beispiel der Creditanstalt für Handel und Gewerbe*. Wien
- Mathis, Franz 1987: *Big Business in Österreich. Österreichische Großunternehmen in Kurzdarstellungen*. Wien
- Mathis, Franz 1990: *Big Business II. Wachstum und Eigentumsstruktur der österreichischen Großunternehmen im 19. und 20. Jahrhundert. Analyse und Interpretation*. Wien
- Mathis, Franz 1996: „...weil Herr Castiglioni in Österreich eben nicht verfolgt werden darf.“ Ein Justizskandal und seine mediale Rezeption. In: Gehler, Michael – Sickinger, Hubert (Hrsg.) *Politische Affäre und Skandale in Österreich. Von Mayerling bis Waldheim*. 2. kiadás, Thaur–Wien–München, 185–193.
- Mattl, Siegfried 1994: 1928 – ein historisches Reisebericht. In: Gutkas, Karl (Hrsg.) *Die Achter-Jahre in der Österreichischen Geschichte des 20. Jahrhunderts* /Schriften des Instituts für Österreichkunde 58./
- Mentschl, Josef – Otruba, Gustav 1965: *Österreichische Industrielle und Bankiers*. Wien
- Meysels, Lucian 1985: *In meinem Salon ist Österreich. Bertha Zucker кандl und ihre Zeit*. Wien–München
- Mittenzwei, Ingrid 1998: *Zwischen gestern und morgen. Wiens frühe Bourgeoisie an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*. /Bürgertum in der Habsburgermonarchie VII./ Wien–Köln–Weimar
- Mosse, Werner E. 1987: *Jews in the German Economy. The German-Jewish Economic Élite 1820–1935*. Oxford
- Pauley, Bruce F. 1990: Politischer Antisemitismus im Wien der Zwischenkriegszeit. In: Botz, Gerhard – Oxaal, Ivar – Pollak, Michael (Hrsg.) *Eine zerstörte Kultur. Jüdische Leben und Antisemitismus in Wien seit dem 19. Jahrhundert*. Buchloe
- Pongracz, Nikolaus 1994: *Die Familie Kink. Aufstieg einer Wiener Großbürgerfamilie*. Szakdolgozat, Wien
- Pulzer, Peter 1990: Spezifische Momente und Spielarten des österreichischen und des Wiener Antisemitismus. In: Botz, Gerhard – Oxaal, Ivar – Pollak, Michael (Hrsg.) *Eine zerstörte Kultur. Jüdische Leben und Antisemitismus in Wien seit dem 19. Jahrhundert*. Buchloe

- Sandgruber, Roman 1995: *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien
- Schleicher, Barbara 1999: *Heißes Eisen. Zur Unternehmenspolitik der Österreichisch-Alpine Montangesellschaft*. Frankfurt
- Steckl, Hannes 2000: Bürgertumsforschung und Familiengeschichte. In: Steckl, Hannes (Hrsg.) *Bürgerliche Familien. Lebenswege im 19. und 20. Jahrhundert*. /Bürgertum in der Habsburgermonarchie VIII./ Wien–Köln–Weimar
- Sturmayr, Gerald 1995: Industrielle Interessenverbände: Ringen um Einheit. In: Tálos, Emmerich (Hrsg.) *Handbuch des politischen Systems Österreichs. Erste Republik 1918–1933*. Wien
- Torberg, Friedrich 1995: *Die Tante Jolesch. Der Untergang des Abendlandes in Anekdoten / Die Erben der Tante Jolesch*. Wien
- Zapf, Wolfgang 1965: *Wandlungen der deutschen Elite: ein Zirkulationsmodell deutscher Führungsgruppen, 1919–1961*. München
- Ziegler, Dieter 2000: Die wirtschaftsbürgerliche Elite im 20. Jahrhundert: eine Bilanz. In: Ziegler, Dieter (Hrsg.) *Großbürger und Unternehmer*. Göttingen

Timár Attila

„A sznobság, tudja... az volt a hibás.”

Gyárosok és úriemberek: brit dzsentrifikáció és oral history

A brit gyáriparosság prominens birminghami képviselőin folytatott dzsentrifikációs kutatásaim elsődleges célja a dzsentrifikáció, mint jelenség értelmezési lehetőségeinek a felülvizsgálata volt. Saját dzsentrifikáció-értelmezésem szerint az angol társadalomtörténészek által (megfoghatóságuk, mérhetőségük miatt) gyakorta preferált „hagyományos” dzsentrifikációs kritériumok (a státuszszerző erejűnek gondolt földbirtoklás, nemesi cím szerzése, magániskolába járás, parlamenti képviselőség, gentry családba történő beházasodás) pusztán alkalmazása, (különösen, ha csak egy-egy kiválasztott aspektusra koncentrálnunk) könnyen tévútra vezethet a rendkívül komplex, többgenerációs dzsentrifikációs folyamatok érzékelésében és megértésében.

Kellő mértékű érték- és szemléletváltozás (kulturális dzsentrifikáció) bekövetkezte nélkül az „úrinak” tekintett gazdasági tevékenység és életmód jellemzőinek (bizonyos mértékű) felbukkanása meglátásom szerint nem értékelhető valódi elnemesedésként („whole-hearted gentrification”).¹ Az attitűdbeli változások fontosságának felismerése, a helyi szinten operáló, részletes életrajzi vizsgálatok (gyakran a kollektív biográfia) eszközével a kérdéskörben a legtöbbet elmondó kutatók meglátásai² arra készítettek, hogy a legközelebbi rálátást nyújtó részletes családtörténeti vizsgálatok segítségével próbálják meg a dzsentrifikáció összetett jellegéből többet megérteni.

Vizsgálataim során természetesen nem vettem el a korábban sokak által meghatározónak tekintett „hagyományos” kritériumokat (a fent említettek mellett még többek között az örökösödési szokásokat, a filantróp tevékenységet, a házasság révén létrejövő rokoni kapcsolatokat és hatásait), mivel mindezek az életmódot, értékrendet és karriert alapvetően meghatározó tényezők, (amelyeket

1 Lásd részletesen Timár Attila 1998: Kulturális asszimiláció és kettős identitás. A birminghami ipari elit dzsentrifikációja. *Világtörténet* Tavasz–Nyár, 3–21. *Világtörténet* Ősz–Tél, 3–20.; továbbá Timár Attila ismertetése F. M. L. Thompson: Gentrification and the Enterprise Culture Britain 1780–1980 című könyvéről (*Korall* 7–8. 2002. Március 226–231.)

2 Lásd főként Ballard, Phillada 1983: *A Commercial and Industrial Elite. A Study of Birmingham's Upper-Middle Class 1870–1914*. Ph. D. disszertáció. University of Reading.; Berghoff, Hartmut 1990: Public Schools and the Decline of the British Economy 1870–1914. *Past and Present* November, 148–167.; Berghoff, Hartmut, 1991: British Businessmen as Wealthholders, 1870–1914. A Closer Look. *Business History* (33) 2. 222–240.; Berghoff, Hartmut 1995: Regional Variations in Provincial Business Biography. The Case of Birmingham, Bristol and Manchester 1870–1914. *Business History* (37) 1. 64–85.; Thompson, F. M. L. 1991: Desirable properties: the Town and Country Connection in British Society since the late 19th Century. *Historical Research*. 154. 156–171.; Trainor, Richard 1989: The Gentrification of Victorian and Edwardian Industrialists. In: Beier et al (eds.) *The First Modern Society*. Cambridge University Press

azonban csakis együtt van értelme vizsgálni). A családtagok pályafutásai és az üzlet világához fűződő viszonyuk azonban – véleményem szerint – a dzsentrifkáció, a „kulturális azonosulás” talán legtöbbször mutató indikátoraként kiemelt fontosságú vizsgálati szempontok.

Az életrajzi és cégtörténeti adatok által nyújtott alapinformációk csak pusztán vázként szolgálhattak kutatásaimhoz, melyek során igyekeztem fokozottan kihasználni az írott narratív források (pl. magánkiadású családtörténeti dokumentumok, korabeli folyóirat- és újságcikkek, nekrológok) mellett az oral history nyújtotta lehetőségeket is.

Az adatszerű források ugyanis egyrészt nem kínálnak minden esetben elegendő információt olyan, döntő fontosságú kérdésekről, mint például az üzleti szerepvállalás valódi mértéke, illetve bármilyen családi vagy üzleti döntés háttere, családi megítélése. Másrészt a társadalmi státus egyik fontos dimenzióját adó ön- és csoportidentitás kérdésének rekonstruálásában is különösen fontos szerep juthat a „szubjektív források” alkalmazásának. Az énközpontú narratív jellegű források esetében elkerülhetetlen az emlékezéssel együtt járó, általában többszöri újrafarmálódás,³ ennek során születik meg az a történet, amely aztán a történész saját narratívájának részévé válhat. Bár lényegében minden forráshasználat szubjektív – hiszen a kvantitatív jellemzők pusztán felsorakoztatása sem mentes a szándékoltaságtól, nem is szólva értelmezésük szükségszerű egyediségéről –, mégis joggal merül fel a kérdés, vajon az effajta adatközlés felhasználása mennyiben alkalmas arra, hogy a történész eszköztárába kerüljön.

A történeti esemény mint tény fogalmába szervesen beletartozik az események résztvevőinek tapasztalati és élményvilága is, ráadásul jelen esetben egy, az értékrend szintjén is ható folyamat vizsgálatában az egyéni attitűdnek amúgy is komoly szerepe van. A résztvevők által átélt múlt természetesen szubjektív, amelynek csak egy részét lehet adatszerű források segítségével hitelesség szempontjából tesztelni, másik részét csak más, hasonlóképpen szubjektív forrásokkal vethetjük össze. Mivel azonban a „mi is történt valójában” amúgy is gyakran a megfoghatatlan, megragadhatatlan szférájába kerül, a történész nem kívánhat ennél jobb hozzáférési utakat a „hogyan is történhetett” világába.

Az adatközlés (vagy narratíva-adás) evidens szubjektivitása helyett tehát az oral historyt használó történésznek sokkal inkább a forrásalkalmazás mikéntjéért, vagyis saját szerepéért kell felelősséget vállalnia. Mivel egy interjú esetében az emlékezés külső befolyás hatására jön létre, ezért nyugodtan leszögezhetjük, hogy az *minden esetben* irányítóvá válik. Az idegen befolyást nemcsak a folyamat megindításánál lehetetlen kiküszöbölni, egy idegen személy jelenléte, még ha végig néma is maradna, mindenképpen ad egyfajta irányultságot a beszélő beszédfolyamának, a kérdésfeltevés vagy témamegadás pedig óhatatlanul az interjúkészítő által kijelölt mederbe igyekszik terelni a felidézhető emlékaradatot.

3 Az egész témát illetően lásd Gyáni Gábor 2000: Emlékezés és oral history. In: uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 128–145.

Az alábbi interjú esetében az alapvető irányultságot az jelentette, hogy már az elején tudatosítottam interjúalanyaimban, mindenekelőtt az egyes családtagok üzlethez, hivatáshoz, szabadidős tevékenységhez fűződő viszonya érdekel. Interjúalanyaim meglehetősen fegyelmezett magatartása miatt ez mindvégig erőteljesen meghatározta emlékezésük irányát. (Ezzel együtt az emlékezés irányultságát természetesen ebben az esetben sem egyedül a kérdező határozta meg, éppen a folyamat jellegéből adódóan az interjúadó emlékezésének kontrolláltsága sosem lehet teljes.)

A *Chance család* generációinak többé-kevésbé szisztematikus végig vétele során a házaspár (különösen Sir Jeremy) időnként újra rákérdezett, hogy pontosan mire is vagyok kíváncsi. Alapelvárásom tudomásulvétele és emlékezésük összeszedettsége így azt eredményezte, hogy számos esetben már nem is igazán volt szükség tényleges kérdésfeltevésre. A fent említett elvárásom megerősítését szolgáló megnyilvánulásaim beszerkesztését így nem is tartottam minden esetben indokoltnak. Nem úgy a valóban szándékolt (egy-két esetben talán provokáló) kérdéseimet, megjegyzéseimet, amelyek szerves részét alkotják a *saját narratívámmá formált interjúnak*.

Lehetne ugyan állítani, hogy egy effajta interjú inkább magukról az interjúalanyokról, azok gondolkodásmódjáról és értékrendjéről árulhat el sokat, nem pedig azok felmenőinek beállítottságáról. Vagyis amit jelen esetben kaphatunk, az csupán egy idős, jómódú, ám visszafogott életet élő felső-középosztálybeli házaspár értékszemléletének néhány szelete. Nem árt azonban arra emlékezni, hogy amint az egyéni emlékezet szétválaszthatatlan szálakkal kötődik a kollektív jellegű családi emlékezethez, úgy a visszaemlékezők beállítottságát is elkerülhetetlenül meghatározza felmenőik gondolkodásmódja: a saját attitűd (akár felidézve azt, akár csak öntudatlanul), mindig ahhoz képest formálódik ki. Sőt, egyes esetekben az egyéni beállítottságban, mint szövetben, változatlan alakban feslenek fel korábban született értékítéletek szálai. Jó példa erre Lady Cecilia ellentmondást nem tűrő véleménye a munkaerőképzés fontosságáról, illetve annak angliai elhanyagolásának szerepéről a brit ipar Németországgal szembeni lemaradásában. A közvetlen tapasztalatokkal egyáltalán nem rendelkező, vállalatigazgató apját azonban (e tekintetben) nagyra tartó Lady Cecilia szinte bizonyosan édesapja, Hugh Stobart (1896–1981) véleményét visszhangozza, akit egyébként a cég Chance családból származó, utolsó igazán sikeres vezetőjeként rendkívüli módon érdekelt a szakoktatás kérdése, energiái jelentős részét áldozta erre, s oktatószervezői munkájáért 1945-ben állami kitüntetést is kapott.

Az interjú egy részében mindkét interjúalany jelen volt, így esetenként láthatjuk, hogyan hat egymásra két, párhuzamosan működésbe hozott individuális emlékezet. Általában megerősíteni látszanak egymást, de bizonyos kérdésekben – ha nem is mondanak ellent a másiknak – a különböző nézőpontból felidézett események meglehetősen árnyalt képet rajzolnak. Például Sir Jeremy apjának első világháborús sérülését követő pályafutását illetően Sir Roger állítólagos „baloldali elhajlását” csak Lady Cecilia, (vagyis a menyé) említi, fia, Sir Jeremy hallgat róla.

Különösen figyelemreméltóvá tette az interjút, hogy interjúalanyaim rendkívül érdekes részleteket nyújtanak a család különböző generációinak a dzsentrifikációval, illetve annak következményeivel szembeni eltérő attitűdjeire, amelyek a családi kapcsolatokra is komoly kihatással voltak. Mivel Sir Jeremy és Lady Cecilia érdekes módon elsőfokú unokatestvérek, mindketten saját családjuként mutathatják be a Chance családot. Némiképp eltérő látásmódjuk azonban – melyre később még visszatérek –, ha halványan is, de még tükrözi a korábbi nemzedékekre jellemző családon belüli értékrendbeli különbségeket, amelyek a vagyoni felemelkedés következményeiből fakadtak.

Már a viktoriánus-kori nemzedékek nagyszámú fiútagja közül sem juthatott mindenki számára hely a családi cég vezetésében, valószínűleg nem is tett volna jót, ha hozzáállástól és rátermettségtől függetlenül muszáj lett volna minden fiúnak ott kikötnie. Így Lady Cecilia téved, amikor úgy véli, hogy csak a baroneti (örökölhető lovagi) cím megszerzése, vagyis 1900 után fordult elő, hogy valamilyik fiú nem vett volna részt az üzlet irányításában. Egy baroneti cím megszerzését amúgy is túlzott leegyszerűsítés lenne a dzsentrifikáció szempontjából egyértelmű, éles fordulópontként beállítani. Legalábbis közvetlenül a cím megszerzőjére aligha lehetett már jelentős értékrend-módosító hatással, hiszen az szinte bizonyosan meglehetősen idős korban, gyakran élete alkonyán nyerte el az egyébként jogi értelemben nem nemesi titulust. Az 1880 után már jóval könnyebben elérhető cím azonban még a 20. század első évtizedeiben is elég komoly státusértékkel bírt, így az azt öröklő leszármazottakra gyakorolt hatása igen jelentős lehetett.

A Chance család esetében a harmadik generáció rangidőse, James Timmins Chance (1814–1902) által kiérdemelt cím érdekes módon látszik megosztani a későbbi generációkat. A negyedik generáció két tagjának (akik közül a fiatalabb interjúalanyaim nagyapja volt) karrierjét szemlátomást döntő módon meghatározta, ki örökölte idősebb fiúként a Sir titulust, és ki vihette tovább – másodszülött fiú lévén – a családi üzletet. Az idősebb fiú, Sir William, jó nevű ügyvéd lett, aki a kor egyik sztárépítészével építtetett villát magának Londontól délre. Ráadásul nem kizárt, hogy nemcsak az iparral, hanem még öccsével is megszakított minden kapcsolatot, legalábbis utóbbi vendégkönyve szerint Williamék egyszer sem jártak a Birminghamben maradt testvér otthonában. (A művészi beállítottságúnak mondott William azonban mindezek mellett erősen érdeklődött a szegények lakáskérdése iránt is, több publikációja is megjelent a témában.) Mivel Sir William feleségének nem született gyereke, így a baroneti címet 1935-ben öccse, George idősebb fia Roger (1893–1987) örökölte (ő volt Sir Jeremy apja), míg a kisebbik fiúra (vagyis Lady Cecilia apjára, Hugh-ra), megint csak az üzlet világa várt.

A felemelkedő, dzsentrifikálódó családok fiúsarjainak egy generáción belüli különböző pályáívei, a valószínűleg apai befolyás által ösztökélt, többfelé ágazó karrierpályák persze egyáltalán nem mentek ritkaságszámba. Elegendő csak az egyik legismertebb birminghami gyáros család példájára gondolni, ahol a sikeres vállalkozói karrierjét az 1870-es években feladó Joseph Chamberlain idősebb fia, Austen mindent megkapott apjától, hogy vezető országos politikussá váljon, míg

a kisebbik fiú, Neville számára az üzlet és a helyi politizálás világa volt kijelölve szintériként. Az már csak a sors fura fintora, hogy nem Austen, hanem Neville lett az első Chamberlain a miniszterelnöki székben.

A Chance család esetében azonban nemcsak az eltérő pályáívek ismétlődtek, hanem a fiúk, illetve családjaik közötti nem éppen rózsás viszony is. „Roger és Hugh nem kedvelték egymást, éppúgy, ahogy az apjuk nem jött ki a bátyjával, Sir Williammel.” Interjúalanyaim saját bőrükön is érezhették ezt, hiszen „mi például emiatt gyerekkorunkban egyáltalán nem is ismertük egymást, holott, ugye, unokatestvérek voltunk.” A két, egymásnak hátat fordító világ különállását jól jelzi, hogy Sir Jeremy egész fiatalkorában csak egyszer járt a nagybátyja által vezetett cég telepén. Az a halványan érzékelhető attitűdbeli különbség is, amely a házaspár tagjai között fennáll, teljes egészében szüleik (és felmenőik) gondolkodásmódjának megmaradt lenyomata. Sir Jeremy baroneti címet és szép vagyont öröklő apjától és nem túl tehetős, de úri családból származó, rátarti anyjától nyilvánvalóan némiképp más hangsúlyokkal bíró neveltetést kapott, mint Lady Cecilia menedzser apjától. Lady Cecilia édesanyja ugyan szintén elszegényedett, vidéki úri család sarja volt, és így anyósához és más feleségekhez hasonlóan betölthetett volna ugyan egyfajta „dzsentifikációs szerepet”, ám az ő esetében a Rudolf Steiner-i filozófia mindent meghatározó szerepe túl erősnek bizonyult ehhez.

Érdemes megfigyelni, hogy (az emlékezés erőteljes rendszerező jellegének megfelelően pontos, kronologikus sorrendben felsorolva Sir Roger életének fő eseményeit), a módfelett toleráns Sir Jeremy minden értékítélet nélkül beszél apja „védett, kényelmes, úri életéről”. Lady Cecilia ezzel szemben nem egyszer tesz említést anyósa és apósa „élhetlenségéről”, valóságtól elrugaszkodott szemléletéről, ami szerinte például abban mutatkozott meg, hogy az anyósáék minden különösebb ok nélkül visszautasítottak egy ölükbe pottyant házat. „Jeremy apjának volt annyi pénze, amennyiből megélt. Dolgozott ugyan, de, érti, nem úgy, hogy minden reggel felkelt időben és munkába ment.” Lady Cecilia apjának munkája ugyanis rendszeresebb, intenzívebb tevékenységet igényelt. A hölgy kifejezetten „sznobellenes” attitűdjét is édesapjától örökölhette, melynek gyökerei minden bizonnyal a családi céget irányító családtagok hozzáállásából származhattak.

Sir Jeremy önmeghatározása egy olyan személyt mutat, akinek nincsenek gondjai saját énje egységének és integritásának biztosításával. A negyedik baronet saját osztályához viszonyítva helyezi el önmagát, nyilvánvalóvá teszi, hogy korai életpályája, iskoláztatása megfelel az úri középosztály módosabb tagjaira jellemző hagyományoknak. (Tulajdonképpen már az is sokatmondó, hogy a hagyomány szót és – bár picit habozva – a „mi osztályunk” kifejezést használja.) Pályája, az üzleti életben befutott karrierje lényegében teljesen megfelel az 1945 után egyre inkább egységesülő „business class” szokványos életpályájának – ekkor az üzleti karrier már nem számított degradálónak.

Ha Sir Jeremy ízig-vérig úri neveltetést kapott is, mentalitása azért végső soron teljesen hasonló lett a pikírt, sznobellenes megjegyzéseket is elengedő feleségéhez. Gondolkodásmódjukat egyfajta meritokrata hozzáállás határozza meg:

ha távolabbi rokonok kerülnek szóba, akkor sem a lovagi címet szerző ágat hozzák elő, hanem a sikeres, tehetséges operaénekes unokaöccsüket emlegetik boldogan. A baroneti címet megszerző ősre, James Timminsre sem mint baronetre, hanem mint Cambridge eminens diákjára, kiváló tudósra és nagylelkű, jótékonykodó polgárra büszkék.

Más baroneti családok ma is élő tagjaival folytatott beszélgetéseim azonban arra engednek következtetni, hogy a baroneti címmel kapcsolatban több más lehetséges viszonyulási mód is kialakulhat, amelyek némelyike nem egy effajta érdemcentrikus, teljesítményközpontú értékszemléleten alapult. A baronetséggel, jogi értelemben nem nemesi címmel kapcsolatos identitástudatok távolról sem mutatnak egységes képet: hiszen amíg például Lady Ceciliának már szóhasználata is mutatja, hogy egy percig sem feledték a baroneti réteg és a tényleges arisztokrácia közötti különbséget, addig más interjúalanyaim valószínűleg szívesen elfeledkeztek volna erről, vagy legalábbis nem tartották fontosnak hangsúlyozni. Egyik (ügyvéd) beszélgetőtársam (akinek nem közvetlen felmenője nyerte el annak idején a baroneti címet, és az soha nem is került át az ő águkba), ugyan nyilvánvalóan tisztában volt mindezzel, ahhoz azonban mégis határozottan ragaszkodott, hogy a családban valójában az ő közvetlen felmenőjének ajánlották fel először a címet. Arra ugyanakkor képtelen volt magyarázatot találni, hogy a dédnagypapa miért utasította vissza ezt, ráadásul az egész epizódot semmilyen más forrás nem támasztotta alá. Más esetben a Sir titulus használatának lehetősége, a baroneti almanachokba történő bekerülés mérhetetlen büszkeségre ösztönözhet egy teljesen átlagos középosztálybeli életet élő nyugdíjas testnevelő tanárt, aki nem bánja, hogy felmenői éppen a címen vesztek össze, és örül annak, hogy van fiúgyermek, aki az ő halála után is az előkelő titulus viselőjeként húzhatja ki magát.

Az interjúk tehát az egyéni identitás különböző dimenzióihoz is kulcsot jelenthetnek. Sir Jeremy és Lady Cecilia vallomása pedig a dzsentrifikáció kutatója számára azért is érdekes, mert a különböző hozzáállások, életpályák némiképp meglepő ismétlődésének felelevenítésével különösen plasztikus módon mutatható be a dzsentrifikáció mint folyamat bonyolult jellege, gyakorta kiszámíthatatlan útjai. A történetíró feladatának ellátásában, az általa legvalószínűbbnek gondolt történet megjelenítésében, elbeszélésében bizonyos esetekben kár lenne nem felhasználni az effajta forrás nyújtotta segítséget.

Interjú Sir Jeremy Ffolliott Chance-szel és Lady Cecilia Chance-szel

A CHANCE CSALÁD

Interjúalanyaim, Sir Jeremy (szül. 1926) és Lady Cecilia Chance (szül. 1928) az egyik legjelentősebb birminghami gyáros család leszármazottai. A Chance család karriertörténetének kezdeti szakasza igazán jellemző: eredetileg worcestershire-i yeoman család volt, amely az 1770-es években Birminghambe költözött és ott vaskereskedést nyitott. Hamarosan kapcsolatba kerültek a Bristol közeli Lucas családdal, akik már több évtizede üvegyártással foglalkoztak, és közösen létrehoztak egy üvegyárat a Birmingham melletti Smethwickben. Az üzleti viszonyt a korban gyakran előforduló módon házassági kapcsolattal is megerősítették. Az alapító William Chance I (1749–1828) fiai közül a legidősebbre, Robert Lucasra (1782–1865) hárult a legnagyobb felelősség a cég továbbvitelében, bár a Birmingham vezető kereskedőjeként ismert, 1830-ban már városi elöljárónak választott öccse, William II (1789–1856) is élete végéig gondot fordított a cég bevételeire. A család vagyoni gyarapodását jelzi, hogy William II a század közepén már Birmingham 10 legvagyonosabb polgára közé tartozott, az anglikán Chance-ek társadalmi állásáról és ambícióiról pedig sokat elárul az a tény, hogy 1825 és 1870 között nem kevesebb, mint 6 fiú járt a fizetős dél-angliai magániskolák valamelyikébe. (A Midlands gazdag üzletemberei majd általában csak az 1870-es évektől kezdték *public school*okba küldeni gyerekeiket.) A század közepén Chance-ék gyártották az 1851-es londoni Great Exhibitionnak otthont adó Chrystal Palace üvegének nagy részét, ekkor néhány éven belül megtriplázódott a foglalkoztatott munkások száma, az 1852-es 1200 alkalmazott kivételesen magasnak számított a nagyon sokáig kisüzemi formák által dominált birminghami iparban. A cég 1889-ben korlátolt felelősségű vállalattá alakult, a család egyes tagjai még az ötödik generáció idején, a 20. század második harmadában is aktív szerepet vállaltak az üzletben.

AZ INTERJÚ

Az itt közölt interjú 2001 tavaszán készült interjúalanyaim otthonában, a walesi Criccieth-ben. A szükségesnek vélt tematikus csoportosítás viszonylag kevés szerkesztést igényelt. A zárójeles magyarázó jegyzetek az interjúkészítőtől származnak.

A harmadik Chance-generáció

A főként az 1810-es és 1820-as években született harmadik generáció 13 fiútagjából öten áldozták életük nagy részét a cégnek. Közülük az egyik legfontosabb James Timmins Chance (1814–1902), aki 1900-ban baroneti címet kapott, amely nem jogi nemesség, hanem egyfajta örökölhető lovagi cím. Sir James Timmins interjúalanyaim dédnagyapja volt. – T.A.

Sir Jeremy: Sir James Timmins kiváló matematikus volt, eminens tanuló Cambridgeben, azonban félbehagyta tudományos pályáját, mivel visszahívták a családi céghez. Főleg a világítótornyok érdekelték, amikből egyébként sosem származott profit. A munkának mindig is a tudományos oldala érdekelte a legjobban.

Lady Cecilia: Könnyen lehet, hogy James Timmins legszívesebben tudományos karriert futott volna be, de a körülmények ezt megakadályozták. Érdekes módon, úgy tűnik, hogy nem volt anyagi ember, nem érdekelte az ingatlanszerzés. Tudja, amikor Angliában az emberek meggazdagodnak, vesznek maguknak egy nagy vidéki házat, földbirtokossá válnak és elfelejtik, hogy üzletemberek voltak. De James Timmins nem tett ilyet. Bérelt egy nagy házat Sutton Coldfieldben [az egyik legelőkelőbb birminghami előváros– T.A.], aztán Londonba költözött. Nyilvánvalóan megtehetette volna, hogy a környék egyik tekintélyes földesurává válik, de nem akart, nem érdekelte.

□ *Nem volt egy háza a tengerparton is?*

Lady Cecilia: De, öregkorában Hove-ba, Brighton mellé költözött. [...] Persze ő rendkívül tekintélyelvű volt a családjával szemben. Nagy családja volt, sok lány [egészen pontosan 7– T.A.], de csak ketten mentek férjhez, egy pedig meghalt fiatalon. Aztán itt van még egy dolog, ami jellemző volt a korra: az egyik lány némi képp megőrült. Hogy valójában csak frusztráció és düh tombolt-e benne, nem tudom, de berakták egy otthonba, és attól a naptól kezdve nemlétezőnek tekintették a családban, mert bizony nagy szégyennek számított egy ilyen családtag. A lány ott is maradt, amíg meg nem halt. De a nagynéném, apám húga, egyszer meglátogatta őt az otthonban. És tudja mit? Könnyen lehet, hogy igazából nem is volt semmi komoly baja. [...]

Az egyik férjhez ment lány apja, vagyis James Timmins halála után talált meg egy olyan levelet, amiben egy fiatalember évekkal korábban azt kérdezte, hogy udvarolhatna-e neki. A lány pedig erről semmit sem tudott.

A legfiatalabb lánynak, Marian néninek [meghalt 1950-ben, körülbelül 90 évet élt – T.A.] emlékszem, volt saját komornája, még a második világháború alatt is, és sehová sem ment nélküle. Még a háború idején is ragaszkodott ahhoz, hogy átöltözzön a vacsorához. Annnyira hozzá volt szokva ahhoz, hogy a szolgálója öltöztesse, hogy egyedül képtelen volt felöltözni. A pártában maradt lányok esetében persze szó sem lehetett arról, hogy munkába álljanak. Otthon kellett maradniuk az anyjuk mellett. A hét egyik délutánján otthon ültek és csak várták a látogatókat. Iszonyatosan unalmas életük lehetett. [...]

Fred bácsi [James Frederick Chance (1856–1938), James Timmins három fia közül a legfiatalabb – T.A.] és két lánytestvére a nagy londoni házban élt. És Fred bácsi írta a legunalmasabb naplót, amit valaha is olvastam. [...]

□ *Fred bácsi megírta a cég történetét* [A History of the Firm of Chance Brothers and Co. magánkiadás, London, 1919.], és ő volt a *Royal Historical Society* alelnöke is. Mit csinált ezen kívül?

Lady Cecilia: Lehet, hogy ügyvédnek tanult, rémlik, hogy valamilyen társaságnak a titkára volt, de soha életében nem volt munkája. [1938-as halálakor 178 ezer fontos vagyont hagyott maga után. – T.A.]

A negyedik generáció

– Sir William Chance (1853–1935). Sir James Timmins Chance elsőszülött fia, a baroneti cím örököse. Felesége Julia Strachey (1864–1949). Gyermeük nem született.

– George Ferguson Chance (1854–1933). Sir James Timmins másodszülött fia, 1878-tól 1919-ig a vállalat vezetői közé tartozott, 67 évesen visszavonult, majd két évvel később néhány évre még visszatért a cég vezetésébe. Interjúalanyaim nagyapja. Felesége Mary Stobart. – T.A.

Sir Jeremy: William volt az idősebb fiú, nem volt köze soha az üzlethez. Ügyvéd lett [barrister – T.A.].

Lady Cecilia: Mint idősebb fiú, tekintélyes jövedelme volt, Surrey-ben élt és a kor egyik sztárépítészé [Edward Lutyens – T.A.] tervezte a házat, amit The Orchardnak hívtak. De érdekelt a szegények problémái, a lakáskérdés. Azt hiszem, úgy érezte, hogy a nemesség kötelez: ha neked sok van, akkor sokat adhatsz másoknak. Persze, ekkoriban a család már gazdag volt, és tekintélyes vidéki családok társaságában forgott.

□ *Vettek nagyobb birtokokat?*

Lady Cecilia: A Chance-ek soha nem vettek nagyobb földeket. Apám [Hugh Chance, Sir Roger öccse – T.A.] vett ugyan néhány farmot, amelyek ahhoz a házhoz tartoztak, ahol gyerekkorunkban laktunk, de ő igazából csak egy kis földet akart a ház körül.

William, miután eladta a The Orchardot, vett egy másik házat Sussexben [szintén Dél-Anglia – T.A.], és azt Jeremy apjára akarta hagyni, de a feleségének nem tetszett a ház, így aztán nem fogadták el. Megjegyzem, mindketten [Sir Roger és felesége – T.A.] teljesen „nem evilágiak” voltak, [úgy érti, hogy nem álltak két lábbal a földön – T.A.], és emiatt nem fogadták el.

Sir Jeremy: William felesége, Julia Strachey teljesen másfajta családból származott. Gazdag, híres, részben művészcsalád. [Julia Strachey apja, Henry Strachey például (1816–1912) egy baronet fia, ezredes és Tibet kutató volt – T.A.] Unokatestvére volt Lytton Strachey, az *Eminent Victorians* szerzője. Julia Strachey tervezte a The Orchard kertjének szobrait, mivel szobrász volt. [...]

□ *Mi történt ezzel a házzal?*

Lady Cecilia: Nem tudjuk, hogy William kinek adta el. De most egy nagyon híres tulajdonosa van, bár ön még talán nem hallott róla, egy konzervatív politikus, Jeffrey Robinson. Az, aki néhány éve pénzt kölcsönzött Mandelsonnak, hogy az házat tudjon venni. [Ezen ügy miatt kellett Peter Mandelsonnak, Tony Blair egyik legközelebbi bizalmasának, a *New Labour* emblematikus figurájának – először, de nem utoljára – távoznia a kormányból. – T.A.] Nos, mi tudtunk erről a házról, hiszen minden Lutyensről szóló könyv ír róla. Úgy gondoltuk, érdekes lenne látni a házat. [...] Vannak barátaink arrafelé, [...] tőlük tudtuk meg, hogy kié most a ház. Jeremy írt neki, mire Jeffrey Robinson: „Hát ez remek! Muszáj eljönniük ebédre!” [...]

Surrey akkoriban kezdett benépesülni, fontos, hogy volt vonat, mivel így be lehetett járni Londonba. Kevés autó volt még akkoriban. [...]

Igen érdekes, hogy ahogy Hugh és Roger [interjúalanyaim szülei – T.A.] nem jöttek ki jól egymással, úgy George [Lady Cecilia és Sir Jeremy nagyapja, Roger és Hugh apja, Sir James Timmins fiatalabb fia, aki továbbvitte az üzletet – T.A.] és William [George bátyja, a baroneti cím örököse, akinek nem születt fia – T.A.] sem voltak jóban, vagy legalábbis ezt gyanítjuk. Van itt nekünk valahol egy könyv, amiben George és felesége minden látogatójukat feljegyezték. [...] William és Julia egyszer sem jártak náluk [legalábbis a vendégkönyv tanúsága szerint – T.A.], és úgy sejtem, nem néztek jó szemmel egymásra. George, aki nagyon keményen dolgozott a cégnél, és a művészi beállítottságú William. [...] Én azt hiszem, William teljesen unalmasnak találta a gyárban dolgozó George-ot. [...] Valami hasonló történt a mi apáink esetében is. [...] A történelem ismétli önmagát. [...]

Ugyan George is nagy házban lakott, nagy ház volt, de nem olyan nagy, kúria jellegű.

Sir Jeremy: Íme a Blackmore Park House, amit George és felesége bérelt az első világháború előtt, és íme a szolgák. [Egy legalább 15 főt ábrázoló fényképet mutat – T.A.] Ez a kép 1915-ben készült. A főkomornyik nincs is rajta, mert behívták a se regbe. [Sorolja – T.A.] Főkertész, a vadászatért felelős erdőmester, sofőr, a sofőr felesége, szobalányok. [...] A háborúban sok szolgát nélkülözniük kellett. De aztán megint körülbelül ugyanennyi volt. Ebből a szempontból ez a háború nem olyan volt, mint a második világháború. Az nagyon sok mindent megváltoztatott. [...]

Lady Cecilia: Na persze, ez most így soknak tűnik, de ha az ember arisztokrata volt, akkor háromszor ennyi szolgája volt. Na persze [mutatja a fényképet – T.A.], ez se számított azért rossznak. De hát ugye ezt azért is csinálták, hogy a lányuk megismerkedhessen helyes fiatal férfiakkal, csak hát a lány mégsem ment férjhez sosem.

□ *Messze volt Birminghamtól?*

Lady Cecilia: Nem, könnyen be lehetett jutni Birminghambe vonattal. [...] [Így George be tudott járni dolgozni. – T.A.]

Persze, számukra a háború elég tragikusan alakult. A legidősebb fiuk, Jeremy apja elvesztette az egyik lábát, és amikor leszerelt, elég baloldali beállítottságú lett egy darabig, a *London School of Economics*ba ment, és azt hiszem, egy kicsit láza-

dó lett. A középső fiú [Lady Cecilia apja – T.A.] három évig hadifogságban volt és komolyan megbetegedett. A legfiatalabb pedig, a család kedvence, 18 vagy 19 évesen elesett a háborúban. [...]

A Chance vállalat

Sir Jeremy: A vállalat paternalisztikus volt, a munkások oktatását, támogatását a szívükön viselték. Mindig komoly adományokat adtak a városi közösségnek, minden elképzelhető közhasznú kezdeményezést támogattak. [Filantróp tevékenységük mértékét jellemzi, hogy James Timmins például 50.000 fontot adott a birminghami egyetem *Chance Mérnöki Iskolájának*, 1894-ben pedig 34.500 fontos adományából hozták létre a nyugat-smethwicki parkot. – T.A.]

Lady Cecilia: A munkások ragaszkodtak a céghez, noha a bérük nem volt annyira magas, [...] a családiasság érzete miatt. [...] A Chance-ek saját iskolát is alapítottak a munkásaiknak, az 1840-es vagy 1850-es években. Ez nagyon fontos volt, mert mint bizonyára ön is tudja, a 19. század végére Nagy-Britannia hátrányba kerülése Németországgal szemben részben amiatt volt, hogy a németek jobban figyeltek a munkásaik iskoláztatására.

□ *Ezt azért vannak, akik vitatják.*

Lady Cecilia: Én úgy gondolom, hogy igaz. Az osztályérzet [„class feeling” – T.A.] nem engedte meg, hogy túlságosan sokáig iskoláztassák a tömegeket, mert attól féltek, hogy ettől elbáznák magukat.

Az ötödik generáció I.

Sir Jeremy szülei:

Sir Roger James Ferguson (1893–1987), harmadik baronet. George Ferguson Chance (1854–1933) elsőszülött fia, a második baronet, Sir William Chance (1853–1935) unokaöccse; felesége Mary Rowney. – T.A.

Sir Jeremy: Apám előbb Oxfordban járt egy előkészítő iskolába, majd Etonben. A fiatal úriemberek védett, kényelmes életét élte. Vidéken nőtt fel amúgy, Worcestershire-ben, apjának akkoriban ott volt háza. Lovak, vadászat, vidéki sportok. Közvetlenül az első világháború előtt Cambridge-be ment, magával vitte a lovát is, és istállót bérelt neki. Nagyon szeretett lovagolni és jó lovas volt, a hadsereg helyi lovas egységének [*Territorial Cavalry Regiment* – T.A.] is tagja volt, részt vett az első világháború első szakaszában. 1917-ben aztán súlyosan megsebesült, amputálni kellett az egyik lábát. Fizikai állapota miatt nem végezhetett semmilyen aktív, mozgást igénylő tevékenységet, így a *London School of Economics*-ra ment, ahol filozófiát tanult. Itt doktorált, a doktoriját publikálták is, így aztán író és újságíró lett. Karrierje nagy részében író és újságíró maradt, soha semmilyen kapcsolata nem volt az üvegyártással. Így mi is úgy nőttünk fel, hogy semmilyen kapcsolatunk nem volt az iparral. Azt hiszem, egész fiatal koromban csak egyszer voltam Smethwickben [az ekkor már a nagybácsi, a későbbi após által vezetett *Chance Bros.* telepén – T.A.]. Szóval, teljesen más világ-

ban éltünk. Sokfelé laktunk, de általában London környékén, Dél-Angliában, mivel apámat Londonhoz kötötte a munkája.

Apámat röviddel a második világháború előtt a berlini követség sajtóattaséjává nevezték ki, így egész családunk Berlinbe költözött, én és a testvéreim iskolába is jártunk ott. [...] Apám mindig élvezettel emlegette azt a sztorit, ami persze nem biztos, hogy így történt. Egyszer Hitlerrel tárgyalt, és ahogy beszélgettek, kiderült, hogy az első világháború egy szakaszában mindketten ugyanazon a fronton harcoltak, konkrétan egész közel egymáshoz. Ahogy erre rájöttek, apám szeretett volna elsütni egy poént. Valami olyasmit akart mondani, hogy: „Még jó, hogy nem lőttem Önre akkor!”, de ehelyett valami olyasmit sikerült mondania, hogy: „Milyen kár, hogy nem lőttem le annak idején!” Ha-ha. Hát, apám szerint ez történt.

Amikor kitört a háború, apám persze eljött Berlinből, [valójában Sir Roger 1938-ban szolgált Berlinben – T.A.] hazajöttünk, a Légvédelmi Minisztériumban dolgozott egy darabig, aztán pedig gazdálkodni kezdett. Úgy gondolta, jó a családnak, ha vidéken vannak. Sokszor költöztünk. Gyermekkorom, fiatal korom nagy része vidéken, vidéki birtokokon zajlott, amíg be nem vonultam a haditengerészetbe. Szóval, mi távol álltunk az üzlet világától.

Sir William házassága [1884 – T.A.] idején az üzleti világ valahogy alacsonyabb rendű dolognak számított. Biztosan tudom, hogy nagyanyám [George Ferguson felesége, Sir William sógornője, Mary Stobart – T.A.] így vélekedett. Ő egy yorkshire-i lelkészcsaládból származott, értelmiségi család, semmilyen kapcsolatuk nem volt az iparral. Ő biztatta nagyapámat arra, hogy egy nagy vidéki birtokot vegyen az első világháború előtt, és hogy elvigye a családot az ipartól és a várostól. Nagyanyám mindezt a családi háttére miatt tette, a neveltetése és az iskoláztatása miatt.

Az én anyám [Mary Rowney – T.A.] is pontosan ilyen volt. Apámnak ugyan semmilyen kapcsolata nem volt az üzlettel, de ha lett volna, anyám soha nem nézte volna azt jó szemmel. Ő képzett középosztálybeli [„professional” – T.A.] családból származott, apja jól menő orvos volt, semmilyen kapcsolatuk nem volt az üzlet, az ipar világával. Az orvostudomány, a művészetek érdekelték őket, nagybátyám is művész volt. És hát, tudja, ez volt az egyik ok, ami miatt ezek a Chance-ek eltávolodtak az ipar világától.

Lady Cecilia: Szerintem a feleségek voltak a sznobok.

Sir Jeremy: Na igen, de hát így voltak nevelve.

Lady Cecilia: Na igen, Jeremy anyja egy szegény, de jónak és tiszteletreméltónak számító katonacsaládból való volt. [...] Ugyanebben az időben a gyárosok kezdtek gazdagabbá válni, mint az olyan hivatások képviselői, mint például az orvosok, akik lenézően tekintettek az üzletre. Ez Németországban teljesen másként volt. A sznobság, tudja... az volt a hibás. [...] Szerintem a baroneti cím megszerzése sok mindent megváltoztatott. A cím megszerzése után fordult elő, hogy valaki nem vett részt a családi üzlet irányításában. [Valójában már 1900, vagyis a baroneti cím megszerzése előtt is sok fiú életpályája fordult más irányba. Persze, mindannyiuknak valószínűleg nem is igen lett volna hely a cég vezetésében. – T.A.] A baroneti cím megváltoztatta a dolgokat, mondhatnám úgy is, hogy rossz irányba változtatta meg a dolgokat.

Az ötödik generáció II.

Lady Cecilia szülei:

Hugh Stobart (1896–1981), George Ferguson Chance másodszületett fia, Sir Roger öccse, aki tovább vitte a családi céget; 1945-től Sir Hugh Stobart (lovagi címet kapott), felesége Cynthia Baker-Creswell – T.A.

Lady Cecilia: Nem hiszem, hogy apámnak szüksége lett volna bármilyen különösebb bátorításra ahhoz, hogy az üvegipart válassza, szerintem természetesnek vette ezt, és érdekelt is a dolog, hiszen mérnök volt. Azt hiszem, az apja, George, igen jó üzletember lehetett. Apám eleinte minden áldott héten írt neki és nagyon sok tanácsot kapott tőle.

Apám lovagi címet kapott, mert nagyon érdekelt az oktatás kérdése, a worcestershire-i megyei önkormányzat oktatási bizottságának is elnöke volt. [...] A lovagi címet az oktatási munkájáért kapta, nem az üzlet miatt. Mindig is nagyon érdekelt a szakoktatás.

□ *Volt érdekeltsége másik cégben?*

Lady Cecilia: Igazgatótanácsi tagja volt egy kis birminghami cégnek. [...] Az elnök-vezérigazgató régi barátja volt. [...] Hobbija pedig a vadászat és az íjászat volt.

Anyám vidéki, nemesi családból származott. Anyám apja nagyon gazdag volt, több ezer acrenyi birtoka volt Northumberlandben. Anyámnak két fiú- és egy lánytestvére volt, na meg nagyapámnak volt két házasságon kívül született lánya is. Anyám szülei csúnyán összevesztek, és külön költöztek. Nagyapám vette magához az idősebbik fiút, John-t, nagyanyám pedig a fiatalabbat, Joe-t és a két lányt. Igazából sosem derült ki, de mielőtt nagyapám meghalt, kitagadta az idősebbik fiát, semmit sem hagyott rá. A fiú a haditengerészetnél szolgált, és a háború alatt baleset érte és megfulladt. [...] Azt hallottam az egyik unokatestvéremtől, hogy talán homoszexuális volt. Ha ez igaz volt, akkor ez lehetett a kitagadásának az oka. És hát a nagyapám igen gonosz ember volt. Így amikor meghalt, a hatalmas birtokot egy távoli unokatestvér örökölte, anyámnak és nagyanyámnak semmi se maradt, és Joe nagybátyámat is egész életében bántotta a dolog. Ő egyébként hivatásos tengerész lett, és ő volt annak a hajónak a parancsnoka, amelyik a második világháborúban elfogta az Enigma-kódot szállító német tengeralattjárót. [...]

Anyám gyönyörű volt, és apám már a harmadik találkozásukkor megkérte a kezét. Gyakorlatilag nem is ismerték meg egymást, amikor összeházasodtak [1926-ban – T.A.]. Nagyon sokat veszekedtek, majd 30 év után elváltak. Apámat nagyon megviselte anyám természete, noha ő maga sem volt egy nagyon könnyű ember. [...]

Nem tudom, hallotta-e valaha Rudolph Steiner osztrák filozófus nevét? Nem? Na, mindenesetre anyám teljesen az ő hatása alá került. [Rudolf Steiner (1861–1925) az antropozófia néven ismert elmélet megalkotója, amely főleg az első világháború előtt és után terjedt el német értelmiségi körökben. Steiner nevelélmélete adta az ún. Waldorf-iskolák elméleti alapját. – T.A.] Steinernek mindenféle furcsa tanításai voltak és az apám nem állhatta ezt, és ez volt az egyik oka a családon belüli bajoknak. [...] Így aztán a család tartott ugyan partikat, de azt hiszem anyám miatt ez nem ment olyan könnyen. Elég jól ismertük a Chamberlaine-

ket [Joseph Chamberlain családja, akik eredetileg csavargyárosok voltak Birminghamben – T.A.], a Cadburyket [kvéker csokoládégyárosok – T.A.], és Wilsonékat. Emlékszem, gyerekkoromban összejártunk a Cadbury és a Wilson gyerekekkel. [...]

Bátyám Dél-Afrikába ment és nagyon sikeres üzletember lett. Követnie kellett volna apát az üvegiparba, de nem így tett, és ez részben az otthoni rossz légkör miatt alakult így. Azt hiszem, apám szerette volna, ha a bátyám beszáll az üvegyár vezetésébe. Én magam 10 éves koromban bentlakásos iskolába mentem, majd 17 évesen elmentem otthonról, mert annyi gond volt ott. [...]

Roger, Sir Jeremy apja és az én apám nem kedvelték egymást, éppúgy ahogyan az apjuk, George sem jött ki a bátyjával, Sir Williammel. Én és a férjem például emiatt gyerekkorunkban egyáltalán nem is ismertük egymást, holott, ugye, unokatestvérek voltunk. Úgy tűnik, ugyanaz a fajta nézeteltérés ismétlődött meg, ami az előző nemzedéknél. [...] Jeremy apjának volt annyi pénze, amennyiből megélt. Dolgozott ugyan, de nem úgy, hogy minden reggel felkelt időben és munkába ment. Jeremy anyja pedig teljesen „nem evilági” volt.

A hatodik generáció képviselője:

Sir Jeremy Chance, negyedik baronet, (szül. 1926); apja másodszülött fia, bátyja nem élte túl az apját – T.A.

Sir Jeremy: Én magam is magániskolába jártam. Ami azt illeti, abban az időben, a mi, hát mondjuk úgy, hogy a mi osztályunkhoz tartozók számára, hagyomány volt, és olyan vagyoni helyzetben, mint amiben mi voltunk, apám megtehetette, hogy bentlakásos magániskolába küldjön. Én a skóciai Gordonstounba jártam, ahová egyébként Fülöp herceg is járt, aztán Oxfordba mentem, majd jött a haditengerészet. Aztán, mivel volt kapcsolatom a gazdálkodással, úgy döntöttem, hogy a mezőgazdasági gépgyártásban csinálok karriert. Pályám nagy részét ott is töltöttem, [a *Massey-Fergusonnél* – T.A.]. *Massey-Ferguson* gyártja, nos, talán, még az Önök országában használt traktoroknak is a nagy részét. Nem? Na, jó, mindenesetre a *Massey-Ferguson* traktorok és más mezőgazdasági gépek nagy volumenű gyártója, a világ minden részére exportálnak. Amikor én csatlakoztam, még brit cég volt, és aztán beleolvadt egy nagy kanadai cégbe, a *Massey-Harris*be.

A feleségem mindig azt mondja, hogy az üvegiparba kellett volna beszállnom, ha-ha, de én nem vagyok mérnök, *public relation*s-szel foglalkoztam. Nem lett volna rossz ugyan beszállni a családi üzletbe, de a dolog technikai oldala aligha lett volna az erősségem.

Lady Cecilia: Képzelve, a fiunk iskolaigazgató.

Sir Jeremy: Művészettörténetet tanít.

Lady Cecilia: Ő egy frusztrált művész, aki tanít.

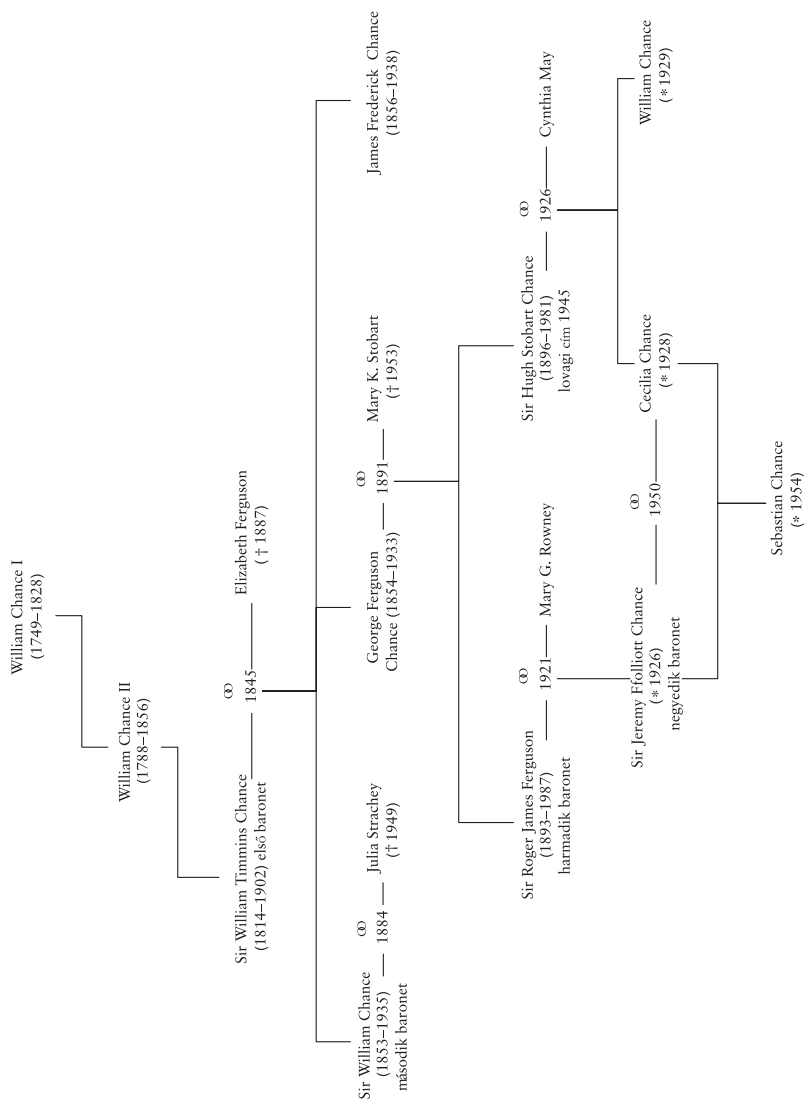
Sir Jeremy: De ez a fajta érdeklődés anyám oldaláról származik, ez a tehetség onnan jön.

Lady Cecilia: Hmm, na igen. Nem a Chance családból, az biztos.

Sir Jeremy: Nem, a Chance család, hogy úgy mondjam, kissé filiszteus [„philistine” – T.A.] volt, nem érdekelték őket a művészetek, sokkal inkább a praktikus, műszaki kérdések.

Az interjút készítette: *Timár Attila*

A Chance család egyszerűsített családfája

Történetírás és memoár határán

Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Paál Vince.

Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 431 oldal

Történeti tárgyú könyvkiadásunk fontos eseménye volt, hogy az Akadémiai Kiadó 1992-ben reprint kiadásban ismét az olvasók rendelkezésére bocsátotta Gratz Gusztáv, egykori miniszter két, feledésbe merült történeti munkáját.¹ Jóllehet, történetírásunk már addig is sokat tett annak érdekében, hogy a korábbi évtizedekben felhalmozódott egyoldalúságokat megszüntetve, reális képet rajzoljon az ország 1945 előtti történetéről, s az 1970–1980-as években néhány – főként katonatisztek és diplomaták által írt – kortársi memoár, illetve napló is megjelenhetett, politikai rendszerváltásnak kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy a tárgyalt korszak egyik fontos reprezentánsának véleményét rögzítő kötetek ismét a szélesebb közönség kezébe kerülhessenek. Azóta alig született olyan összefoglaló munka vagy részfeldolgozás a korszakról, melynek bibliográfiájában nem bukkanhatunk rájuk, szemben az 1950–1980-as években készütekkel, melyek szerzői elvétve hivatkoztak az eredeti kiadásokra.

1992-ben azonban még Magyarország 20. századi történetének hivatásos kutatói közül is csak kevesen tudták, hogy Gratz Gusztáv írt egy harmadik könyvet is, ami részben a szerző taktikai megfontolásai, részben halála miatt (lásd 380–381. oldal) nem jelenhetett meg. Ezt, az évtizedekig rejtőzködő kéziratot adta ki az Osiris Kiadó több más, értékes történeti munka társaságában a *Millenniumi Magyar Történelem – Historikusok* sorozatában.

A szerző nem volt céhbéli történész; eredetileg jogot végzett, diplomáciai pályára készült, de publicista lett belőle. 31 éves volt, amikor képviselőként politikai pályára lépett, melyen haladva előbb sokirányú gazdasági feladatokat vállalva, s ilyen jellegű ismerteket szerezve jutott el eredeti céljáiig, a diplomáciai pályáig: követ lett, majd – rövid időre – külügyminiszter. „Szakértő politikussá” vált, aki sokrétű és alapos felkészültsége, sokirányú tájékozottsága alapján képes volt világosan áttekinteni és értelmezni bonyolult helyzeteket is; szépirodalmi olvasottsága és újságírói tapasztalata pedig alkalmassá tette véleményének szakszerű és pontos, mégis közérthető és élvezetes stílusú megfogalmazására. Értékeléseit meghatározták politikai nézeteinek alappillérei: a gazdasági, politikai és kulturális kérdésekben egyaránt vallott liberalizmusa, valamint – nemzetiségi származása, és a monarchia időszakában tett esküi által is motívált – legitimizmusa, melyek mellett haláláig kitartott. Önmaga és mások politikai

1 Gratz Gusztáv 1934: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918.* I–II. Magyar Szemle Társaság, Budapest; Gratz Gusztáv 1935: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920.* Magyar Szemle Társaság, Budapest

tetteit mindig az ésszerűséggel mérte és erkölcsi szempontból is minősítette. Mindebből erednek történeti munkáinak érényei és korlátai. A legutolsó pedig megírásának körülményeiből is.

Gratz – az 1930-as években már az Akadémia és a hivatásos történészek által is elismert – historikusként a háború éveiben kezdte írni művét, melynek 1920–1939 közötti részével 1943-ra készült el. Közlésére azonban tartalma, illetve a nemzetközi és hazai politikai helyzet miatt nem vállalkozott. A kéziratot 1945–1946-ban – a náci koncentrációs táborból hazatérve – egészítette ki, immár a nyilas hatalomátvételig tárgyalva az eseményeket, illetve írta át egyes korábbi fejezeteit.

A szerző olyan korszakról írt, melynek nemcsak átélője, hanem – fontos rész-kérdésekben – alakítója is volt. Nemcsak érintett, hanem érdekelt is. Ilyen esetben nem történeti munkát szoktak papírra vetni, hanem memoárt. Gratz mindkettőt írt. Német nyelvű – ma még – kéziratoss emlékirata (*Erinnerungen*) kiadásra vár. Historiográfiai szempontból is izgalmas és tanulságos feladat lesz összevetni a kettőt. Utóbbi részleteinek ismeretében is megállapíthatjuk azonban, hogy a memoár-író is jellemzi a historikus minden fontos részletre kiterjedő figyelme, az összefüggések feltárására és alapos elemzésére irányuló igyekezete – miközben az objektivitásra törekvő történetíró, érthető módon, nem tudja függetleníteni magát az emlékező politikustól.

Elsősorban ez adja a könyv forrásértékét, több vonatkozásban is. Egyrészt Gratz számos új, más történeti munkákban nem (forráskiadványokban sem) olvasható információt közöl a korról. Személyes élményként olyan történeti eseményekről, részletekről, illetve azokat befolyásoló attitűdökről, emberi–pszichológiai momentumokról számol be, melyek levéltári források alapján nem rekonstruálhatók. Másrészt, talán minden eddiginél hitelesebben ismerhető meg belőle, miként élte meg, s értékelte a két világháború közötti magyarországi folyamatokat egy fontos politikai irányzat, a legitimisták tábora, mely a kezdeti években meghatározó szerepet játszott a magyar politika alakításában. Az „utolsó koronás Habsburg” visszatérési kísérlete után, az ezek nyomán kialakult nemzetközi és belpolitikai helyzetben politikai erőként részben felmorzsolódtak, s a perifériára szorultak, kiemelkedő személyiségei azonban a politikai élet fontos szereplői maradtak, s közvetve vagy közvetlenül befolyásolhatták az események, folyamatok alakulását. Közéjük tartozott Gratz Gusztáv is, aki – rövid megszakítással – 1926-tól 1944-ig országgyűlési képviselőként, 1924–1938 között pedig a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesületének (Volksbildungsverein) elnökeként vett részt a közéletben. Mindezt tükrözi a kötet tartalma, mindenekelőtt tematikai értelemben. A politikusból lett historikus Gratz politikatörténetet írt.

Gazdasági szakértelmét lényegében egyetlen, az *Infláció, szanálás, vámtarifa, földreform* című fejezetben villantja fel. Valójában itt sem a gazdaság általános állapota, folyamatai érdeklik, hanem annak politikai vetületei: az állami keretek megváltozásának hatásai a gazdasági helyzetre, a szanálás és a földreform társadalmi és politikai következményei stb., s mindezek kapcsán a különböző politikai

erők által felvetett érvek, javaslatok. Ezt követően csak a válság alatti gazdaságpolitika néhány elemét kritizálja, a későbbiekben pedig már ezeket a momentumokat is hiába keressük; nem bukkanhatunk sem Gömbös külpiacok bővítését szolgáló kísérleteire, sem Darányi ún. győri programjára, miként hiába keresünk leírást a második világháború gazdasági hatásairól. A társadalmi viszonyok taglalása kimerül a magyarság – elsősorban területi alapon – elkülönített csoportjai politikai állásfoglalásának (erősen szellemtörténeti jellegű) vázlatos ismertetésében (*A régi és az új Magyarország*), illetve a kisebbségekkel kapcsolatos fejezetben. A német származású kisebbségi vezető azonban nem a nemzetiségek, s ezen belül a németiség gazdasági, társadalmi, kulturális helyzetét elemzi, hanem – miként a fejezetcím is jelzi – a Bethlen-kormány *kisebbségi politikáját*. A korszak gazdag kulturális élete szinte szóba sem kerül a könyvben. Mindez persze aligha róható fel a szerzőnek, hisz ő tudatosan csak a politikátörténetre koncentrált. Azon belül pedig az általa fontosnak tartott problémákra. Különösen részletesen tárgyalja azokat az eseményeket, melyeknek maga is tanúja, résztvevője volt.

Gratz áttekintést ad Magyarország kormányzati rendszerének átalakulásáról, 1920 márciusa és 1944 októbere közötti helyzetéről, a különböző politikai erők ezzel kapcsolatos törekvéseiről, s a korszak három meghatározó politikusa – Horthy, Bethlen és Gömbös – szerepéről. E rövid recenzió keretében csupán két elemre utalunk, melyek szimptomatikusan jellemzik a könyvet és szerzőjét.

Mindennél behatóbban elemzi az államfői hatalommal, a királykérdéssel kapcsolatos vitákat, eseményeket. Valójában inkább csak ennek háttereként kap – a korabeli diplomata és külügyminiszter – fejtegetéseiben jelentős szerepet az ország nemzetközi helyzete és külpolitikája. A történeti értékelést részben a liberális külpolitikus értékrendje határozza meg. Historikusként is a kialakult szituáció körültekintő, higgadt mérlegelését, a realitásokat figyelembe vevő döntést ítélte az egyedüli helyes megoldásnak. Ennek alapján tartotta szükségesnek a másik fél álláspontjának megértésén alapuló kompromisszumok megkötését, a jószomszédi viszony kialakítását az utódállamokkal, illetve a magyar érdekek támogatására megnyerni a győztes hatalmokat – az általa veszélyesnek minősített, tradicionális német szövetség felelevenítése helyett. Részletesen – személyes élményeiből táplálkozó, sok, eddig ismeretlen részlettel – ismerteti az ezzel kapcsolatos tárgyalásokat. Különösen jellemző ez az átmeneti magyar–csehszlovák közeledési kísérletekre, a brucki tárgyalásokra és azok előkészítésére.

Amilyen nyitott – következetes liberalizmusából fakadóan – a külpolitikai partnerekkel szemben, olyan elzárkózó – következetes legitimizmusából fakadóan – a szabad királyválasztókkal szemben. Gratz leírásánál részletesebben csak a barát és fegyvertárs Boroviczény könyvéből² ismerhetők IV. Károly visszatérési kísérleteinek eseményei a karlisták szemszögéből. Szerzőnk azonban, ezen túlmenően, alapos felkészültségű jogi érveléssel igyekszik bizonyítani a király igényének jogszerűségét, politikai érveket felvonultatva pedig – feltételezve a társadalom

2 Boroviczény Aladár 1993: *A király és kormányzója*. Szakmailag ellenőrizte és a jegyzeteket írta: Pritz Pál. Európa Könyvkiadó, Budapest

többségének királyhűségét – azt, hogy a Habsburg király ismételt trónra ültetése oldhatta volna meg a belső feszültségeket. A körülmények változásaira ebben az esetben is érzékenyen reagált, de elvi álláspontján nem változtatott. A külpolitikai háttérrel együtt a kötet terjedelmének mintegy harmadát kitevő fejtegetések azért is fontosak, mert a kérdésben eddig napvilágot látott legrészletesebb és legalaposabb történeti elemzés³ számos kulcskérdésben jobbára csak az ellenérdekelte Horthy és környezete emlékezésére támaszkodhatott.

A könyv – más kérdéseket is meghatározó – fontos elemét, mintegy gerincét képezi Bethlen, Horthy és Gömbös szerepének értékelése. Mércéje igen magas, amit maga fogalmaz meg az államférfiakkal szemben állítható kritériumokként. Véleménye szerint ezeknek csak Bethlen felelt meg – részben. Az általa konzervatívnak minősített politikus erőit ugyan több kérdésben elismerte, mégis felelőssége tette a később kibontakozó kedvezőtlen folyamatokért, elsősorban azért, mert nem állta útját a Gömbös vezette fajvédőknek. Horthyt nemcsak személyes szerepéért kritizálta, hanem a kormányzósága idején működő kormányok tettei, s a körülötte kialakult kamarillaszellem miatt is. A korszak legártalmasabb politikusának Gömböst tartotta. Ha nem is fogalmazott olyan nyersen, mint emlékirataiban („Számomra Gömbös a gyűjtőfogalma mindannak, amit utáltam a politikában.”), történeti munkája két fejezetében – *Fajvédelem és jobboldaliság*, valamint *A Gömbös-kormány* – részletesen és árnyaltan elemezve a politikus pályáját, tevékenységét, ismét kíméletlen kritikát mondott róla. Elsősorban a parlamentáris rendszer, a demokratikus jogok elleni lépéseit és azt róta fel neki, hogy egyoldalúan elkötelezte Magyarországot a náci Németország mellett, utat nyitva a nemzetiszocialista nézetek terjedésének is. Mindezek alapján állította: „Gömbös a legelső sorában áll [azoknak – V. J.], akiket végzetes felelősség terhel a második világháború végén Magyarországot ért sorsért” (276). Utódaikat – külön csak Darányi és Imrédy politikáját elemezve – inkább követőknek, mint meghatározó figuráknak tekintette, akik az elődök által megalapozott úton járva, illetve a kormányzó árnyékában járultak hozzá az ország újabb tragédiájának bekövetkezéséhez.

Gratz történeti értékeléseiből, érveléséből kitűnik, hogy a három vezető politikus tetteit is a liberális és legitimista politikus szemüvegén át nézte. Talán Gömbös értékelése bizonyítja leginkább, hogy ennek ellenére – miként számos alkalommal politikusként is – történetíróként sikerrel tette túl magát indulatain. Paál Vince szavaival egyetértve: „a korszakot alapos tárgyi tudás birtokában, éles szemű elemzőként [...] az objektivitást végig szem előtt tartva vizsgálja” (381).

Ami a módszertani kérdéseket illeti, az olvasó hiába keresi a szakmunkákra jellemző hivatkozásokat. Az avatott szem azonban felismeri a szövegben a szerző ismereteinek forrásait. Gratz nem hagyatkozott pusztán emlékezetére. Munkája bizonyítja a korszakban született jogszabályok pontos ismeretét, felhasználta a nemzetgyűlési és országgyűlési naplókat, saját egykori minisztériuma és más hivatalos szervek iratait, a nyomtatásban megjelent hivatalos és pártközleménye-

3 Ormos Mária 1990: „Soha, amíg élek!” Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben. Pannónia Könyvek, Pécs

ket, az akkor született politikai elemzéseket, s természetesen a gazdag sajtóinformációkat. Mindez hitelesíti elemzéseit.

A szerkesztő, Paál Vince munkáját nem csak a – néhány nyomdahibától eltekintve – korrekt szöveggondozás dicséri. Mértéktartással elkészített, de minden fontos elemre figyelő jegyzetei segítik a szöveg nem egyértelmű utalásainak pontos értelmezését, idegen kifejezéseinek megértését. Ugyanezt a célt szolgálja a Gratz korábbi történeti munkáiban megtalálható, ám e kéziratból hiányzó *Időrendi tábla* és az annotált *Névmutató* pótlása. Legfőképp azonban az utószót kell kiemelnünk, melyben Paál minden fontos részletre kitérő, jól szerkesztett áttekintést ad a szerző pályájáról – elsősorban annak emlékiratai alapján –, nélkülözhetlen segítséget nyújtva az olvasónak Gratz történeti elemzéseinek értelmezéséhez és értékeléséhez.

Gratz könyvét annak is érdemes kézbe vennie, aki „csak” megismerni akarja a korszakot. Jóllehet ma már számos, sokoldalú és alapos levéltári kutatásokon alapuló, sokkal teljesebb és részletesebb összefoglaló, illetve részfeldolgozás olvasható 1919–1945 közötti történelmünkről, Gratz révén – ha a politikatörténetre korlátozottan is – jól szerkesztett, elemző áttekintést olvashatunk, amely az utóbbi évtizedekben született szakmunkákhoz képest is tartalmaz – jóllehet több mint fél évszázada rögzített, mégis – új információkat. Ám az, aki megérteni is szeretné a kort, s annak fontos momentumait, aligha nélkülözheti e – műfaji tekintetben a történetírás és a memoár határán elhelyezhető – művet.

Vonyó József

Horhi Melius Péter: Herbarium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól Heltai Gáspárné műhelyében,

Kolozsvár, 1578.

/Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXVI./ Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2002.

A *Herbarium*, mint alcíme mutatja, botanikai és orvosi kézikönyv, amelynek ez a kötet az első hasonmás kiadása. Szerzője, Horhi Melius Péter (1536 k.–1572), a magyar reformáció egyik nagyformátumú hitvitázó püspöke. A mű lexikonszerű felsorolása több mint négyszáz növénynek, leírva alapvető tulajdonságaikat és a korabeli gyógyászatban betöltött szerepüket. A herbáriumok a 16. századi humanista tudomány tipikus termékei, amelyek a modern botanikát (tehát azt a módot, ahogyan manapság gondolkodunk a növényekről: a rendszerszerű szemléletet és az egyes fajok különválaszthatóságába és tulajdonságaik állandóságába vetett hitet) megalapozták. Melius Péter *Herbariuma* nagyjából egyidőben jelent meg az első prágai, berlini vagy firenzei füveskönyvekkel, tudománytörténeti értéke mégis leginkább abban áll, hogy elsőként nyújt *magyarul* modern értelemben rendszerezett növénytani ismereteket. A tulajdonképpeni könyv kísérője egy külön füzetkében található tanulmány, amelyet a *Herbariummal* foglalkozó legismertebb szakember, Szabó T. Attila írt. Egy faksimile kiadványnak elsősorban szépnek kell lennie, és ez a könyv ennek feltétlen megfelel. Keménykötéses, nyomdatechnológiailag kiváló munka, amely láthatólag egyben lesz tíz év múlva is. A tizenhatodik századi nyomtatványról készült másolatok jól olvashatóak, a digitalizálás összességében remekül sikerült.

A *Herbarium* szerkezete könnyen áttekinthető, ami főleg a gondosan elkészített indexeknek köszönhető. A mai olvasó számára szinte természetes, ám a 16. században megszokottnak semmiképpen sem mondható a hat különböző, nyelvek és témák szerint rendezett lista, amelyek alapján a könyvben való eligazodás könnyű és gyors. Amint a *Herbarium* belső szerkezetében megfigyelhető aránytalanságok és a gyakran láthatóan sebtében elkészített címszavak mutatják, a precíz végtermék vélhetően nagyban köszönhető a kiadó gondosságának. Szabó T. Attila külön rámutat Heltai Gáspárné szerepére, és azt is sejtetni engedi, hogy a kutatás jelen állása szerint a befejezetlen kézirat csak a szerző halála után került Kolozsvárra, és kiadása tulajdonképpen Heltai Gáspárné személyes vállalkozása volt.

Az egyes címszavak röviddek, és a növény nevének különböző nyelveken való felsorolása és esetleges egyéb információk után főleg gyógyászati leírásokat tartalmaznak, melyekben sajátosan keveredik az ókori hagyomány a népi ismeretekkel. Lássuk, mit ír a *Herbarium* például a gyertyánról:

„De Orno

Ornus Györtyánfa Hanbuchen

Ez igen erős fa, hegyen terem, kiből malomfogat és erős nyeleket csinálnak.

Természeti

Az györtyánfa gyümölcse hűvítő, szárasztó.

Hasznai

Az levele, gyümölcse az györtyánfának mellyfájást gyógyít, ha borban főzve iszod, sárvizet kiűz a bor alol. Az gyümölcse vizeletet indít, az magot neveli az férfi testében.”

Mint látható, a *Herbarium* számos tudományágnak szolgálhat forrásul. A botanika történetével foglalkozók és a nyelvészek a benne megtalálható növényneveket elemezhetik. A fent bemutatott gyertyán például több szempontból is érdekes. A Melius által idézett latin neve (*ornus*) nem egyezik a mai latin nevével (*Carpinus*), vagyis ez azon gyakori esetek egyike, amikor a Linné előtti és utáni terminológia különböző. Az *ornus* ugyanakkor a mai hivatalos használatban a kőris nemzetségen belül a virágos kőrist jelöli (*Fraxinus ornus*). Az is érdekes viszont, hogy a középkori forrásokban az *ornus* és a magyar „gyertyán” tipikusan külön-külön fordulnak elő, és nem – ahogyan ez egyéb fafajoknál szokásos – egymás magyarázó fogalmaiként. A régészek és néprajztudósok a leírásból azt a részt hasznosíthatják, amely a gyertyán fájáról beszél. A tudománytörténészek a növények természetéről alkotott ókori és középkori szemlélet továbbélését tanulmányozhatják. Az orvoslás története iránt érdeklődők, illetve a néprajzosok pedig a korabeli gyógyítás módszereinek forrásaként használhatják azt. Mivel az egyes címszavak nem teljesen ugyanolyanok (a gyertyán fájának és használatának leírásához hasonló rész például ritkán fordul elő), a könyv forrásértéke is változó a különböző tudományágak számára. A könyvet nyilván örömmel fogadják a korai magyar nyomtatványokkal foglalkozók is, bár őket a dolog könyvtudományi háttere talán jobban érdekelné annál, amennyi tájékoztatást a kísérő füzet nyújt. Ebből annyi derül ki, hogy a kiadás „az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, RMK I 141 és RMK I 141/2 és 3 számozású példányok egymást kiegészítő kötetei FM 2/120-as jelzetű mikrofilmjeiről készült.” Hogy miért pont ezeket a példányokat használták és ezek hogyan viszonyulnak a többi nyomdai változathoz, azt nem tudjuk meg.

Amit a kiadó fontosnak tartott tudatni a *Herbarium*ról, az a kötethez csatolt rövid tanulmányban olvasható. Az elképzelés világos: a lábjegyzetekkel jócskán megtűzdelt, de összességében alapinformációk közlésére koncentráló tanulmány a könyvet kívülállóként kézbevevő olvasóknak szól. (Nyilván ennek jegyében került bele a figyelmeztetés, hogy bár a receptek érdekesek, senki se próbálja őket ki otthon, mert akár bele is halhat.) Szabó nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a *Herbarium*ot és annak szerzőjét elhelyezze a korabeli Európa tudományos életében. A tanulmányt végigolvasva pontos információink lesznek az íróról (és a személye körüli vitákról), a kiadóról és a *Herbarium* utóéletéről. Szabó T. Attila a tudományos ismeretterjesztés nem könnyű feladatát jól oldja meg. A tanulmányt rövid

angol nyelvű összefoglaló követi, összességében magas színvonalon megírva. Pontosán ezért furcsa, hogy a másfél oldalon egy nyelvtani hiba („625 ... plant names ... speciefes more than 450 plant taxa”) és két gépelési hiba található („untill” és „a new version of Melius’s herbal (A. Beythe 1995)”).

Jelen könyv a *Herbarium* hasonmás kiadása. Bár hagyományos értelemben is olvasható a kötet – mivel sem az írásmód sem a nyelvezet nem állítja megoldhatatlan probléma elé a mai olvasót, fontos megjegyezni, hogy a *Herbarium* szövegének „kritikai” kiadása már huszonöt évvel ezelőtt elkészült a fent említett Szabó T. Attila szerkesztésében, és – nem utolsósorban – könnyen és olcsón hozzáférhető a nagyobb antikváriumokban.¹ A faksimile kiadás értelmezésének egy újabb lehetősége az 1978-as kiadáshoz való viszonya. Miként erre Szabó T. Attila is utal, a két munka tulajdonképpen kiegészíti egymást. Szabó írásának már második oldalán hivatkozik a korábbi kiadásra, és annak gazdag jegyzetanyagára, valamint a benne lévő majd százoldalas tanulmányra. Ha fellapozzuk ezt a tanulmányt, arra is fény derül, hogy eredetileg az 1978-as kötet is hasonmás kiadásnak indult, és csak „a körülmények kényszerítő hatására bővült [...] szövegkiadássá.”² Mászóval jelen munka egy negyedszázados ötletet valósít meg. A kiadó egy kicsit rá is játszik erre, hiszen a könyv hátlapján az áll, hogy a „számos szövegkiadás után a Herbárium most jelenik meg először faksimile kiadásban.” A *Herbarium*nak, mint Szabótól megtudhatjuk, két szövegkiadása van. Ez mindazonáltal semmit sem von le a *Herbarium* hasonmás kiadásának értékéből, és aki nem sajnálja erre a kötetre a kissé borsos, 4000 forintos árat, az a korábbi szövegkiadással együtt a magyar botanika és orvostudomány ezen alapművét mintegy a maga teljességében tudhatja a polcán.

Szabó Péter

-
- 1 Melius Péter. *Herbárium. Az fáknek, fűveknek nevekről, természetekről és hasznairól*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó Attila. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978, második kiadás 1979. Ez a kiadás nem volt „kritikai” a szó kodikológusok által használt értelmében, vagyis nem tartalmazta a fennmaradt példányok részletes ismertetését és a szövegváltozatokat egymással összehasonlító kritikai apparátust.
 - 2 Melius 1978: 6. Erre, mellesleg, a bemutatott kötethez csatolt tanulmányban is utal Szabó.

Péter család. A nemes Kiséri Péter család Kiskunhalason.

Thorma János Múzeum Halasi Múzeum Alapítvány,
Kiskunhalas, 2000. 240 oldal

A kiskunhalasi Thorma János Múzeum Szakál Aurél vezetésével hosszú évek óta jelenteti meg a város történetével, életével kapcsolatos könyveket, kiadványokat. Az egyik legnagyobb szabású vállalkozásuk, Ö. Kovács Józseffel közösen a *Kiskunhalas története* című három kötetesre tervezett könyv volt, melyben neves történészek, néprajzosok, levéltárosok dolgozták fel Kiskunhalas történetének egy-egy szeletét. A nagy monografikus vállalkozás mellett számtalan kisebb forrásközlés, részelemzés is napvilágot látott, ezek közül kiemelkedik a nemes Péter Ferenc által írt családkönyv, visszaemlékezés.

Kiskunhalason nagyon sok nemes, redemptus gazda írta le emlékeit, életének történetét sok esetben verses formában. Ezek többsége a 19. század második feléből vagy a 20. század elejéről származik. Nagy Czirok Lászlónak köszönhetően nagyszámban sikerült őket megőrizni a Thorma János Múzeumban és a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában. A halasi paraszti visszaemlékezések történeti forrásértéke változó: jól dokumentálják egyrészt az emlékezést és annak fontosabb elemeit, csomópontjait, de például a mindennapokra való visszaemlékezés pontossága többször hiányos, nem lényegre törő. Egyértelmű kivételt jelent Péter Ferenc írása, aki 57 éves korában, 1814-ben írta meg családjának és saját életének történetét.

Visszaemlékezésének írásakor emlékezetére, valamint saját elmondása szerint jegyzésekre és írásokra támaszkodott – például a születési évszámoknak az anyakönyvekben is utánanézett. Visszaemlékezésének különlegessége részletgazdagságában és következetességében rejlik. A család minden egyes tagjának leírta például, saját szavait idézve a „Biographiájokat”, szüleinek, testvéreinek, testvérei és saját gyerekeinek különösen nagy részletességgel. Pontosan megismerhető, elemezhető egy nemesi család neveltetési, iskoláztatási szokásai, a szülők, gyerekek életútja. A házasodás nehézségeit és stratégiáját is a mindennapi problémák, kudarcok szintjén jeleníti meg Péter Ferenc. A visszaemlékezés szerkezete is érdekes, hiszen először saját őseinek, szüleinek történetét ismerteti, majd saját fiatal koráról ír részletesen, így többek között a soproni és pesti tanulmányairól, házasodásának körülményeiről, a bátyjához fűződő rossz viszonyáról. A saját életének kronológiáját követve meséli el a később történt eseményeket, amelyek leggyakrabban hivatali előmenetelének, tisztségeinek és feladatainak története, de gyakran kitér az adott időszakban történt családi eseményekre, így gyerekeinek születésére is, amit követően a részletesen leírt, az iskoláztatást, a kiházasítás nehézségeit taglaló „biographia”.

Péter Ferenc visszaemlékezésében a halasi viszonyokról, a közéletről szinte egyáltalán nem esik szó, de a gazdálkodásáról, vagyontárgyairól, a megélhetés

körülményeiről is alig tudunk meg valamit. Annál több szó esik a kerületi, megyei vagy országos szinten történő és Péter által személyesen megélt eseményekről: előkelő társasággal fürdőzött a Balatonnál, vendégségben jártak a házában főispánok, ő maga megfordult főnemesi palotákban, Bécsben a császárhoz is eljutott, a Nemzeti Múzeumnak törökkori tárgyakat ajándékozott. Mindezekről az eseményekről, különösen a társasági összejövetelekről részletesen, az együttlétek minden apró gesztusát bemutatva számolt be: az étkezésekről, a beszélgetésekről, a Bécsben megtekintett nevezetességekről.

Egyetlen dolog bántotta egész életében: a hivatali előmenetelének kudarca, főkapitánnyá válásának lehetetlensége, amit protestáns vallásával magyarázott. Idősebb korában meg is fogalmazta, hogy vénségére nem akar esküdt maradni ezért kérte táblabírói kinevezését, amit meg is kapott eddigi tevékenységének, kapcsolatainak és a kerületi tisztségviselőkkel ápolt jó viszonyának köszönhetően. Visszaemlékezése szerint ellenállás nélkül kapta meg udvarnoki kinevezését is, amire nagyon büszke volt, mert ebben az időszakban csak összesen 5–6 protestáns kapta meg az országban.

Péter Ferenc visszaemlékezésének segítségével egy 18. század végén élt mezővárosi nemes életének számos aspektusáról kaphatunk részletgazdag és sok esetben egyedülálló képet. Olyan eseményekről is, mint a II. József által elrendelt népszámlálás, amelyhez az instrukciókat Budán kapta meg, és amit a Kiskunságban ő maga végzett el. Az összeírás olyan napi körülményeivel, Péter számára gondot okozó részleteivel találkozunk, amely akár magának az összeírásnak a megbízhatóságát, pontosságát is befolyásolta:

„Ezen terhes munkát 5 hónapokig folytattam a magam tulajdon költségemen; minthogy a Tsászár sem Diurnumot /:amelly külömben a Districtusok által ki volt rendelve:/ sem mást egyebet adadni nem engedett. Ezenkívül el lehetet gondolni, hogy a 4 felső Helyekbe az őszi nagy sarakban, télen pediglen a nagy kemény hidegekbe mennyit kellett szenvednem; amidőn minden házhoz be kellett mennünk, és azokban volt külömb külömbféle szagok és egésségtelen Levegőgek miatt úgy, hogy már nem gyözzvén azt kiállani 5ik Hónapba Majsán kibetegedvén belőlle, forró nyavalyába estem és több hetekig kellett feküdnöm. Ezekhez járult még az is, hogy azon 5 Hónapok alatt tsupáncsak akkor voltam itt-hon, és akkor láthattam a tselédemet ‘s Gazdaságomat, amikor Halast Conscribáltam ‘s ezek miatt mennyi károm, hátramaradásom következett; akárki által láthattya.” (34)

Péter Ferenc visszaemlékezését, megelőzi egy hosszabb – Szakál Aurél és Ö. Kovács József által írt – előszó, amely elhelyezi Pétert a korabeli társadalmi–politikai viszonyokban, s egyben támpontokat is ad a szöveg értelmezéséhez. A 240 oldalas könyvből csak alig nyolcvan oldalt tesz ki a forrásközlés, a maradék 150 oldalon Ferró Róza *A nemes kiséri Péter család története* című összeállítása található. Ferró Róza közel száz oldalon ismerteti a Péter család összes leszármazottját, a könyvben függelék formájában is megtalálható családfa alapján. A szerző vállalkozása egyedülálló, hiszen Péter Ferenc biográfiáinak elvét követve, folytatva írja le az egyes családtagokat, leszármazottakat. A rendelkezésre álló információk mennyi-

ségététől függően rövidebb-hosszabb, esetenként csak a születési évszámokat tartalmazó leírásokat találunk. A családtagokat és leszármazottakat a gazdag fényképanyag alapján még jobban megismerhetjük (a 18. századi festményektől a napjainkban készült fotókig).

Összességében egy a mindennapok világát, valamint a családtagok biográfiáját ritka pontosan feldolgozó visszaemlékezést olvashattunk, amelyet jól egészít ki Péter Ferenc leszármazottainak napjainkig feltárt adatai és családfája.

Granasztói Péter

Varga Lajos – Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12.

Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2002.

(a belső címlapon 2001, valójában 2003) 306 oldal

Újabb, összevont kötettel jelentkezett a Pécs nagymonográfiáját előkészítő alapítvány, ami azt jelzi, hogy ismét a szokásos éves konferenciák tanulmányra érlelt, illetve megjelenésre szánt előadásait publikálták: most az 1998–1999–2000. éveket. (Korábban hasonlóképpen jelentek meg a 2–3. és 5–6. kötetek.) Az 1992-ben, a város önkormányzata által létrehozott alapítvány az elmúlt években az éves konferenciákon kívül, igyekezett – az anyagi lehetőségek függvényében – megbízni szakembereket egy-egy részterület, korszak feltárásával. (A sorozat többi része részterületek sokszerzős feldolgozása vagy egy szűkebb téma konferenciáinak előadásait tartalmazza.) Nem a szervezőkön múlt, hogy anyagi források hiányában ez a törekvésük nem lehetett teljes mértékben sikeres. Profi feldolgozások helyett maradt a „hozott anyag”: a város múltját kutatók (levéltárosok, muzeológusok, egyetemi hallgatók és oktatók, lelkes helytörténészek) sokszor más munkái nyomán született műhelytanulmányai, adattárjai, amelyek (például a megyei levéltár éves kiadványsorozatának megszűnése miatt is) ezeken az éves konferenciákon kerültek előadásra, majd a kötetekben megjelenésre. Természetesen ezek terjedelmi, metodikai, tematikai és színvonalbeli egyenetlenségei nem kérhetők számon a szerkesztőkön vagy a nagymonográfia szerkesztőbizottságán – így is öröm, hogy az ingyen dolgozó szerzők hozzájárultak a város történetének kutatásához. Jelen esetben pedig a jól kidolgozott koncepció sem hiányzott, mely példamutató módon meg is jelent.¹

A kötet tanulmányai nem kronologikus, hanem tematikai szempontból kerültek beosztásra: Gazdaság – Városépítészet – Társadalom és politika – Személyiségek – Kultúra. Terjedelmi okokból sem vállalkozhatunk a tanulmányok részletes ismertetésére, csupán a fontosabb gondolatok kiemelésére van mód.

Az első, *Gazdaság* című fejezetben a város vonzáskörzetével foglalkozó két tanulmányt találunk. T. Mérey Klára a város 19. század eleji gazdasági vonzáskörzetét dolgozza fel az 1806-os, I. Ferenc által elrendelt katonai felmérés egyik, eddig nem ismert iratanyaga alapján, amely tartalmazza Baranya megye út mentén fekvő településeinek főbb adatait. Szerző megállapítása szerint sem a vallási, sem pedig a nemzetiségi megoszlásnak nem volt befolyásoló ereje a települések gazdálkodására, Pécs regionális centrum szerepe pedig adatokkal bizonyítható. (A szerző e témáról szóló kötete időközben megjelent.)² T. Papp Zsófia a pécsváradi iparo-

1 Vonyó József 1996: Pécs története. Egy várostörténeti monográfia elkészítésének alapelvei és munkaprogramja. In: Vonyó József (szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből* 2–3. Pécs, 337–350.

2 T. Mérey Klára 2000: *Baranya megye útjai és útmenti települései a 19. század elején. Tanulmányok és források Baranya megye történetéből* VI. Pécs

sokkal és pécsi kapcsolataikkal foglalkozik adatgazdag cikkében. Nemcsak a mesterek gazdasági kötődése, hanem korábbi, a városban töltött tanoncvevei is a kapcsolatokat mutatják. Kitér anyagi helyzetükre, és értékeli a forrásokban előbukkanó viselettörténeti adatokat is.

Külön fejezetbe kellett sorolni *Városépítészet* címmel az ezzel kapcsolatos tanulmányokat, amelyek nem mind tisztán építészettörténeti munkák, találunk életpálya-leírást és társadalomtörténeti adatokat nyújtó tanulmányt is. Palkóffy Mónika a századfordulón felépített Schlauch-villatelepet és lakóit mutatja be az első tanulmányban. Nemcsak a villatelep kialakítását, máig meghatározó városképi szerepét, építését mutatja be, de az ott lakók társadalmi összetételét is. Elsősorban értelmiségi, leginkább a tisztviselőréteg számára voltak lakásnak alkalmasak az épületek. Szintén az ő tollából született az 1905-ben elkészült pécsi elmeorvosintézet építéstörténetének leírása, melyet a kortársak az egyik leglassabban elkészült épületnek tartottak és építését munkássztrájkok is kísérték. Kalász Gyula Pilch Andor (1877–1936), Visy Zoltán pedig felmenője, Visy Zoltán (1903–1938) munkásságát mutatja be. Mindkét építész jó néhány városképet formáló épülettel gazdagította Pécsét. Takács József minden fellelhető levéltári és könyvészeti munkát felhasználva, hatalmas munkát befektetve mutatja be a pécsi toronyórákat 1907–1913 között, illusztrációkkal együtt 30 oldalon. (A fejezet másik négy cikke nincs 50 oldal.)

A *Társadalom és politika* fejezetben Radnóti Ilona a Pécsi Izraelita Jótékonyági Nőegylet dualizmuskori működéséről ír. Bemutatja annak főbb tevékenységi körét, tagjait, a várossal való kapcsolatát – a jótékonyági egyesület, a többihez képest kevésbé kötődően a hitélethez, közvetítő funkciót is betöltött a nem zsidó egyesületek, polgárok felé. Sztróky Edit „Jeles evangélikusok a pécsi közéletben” című munkájában a város lakosságához képest igen kisszámú (1–2%) közösség tagjait mutatja be, akik nem mint közösség, hanem mint egyes emberek jelentek meg a pécsi társasági életben. Ott viszont, miként a város gazdasági életében is, számarányuknál jelentősebb szerepet tölthettek be: Madarász Endre vasgyáros, Nendtvich Tamás gyógyszerész, Taizs Mihály nyomdász, több ügyész és jogász tartozott közéjük, akik igen aktívak voltak az egyesületalapításban.

Vértesi Lázár „Ügyvédek Pécs társadalmában a 19–20. század fordulóján” című tanulmányában több szempontból elemzi e réteget. Foglalkozik származásukkal, azzal, hogy miként tudtak beépülni a város társadalmi és gazdasági életébe, hiszen hivatásuk gyakorlásához ez elengedhetetlen volt. Az út vezethetett valamely gazdasági tisztségen vagy befolyásos pécsi családba való beházasodáson keresztül is. Áttekintést kapunk a személyes példákon keresztül vagyoni helyzetükről, annak változásairól. Különösen érdekes társadalmi szerepvállalásaik elemzése mind a politikai, mind pedig az egyesületi és társasági életben. Egy olyan ambiciózus réteget mutat be, mely kifinomultabb és nagyobb kulturális igényekkel lépett fel, mint a pécsi középpolgárság nagyobb része. A tanulmányt az ügyvédek statisztikai adatai és névtárak teszi teljessé – e kitűnő tanulmányhoz hasonlóak alapvetően fontosak lennének a város (társadalom)történetének megírásához.

sához. (Sajnálatos, hogy bár az orvosokra vonatkozóan egy másik fiatal történész komoly kutatásokat végzett, előadást is tartott, de munkája nem jelent meg.)

Visy Zoltán Fischer Béla emlékirataiból a Pécsi Nemzeti Casinora vonatkozó részeket közli és kommentálja. Fischer 1900-tól baranyai tisztségviselő, 1925–1937 között alispán, majd 1944-ig felsőházi tag. A közölt forrásokban sok érdekes adat sorakozik, de ezek a szemelvények és az e kötetben később, valamint a korábban megjelentetett töredékek³ egyre inkább kívánatossá tennék az egész napló, vagy legalábbis nagyobb részeinek közlését, a más kutató által kevésbé használható, tematikusan válogatott bekezdések helyett.

Paksy Zoltán korábbi cikkét folytatva⁴ ezúttal a Pécssett lezajlott 1935. és 1939. évi parlamenti választásokat elemzi: nemcsak a politikátörténeti háttérrel és a választáson induló jelöltekkel, hanem a megmaradt források függvényében a választók társadalmi háttérrel is. 1935-ben a politikai pártválasztás követte a társadalmi helyzetet: a szociáldemokrata pártot a fizikai és általában a gyári munkásság választotta, de a kormánypártnak a bányászok egy részére is sikerült kiterjesztenie befolyását. A hivatali és állami szolgálatban állók is inkább utóbbit „pártolták”. 1939-ben a más választójogi és politikai környezetben megváltoztak a tendenciák. A szociáldemokratákra már középosztályi, elsősorban zsidó származású csoportok is szavaztak, és megjelent a Nyilaskeresztes Párt, melynek befolyása ugyan nem köthető egy-egy réteghez, de a baloldaltól jelentős számú szavazót vett el.

A *Személyiségek* fejezetben Szeberényi Gábor Kalán pécsi püspök, Dalmácia és Horvátország kormányzójának tevékenységét, a perszonálunió 12. századi történetén belül tárgyalja. Rajczi Péter Scitovszky János pécsi püspök (1839–1849), esztergomi érsek, prímás (1849–1866), életéről ír, megpróbálván a kossuthi elfoglalt „áruló” minősítést oldani, nemcsak kultúratámogató vagy plebánia-alapító, de a kiegyezés szellemi háttérét előkészítő munkásságát is bemutatva. Jobst Kázmér a már evangélikusként említett Nendtvich Tamás fia, Károly, vegyész és műegyetemi tanár pályáját mutatja be, akinek fontosak amerikai utazásairól szóló, könyvben megjelent beszámolóit is. Visy Zoltán cikkének témája Fischer Béla és a hatalomváltások. Fischer saját interpretációja szerint négy ilyen élt át: a szerb megszállást, a vármegyei igazgatás újjászervezését, német megszállást, és az 1944–1953 közötti periódust. Ezeknek a politikus életére gyakorolt hatásáról számol be a szerző, a függelékben ismét az említett naplóból közölve részletet.

A *Kultúra* című fejezetben Márfi Attila négy színháztörténeti dolgozata olvasható (a 18. századi pécsi egyházi színjátszásról, a Pécsi Nemzeti Színház dualizmuskori fejlődési folyamatairól, az antant–szerb megszállás alatti színházi életéről és az államosításról). Az adatgazdag résztanulmányok leíró jelleggel mutatják be a szervezeti kereteket, a meghatározó direktorokat és színészeket, a műsorpolitika

3 Visy Zoltán 1999: A „Pécsi Vörös Keresztes Önkényes Egészségügyi Osztag” az első világháborúban. In: Font Márta – Vonyó József (szerk.) *Tanulmányok Pécs történetéből* 5–6. Pécs, 303–327. Visy Zoltán 1999: Négy pécsi polgár az SHS királyság fogságában. In: Font Márta – Vonyó József (szerk.) *Tanulmányok Pécs történetéből* 5–6. Pécs, 329–343.

4 Paksy Zoltán 1999: Nemzetgyűlési és országgyűlési választások Pécssett. (1922, 1926, 1931) In: Font Márta – Vonyó József (szerk.) *Tanulmányok Pécs történetéből* 5–6. Pécs, 219–240.

változásait. A kötetzáró tanulmány Gereon Schuch tollából szintén egy kis részterület kutatását előlegezi meg: „A pécsi bölcsészettudományi kar megszüntetése 1940-ben és az intézeti könyvtár sorsa”, de annál érdekesebb következtetésre jut: a megszüntetés után jelentős mennyiségű könyvészeti anyag – a professzorokkal együtt – más egyetemekre (és nemcsak Kolozsvárra) került, és jogilag ez máig létezőként maradt meg más egyetemek birtokában.

A kötet megjelenése óta a napisajtóból⁵ tudható, hogy ügyes trükkel csökkentett mértékben, de jut idén támogatás a városi önkormányzattól az Alapítvány részére, melyet célzott kutatásra használhatnak fel. Csak ez a folyamatos támogatás garantálhatja a nagymonográfia elkészültét (és inkább 2008–2009 után, mint előbb), s kevésbé a jelen kötetekhez hasonló kiadványok, bármekkora lelkes és önzetlen munka áll mögöttük, mind az előadó szerzők, mind pedig a szerkesztők részéről.

Lengvári István

5 Dunai I[mre] 2003: Félévvesztes történelmi kutatás. *Új Dunántúli Napló* 2003. szeptember 22, 7.

Adalékok a proletarizáció történetéhez

Majtényi György – Szatucsek Zoltán (szerk.):

A szabó tűje és a cipész dikicse – Dokumentumok a kisipar és a kiskereskedelem államosításának történetéből.

Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2001. 262 oldal

Ha végiggondoljuk a fordulatokban bővelkedő 20. századi magyar történelem eseményeit, bizonyára számos dolgot lehetne felsorolni, aminek az értéke és a társadalmi szerepe sokszor és alapvetően megváltozott a politikai fordulatok, illetve a társadalmi és gazdasági átalakulások sodrában. Az is kétségbevonhatatlan tény, hogy – a változások mértékét és jelentőségét rangsorolva – a magántulajdon e képzeletbeli listán előkelő helyen szerepel. Hiszen a harmincas-egyvenes évek fordulójától a kilencvenes évek közepéig a jövedelemtermelésre alkalmas magántulajdon helyzete gyakorlatilag folyamatosan változott. Mindeközben csak a tulajdonlás bizonytalansága, a tulajdonvesztés és a megőrzéséért/visszaszerzéséért folytatott küzdelem számított a hétköznapiak biztos tényének. A zsidótörvények, majd a deportálások és a holocaust, a II. világháború és az azt követő események, az elhagyott javak állami kezelésbe vétele, részleges vagy teljes visszaszolgáltatása jogos tulajdonosaiknak, örökösöknek, az államosítások, a kitelepítések, a kollektivizálási kísérletek, a háztájiás és a mezőgazdasági kisüzemi termelés, a folyamatosan változó mozgástérrel rendelkező magánkisipar, a magántulajdonlás korlátozása a hatvanas-hetvenes években, a nyolcvanas évek elejének a kisvállalkozással kapcsolatos liberálisabb szabályozást jelentő intézkedései, a rendszerváltozással együtt járó kárpótlási és privatizációs folyamatok időről-időre alapvető változásokat okoztak a tulajdonlás rendszerében.

Majtényi György és Szatucsek Zoltán *A szabó tűje és a cipész dikicse* címmel megjelentetett dokumentumkötete e fontos történelmi folyamat egy szakaszát, a kisipar és a kiskereskedelem negyvenes-ötvenes évek fordulóján végbement államosításának a történetét mutatja be igen sokrétűen, szakszerűen és amennyire ezt a forrásközlés műfaja lehetővé teszi olvasmányosan.

A 262 oldalas kötet öt fejezetre tagolva 89 dokumentumot ad közre. A Magyar Országos Levéltár vonatkozó fondjai mellett a szerkesztők a Fővárosi Levéltár, a Szakszervezeti Levéltár és a Politikatörténeti Intézet Archívumának irataiból is válogattak, talán a KIOSZ és a KISOSZ iratanyagából lehetett volna bővebben meríteni. A levéltári forrásokat a korabeli sajtóból vett szemelvények egészítik ki. A forrásközlés módja megfelel a kiadvánnyal szemben támasztható szakmai követelményeknek. A levéltári dokumentumok szerkesztett címet kaptak, az iratok közötti eligazodást rövid bevezető szövegek és szakszerű jegyzetek könnyítik meg. A szerkesztői jegyzetekben gyakorlatilag minden fontos háttérinformáció megtalálható. A válogatás erénye, hogy igyekeztek teljes körűen szemlél-

tetni egy-egy kérdést, a politikai és gazdasági döntési mechanizmusokat, a végrehajtás folyamatát. A sajtószemelvények is szervesen illeszkednek a különböző témakörökhöz, s az újságcikkek segítségével nyomon lehet követni a korabeli propagandagépezet működését is.

A kötet szerkezete logikus, a dokumentumok jól áttekinthető tematikai egységekre tagolódnak. Ezek többek között az államosítás politikai hátterét, a kisipar szövetkezetesítésének lépéseit, az államosítási rendeletek előkészítését és végrehajtását, az államosítás következményeit mutatják be. A munka érdekessége, hogy külön szerkezeti–tematikai egységbe kerültek az államosítás és a hétköznapi élet összefüggéseit bemutató iratok. Ezekből részletesen megismerhető miként kerültek állami tulajdonba az üdülők, villák, panziók, gyógyszertárak; hogyan próbálták megszüntetni a piaci kereskedelmet, a magánkézben levő nyomdákat és papírkereskedéseket; miként rekvirálták el a fuvarozó lovát vagy tehergépkocsiját; hogyan tették lehetetlenné a temetkezési vállalkozókat vagy éppen a kocsmárosokat. A tematikus szerkesztési elv mellett többnyire a kronológiai szempontok is maradéktalanul érvényesültek.

Majtényi György és Szatucsek Zoltán a bevezető tanulmányban igyekezett tisztázni az államosítás fogalmát. Nézetük szerint a negyvenes évek végén kiépülő tervutasításos rendszerben az állami beavatkozásnak lényegében semmiféle társadalmi és gazdasági kontrollja nem volt, ennek következtében az állami tulajdonba vétel gyakorlatilag öngerjesztő folyamattá vált. Amíg a háború befejeződését követően végbement államosításoknak az újjáépítés megszervezéséből eredően még volt némi gazdasági racionalitása is, addig a negyvenes évek végétől végbemenő államosítási hullámoknak már a hatalomváltás kiteljesítése, a gazdasági erőforrások teljes körű átcsoportosítása és a kizárólagos állami felügyelet megteremtése volt a legfontosabb célja.

A 20. század közepén a kisegzisztenciák – kisiparosok és kiskereskedők – létezése és tevékenysége a társadalom hétköznapijainak szerves részét képezte Magyarországon. Az ipar kiváltása és gyakorlása a megfelelő iskolai végzettség birtokában viszonylag széles körben elérhető volt, az iparossá, kereskedővé válás sokak számára a társadalmi felemelkedés vonzó lehetőségét jelentette. Az önállóság komoly társadalmi presztízzsel bírt, hiszen a (kis)polgárságba való bekerülés ígértét hordozta. Ez még akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy az iparos és kereskedőréteg belsőleg erősen tagolt volt, az indulótöke előteremtése és a szakképzettség megszerzése eleve szelekciót jelentett. A kisiparosok és kiskereskedők többsége a valóságban elsősorban az önállóság tudatát és presztízsét birtokolta, gazdasági ereje korlátozott volt, hiszen csak minden második iparos volt képes arra, hogy segédekkel alkalmazzon. Az alsóbb társadalmi rétegek derékhadát alkotó kisiparosok és kiskereskedők létszáma 1930-ban 300.000 fő volt, ami megközelítőleg az aktív keresők egytizedét jelentette. A réteg létszáma az eltartottakkal együtt a harmincas években elérte az egymillió főt. Az iparosok és kereskedők tábora az évtized végéig folyamatosan gyarapodott. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint az önálló kisiparosok és kiskereskedők száma 323.896 fő volt, ami 8%-os növekedést

jelent az 1930-as állapotokhoz képest. 1945 után rövid ideig sokak számára úgy tűnt, hogy a kispolgári egzisztenciák megőrzésének a feltételei adottak, a félelmekkel és a várakozásokkal ellentétben a magántulajdon alapján álló társadalomszerveződési elveket – ekkor még – senki sem kérdőjelezte meg. A kisvállalkozás perspektivikusságát mutatja az is, hogy 1945 és 1948 között ismét dinamikusan növekedett a kisiparosok és a kiskereskedők száma, és megközelítette a háború előtti szintet.

A kisipar gazdasági szerepe is fontos volt, hiszen a két háború között ebben a szektorban állították elő az ipari termelés átlagosan egynegyedét. Egyes ágazatokban így például az élelmiszer, az építő és a ruházati iparban a kisipari termelés meghatározó mértékű volt.

Jogosan merül fel az a kérdés is, miért kellett tudatosan tönkretenni a kisegzisztenciák tömegeit? Az ideológiai és a politikai elvárások mellett, a proletarizáció révén végrehajtandó tőkeátcsoportosítás, az extenzív, erőforrás felélő szocialista gazdasági rendszer gyorsan növekvő munkaerő igényének a biztosítása együttesen magyarázhatja ezeket a folyamatokat. Nyilván egyfajta túlállamosítás zajlott le, aminek a valóságos társadalmpolitikai célja az egyéni és (kis)közösségi autonómiák erőteljes korlátozása volt a gazdasági alapok megszüntetése révén. A jövedelemtermelésre alkalmas magántulajdon felszámolásával a magyar társadalom kispolgári rétegeit is marginalizálták. Ha mindezt figyelembe vesszük, talán jobban érthető az az igyekezet, amivel az új hatalmi berendezkedés a kisipar és a kiskereskedelem államosítását végrehajtotta. A totális rendszer logikájából lényegében nem is következhetett más.

Az államosítás – egyes szakaszainak megvalósítása többnyire puccsszerűen zajlott le – stratégiája a kisebb társadalmi ellenállás érdekében a fokozatosságra épült, gyakorlatilag minden alkalommal jól körülhatárolható vállalkozói/(kis)polgári csoportokat fosztottak meg évtizedek munkájával megszerzett tulajdonuktól. Ebben az eseménysorozatban is jól nyomon követhető a kommunista politikai taktika és stratégia kettőssége. Hiszen amíg a kommunista vezetők minden alkalmat megragadtak arra, hogy a közvéleményt meggyőzzék a kisipar és a kiskereskedelem fenntartása melletti elkötelezettségükről, sőt egyenesen a kistulajdon legelszántabb védelmezőiként léptek fel, addig a gyakorlatban mindent megtettek a magánszektor teljes körű felszámolása érdekében. Az is igaz, hogy az 1948-as kommunista párti gazdaságpolitikai irányelvek, már csak „a nem kizsákmányoláson alapuló kisipari termelés” támogatását tartották lehetségesnek. Ez utóbbi kitétel sejtetni engedte a valóságos politikai szándékokat.

A magánszektor felszámolása érdekében minden eszköz alkalmazása megengedett volt az elhagyott vagy annak minősített javak állami tulajdonba vételétől, a kitelepítettek műhelyeinek, üzleteinek lefoglalásán át, az adó jog politikai szempontú szabályozása, az áruellátás korlátozása, az iparendelékek célzatos felülvizsgálata, egyes tevékenységek állami monopóliummá nyilvánítása, az állami megrendelések korlátozása, az import jogosítványok visszavonása, a központi árszabályozás vagy éppen a bűnügyek kreálása egyaránt az eszköztár részét képezte.

A folyamat lényegét, az államosítás mechanizmusát igen szemléletesen mutatják be a 10 főnél több alkalmazottal rendelkező vállalkozások állami tulajdonba vételével kapcsolatos dokumentumok (107–152).

A „mindenható” tervezés jegyében 1949 tavaszán ütemtervet készítettek a magán nagykereskedelem felszámolásáról. Szembeállították egymással a „becsületes kiskereskedőt”, aki lényegében a „dolgozók nagy családjába tartozik”, hiszen saját munkaerejére támaszkodva próbálja meg biztosítani megélhetését és a mások kizsákmányolásával vagy éppen munka nélkül magas jövedelmet elérő „spekuláns, árdrágító nagykereskedőt”, aki a propaganda sugallata szerint felesleges és éppen ezért felszámolandó társadalmi elem. Még a kor történelmében jártas olvasó számára is megdöbbentő a dokumentumok egy részéből áradó cinizmus és brutalitás, ahogyan a tulajdontól való megfosztás folyamatát kitervelték, „tervszerűen” szabályozták és végrehajtották. Meghökkenítő az a fajta érzéketlenség is, ami az egyes dokumentumok tanúsága szerint az intézkedések végrehajtóit jellemezte. Az, hogy az államosított patikával együtt a tulajdonos lakását is elvették, a hatalomban lévők számára teljesen természetesnek tűnt (191–194). E lépések következtében a korábbi „tisztos” kispolgárok tömegei kényszerültek az anyagi függetlenség eszményének feladására.

Az államosítási folyamatnak kevésbé ismert vagy eddig legalábbis kevésbé hangsúlyozott mozzanata az erős rendőri jelenlét és részvétel. Ugyancsak kor- és rendszerjellemező az is, hogy a fokozott figyelemből és a tervszerűségből csak a magántulajdon államosítására jutott, az államosított javak ésszerű és gazdaságos működtetésének megszervezésére már nem. Ezért is kelt az egész történet olyan benyomást, mintha az adott időszakban intézményesített „szabadrablásról” lett volna szó. Az emberek tíz- és százezreit tulajdonuktól, igen gyakran életük értelmétől megfosztó államnak minden szabadsága, jogosítványa és eszköze rendelkezésre állt céljai megvalósításához, azok pedig, akiknek a tulajdon elvesztése jutott osztályrészül a legteljesebb mértékben kiszolgáltatottak voltak a kommunista hatalomnak.

Az államosítás ebben a formában az évtizedek alatt felhalmozott emberi tőkék, gazdasági javak pazarlásával volt egyenértékű, hiszen megszakadt a különböző társadalmi és gazdasági tőkék átörökítésének folyamata, a vállalkozói tudás és képesség – legális körülmények között – hosszabb időre hasznosíthatatlanná vált. Nem túlzás az az állítás sem, hogy ezek a lépések jelentősen rombolták a gazdasági hatékonyságot, a munkakultúrát, mindazt, ami a korábbi évtizedek során természetes részét képezte a különböző gazdasági tevékenységeknek. A szocialista rendszer jellegéből eredő tehetetlenségénél fogva nem tudta igazán hasznosítani sem a „szabó tűjét”, sem a „cipész dikicsét”, sem pedig a fuvaros „egy szem” lovát, a nagyüzemi gondolkodás zárt logikájába a kisüzemek és a kisüzletek működtetése nem fért bele. Az új rendszerben a korábbi funkciókat részben az állami kereskedelmi és ipari vállalatok, részben pedig a kisipari szövetkezetek vették át. Az államosítás egyes lépéseinek értelmetlenségét a fuvarozás, a piacok vagy a vendéglátás államosításával kapcsolatos iratok önmagukért beszélően szemléltetik (212–257).

Azt, hogy az elképzelések megvalósítása milyen gondokat és feszültségeket okozott, jól mutatják az állami kereskedelem megszervezésével foglalkozó iratok (54–60). Az ipari termékek romló minősége, az ellátási és áruhiány, a centralizált kereskedelem szervezetlensége ékesen bizonyította azt is, hogy a rendszer ebben a formájában nem működőképes. Az 1953 júniusát követően kibontakozó politikai irányváltás e téren is félfordulatot hozott, a tiltó és korlátozó szabályok enyhültek, a vállalkozó kedv felélénkült (156–167). Ezek az intézkedések az államosítás politikai kudarcának burkolt beismerését is jelentették. A kisipar és kiskereskedelem 1953 végétől elmozdult a mélypontról és viszonylag dinamikus növekedésnek indult. A létformához és a tulajdonhoz való ragaszkodást többek között az is jelezte, hogy az 1956-os forradalom követelései között szerepelt a tulajdoni sérelmek orvoslása és a szabad iparvállalás helyreállítása is. Erről azonban már nem ez a dokumentumválogatás tudósít.

Majtényi György és Szatucsek Zoltán munkájának köszönhetően tudományos kutatásban és az oktatásban egyaránt jól használható kötetet vehetnek kézbe a közelmúlt történetével foglalkozó kutatók és az e kérdések iránt érdeklődő olvasók. Remélhetőleg minél hamarabb akad olyan vállalkozó szellemű történész, aki megírja majd a kérdéskört részletesen feldolgozó monográfiát is.

Valuch Tibor

SZERZŐINK

- Eigner, Peter (1960) gazdaság- és társadalomtörténész
(Institut für Wirtschaft- und Sozialgeschichte der Universität Wien)
peter.eigner@univie.ac.at
- Granasztói Péter (1968) történész–etnográfus (Magyar Néprajzi Múzeum)
grana@neprajz.hu
- Halmos Károly (1955) egyetemi oktató
(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
karoly.halmos@elte.hu
- Horváth Gergely Krisztián (1974) szociológus
(ELTE TÁTK Szociológiai Intézet)
hktm@mailbox.hu
- Kövér György (1949) történész
(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
kovgyuri@ludens.elte.hu
- Lengvári István (1970) történész–levéltáros (Pécsi Tudományegyetem Levéltára)
lengvari@lib.pte.hu
- Pogány Ágnes (1960) történész (BKÁE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
h8101kis@helka.iif.hu
- Szabó Péter (1972) történeti ökológus (Közép Európai Egyetem)
szabop@ceu.hu
- Timár Attila (1974) történész
attila.timar@sos.hu
- Tomka Béla (1962) történész (Szegedi Tudományegyetem, Történeti Intézet)
tomka@hist.u-szeged.hu
- Vass Gergely (1974) történész–levéltáros (Magyar Országos Levéltár)
vassg@freemail.hu
- Valuch Tibor (1963) történész (Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének
Dokumentációs és Kutatóintézete, ELTE TÁTK Szociológiai Intézet)
valuch@axelero.hu
- Vonyó József (1945) történész (Pécsi Tudományegyetem BTK Modernkori
Történeti Tanszék)
vonyo@btk.pte.hu

CONTENTS

	“...in general, I call myself a geographer” Interview with Pál Beluszky	5
ENTREPRENEURS – COMPANIES – MARKETS		
Horváth, Gergely Krisztián:	“Repository of Béts.” The Peasant Economy of Moson County on the Market in Lower-Austria towards the End of the Feudal Era	29
Kövér, György:	The “Invisible” Subscriber”. The Subscribers of the 4% State Bonds in 1881	54
Tomka, Béla:	The Financing of the Hungarian Mill Industry (1895–1913)	79
Pogány, Ágnes:	The Collapse of Victoria Steam Mill in Pest	98
Halmos, Károly:	“The Historical Theory of Big Business.” Three Works by A. D. Chandler Jr.	117
Vass, Gergely:	Bankers and Managers: The Board of Directors of the Rimamurány–Salgótarján Ironworks around the Turn of the Century (1892–1914)	135
Peter Eigner:	Speculators, “Éminence Grise” and the Decline of the Old Vienna Patricians. Arguments on the Austrian Entrepreneur Bourgeoisie between the Two World Wars	159
SOURCES AND INTERPRETATIONS		
Timár, Attila:	“Snobbery, You Know... that Is to Blame.” Industrialists and Gentlemen: British Gentrification and Oral History	185
	Interview with Sir Jeremy Folliot Chance and Lady Cecilia Chance	191

BOOKS

On the Frontier of History Writing and Memoirs Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között – Vonyó József	201
Horhi Melius Péter: Herbarium. Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. – Szabó Péter	206
Péter család. A nemes Kiséri Péter család Kiskunhalason – Granasztói Péter	209
Varga Lajos – Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12. – Lengvári István	211
Contributions to the History of Proletarization Majtényi György – Szatucsek Zoltán (szerk.): A szabó túje és a cipész dikicse. Dokumentumok a kisipar és a kiskereskedelem államosításának történetéből – Valuch Tibor	216
Contributors	221
Contents	222
Abstracts	224

ABSTRACTS

Eigner, Peter: Speculators, “Éminence Grise” and the Decline of the Old Vienna Patricians. Arguments on the Austrian Entrepreneur Bourgeoisie between the Two World Wars

This article explores some lines of developments and characteristics of the Austrian economic bourgeoisie (*Wirtschaftsbürgertum*) in the interwar period. It is structured along four theses. 1. The old German-Austrian and especially the Viennese bourgeoisie has definitely to be considered – due to territorial losses, inflation, the introduction of legal protection of tenants, budget stabilization and crashes of banks – as losers of the upheaval of 1918/9. 2. Until the end of the inflation period (1924/5) a small group of ‘war profiteers’ and *nouveaux riches* dominated the Austrian economy and society. Their short interlude had long lasting effects, for example a strengthening of anti-Semitism and a lack of confidence in the young democracy. 3. Due to the time of upheaval (1918/9) and the chaos of values of the inflation period a negative attitude towards democracy prevailed among substantial parts of the economic bourgeoisie already revealing the roots of later authoritarian developments and regimes. 4. What was often referred to as “descent of the ‘old-Viennese patricians’ to the board of directors” was a figurative expression for a structural change towards managerial capitalism inherent to the capitalist economic system.

Finally, the epilogue closes with one of the darkest chapters of Austria’s history, the period of National Socialism when Austria’s economic bourgeoisie underwent the biggest change: the blood-letting due to the almost total extermination of the Jewish bourgeoisie.

Halmos, Károly: “The historical theory of big business”. Three Works by A. D. Chandler Jr.

Alfred DuPont Chandler Jr.’s *Strategy and Structure* was well received in Hungary in the early 1970s, however, not for the merits the author would have attributed to his work. It is high time the main thoughts of the famous business historian were recapitulated for the Hungarian audience. After shortly tracing Chandler’s way from his biographical study on H. V. Poor to his probably most famous book published in the early sixties, the specialities of the North American economic development are summarized. This rough overview provides the back-

ground for explaining the main theses of the *Visible Hand*. A far-reaching argument of Chandler is that of the profound, magnitudinal changes in input and output prices and the implied changes of processing technologies. Last but not least, the deeper processes that enabled the development in business administration outlined by Chandler have their impact on the ecological history and future of mankind, too.

The paper is an implicit argument for the need of revitalization of the old historiographical genre, the so called *natural history*.

Horváth, Gergely Krisztián: “Repository of Béts.” The Peasant Economy of Moson County on the Market in Lower-Austria towards the End of the Feudal Era

This study investigates the role of the former Moson County (Wieselburger Komitat) in the provision of the market in Vienna. Contemporary works agree that Moson County performed a significant role in supplying Vienna with food products. In the first part of this study the author states that thanks to economic reforms, by the 1840's the discrimination against Hungarian products at the customs had almost entirely vanished. Taking the 1842 value as measure, in the commerce between the two countries, Hungarian export goods carried only 1.36% higher duty than Austrian ones. The second part of the study deals with 76 out of 333 items registered in the trade statistics of the goods that constituted a significant part of the trade to Lower Austria. By ranking these goods according to their price, quantity and share of export, the study concludes that goods originating in Moson County, more closely, in the peasant economy, had a large share in the export to Lower Austria. Thus, facts drawn from narrative sources seem to be justified: Moson County, more closely, its peasantry (unlike big estates) was in reality the most important provider of food products for the market in Vienna.

Kövér, György: The “Invisible Subscriber.” The Subscribers of the 4% State Bonds in 1881

Since Adam Smith, the market as a mechanism directed by invisible hands has been a conventional vision in economic thinking. We hardly know anything of the subscribers, the people who hide behind the numbers published in the press (wich one cannot regard as more than rough estimations) when new bonds are issued. Undoubtedly, sources that could identify the “invisible subscribing hands,” could only emerge from the archives of the banking houses that constituted the consurtium issuing bonds. This paper makes use of three types of sources: firstly, the outgoing correspondence and capital-account books of the London N. M.

Rothschild firm transacted around the May 19, 1881 issuing; secondly, the subscription lists found in the dossiers of the Parisian house the Rothschild frères; last but not least, the surviving managerial record books of the Budapest banks (Hungarian General Credit Bank, First Domestic Saving Bank of Pest) that were interested in subscription.

The bond issue in 1881 was part of a conversion transaction during which the proprietors of the up to then 6% Hungarian gold rents had the chance to change these for new, 4% Hungarian gold rent bonds. On the other hand, those who formerly did not invest their capital in Hungarian annuity, could, for cash, subscribe the new issuing, too. At the public subscription on May 19, 1881 the 160 million Forint nominal value quantity was 20–25 times oversubscribed. Theoretically, in the case of conversion, taking up loans is unnecessary, since conversion is concerned with the clearing, and renewal of an old investment, and not with a new one. The examination of the 1881 Hungarian gold rent issue shows that gold rent conversion was in reality made up of two parallel transactions, since it provided for both the purchasing of old stocks and the issuing of new ones, in order to make them correspond with each other when accounting towards the state.

In the London, Paris and Central-European fields the peculiarities of single markets clearly stand out. The action radius of London and Paris was international. The former reached from Naples to Hamburg, the latter from Barcelona to Bucharest, as if straddling Budapest with its narrow stock market of local interest (and was tightly attached to Vienna anyway because of the exchange rates). The supply and demand for old and new Hungarian rents best achieved equilibrium on the Austrian–German markets, since Berlin, Frankfurt and Vienna flexibly cooperated with each other.

The Bontoux-crisis bursting out at the beginning of 1882 put an end to the stock-market boom, and the conversion of the Hungarian gold rent could only close at the end of 1884.

Pogány, Ágnes: The Collapse of Victoria Steam Mill in Pest

The Victoria Mill was founded by wholesale grain merchants and private bankers in 1866 and was one of the big Budapest flour-mills. The once prosperous company became insolvent in the beginning of 1926. The author presents the economic background and the main factors of this bankruptcy on a macro- and micro level as well.

The Hungarian milling industry, which was the leading sector of the Hungarian industry before 1918 faced serious problems in the years following World War I. It lost its main markets with the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy. The big flour-mills had to reduce their capacities significantly and lost their importance in economic growth and exports.

The collapse of Victoria Mill coincided with the stabilization crisis of 1925-26. During the inflation years Victoria made significant investments in order to maintain the former exports activities in the successor states. The company acquired shares of many milling firms in Hungary and in the neighbouring successor states as well. However, these efforts proved to be futile, flour exports and profitability decreased substantially after 1924. As a consequence of serious losses and over-expansion the financial positions of the firm deteriorated. The servicing of her debts became increasingly difficult because former short-term credits were not renewed and revenues got significantly reduced. Victoria was not granted bank loans and she did not belong to the clientele of the big Budapest universal banks. To strengthen financial stabilization, central bank narrowed the money supply and decreased the discount of the milling bills. At the same time Victoria also suffered serious losses on the commodity exchange and its shares began suddenly to depreciate. Due to these factors Victoria collapsed. The failure incited government and central bank intervention, which ended in the liquidation of the whole concern.

Tomka, Béla: The Financing of the Hungarian Mill Industry (1895–1913)

The study provides some of the characteristic features of the financing and sources of capital of the Hungarian mill industry around the turn of the century (1895–1913). The basis of the analysis is a sample of financial data of big mills of the capital and of some smaller mills of the county. Undoubtedly, mill industry, especially the big mills in Budapest were in a special situation within the industry as a whole in this period. The mills of the capital, primarily producing for export, achieved a significant growth during the 1890's, while in the period under survey, they rather stagnated in consequence of changed foreign market conditions and the shift of direction in Hungarian economic policy.

Results allow some careful conclusions that, in turn, call for further evidence. According to results, the process of accumulation of capital developed in a more complex way in the mill industry than in heavy industry firms during the turn of the century. Concerning mills, the indexes based on the application of sources of credit clearly show the growth of loans outstanding. On the one hand, one can state that mills increasingly made use of external sources, especially in the period until 1904. At the same time, the indexes measuring the internal capacity of capital accumulation also show either slight improvement or stagnation. This seemingly conflicting dynamics might be related to the characteristics of the technological-financial development of the mill industry: the growth of "fixed capital" within the "capital" increasingly slowed down, moreover, the proportion of "deductions" and "reserves" slightly grew. Apart from this, another important factor is that external sources were decisively not banks, it rather seems that tradesmen

in business contact with mills gave credit to firms. Generally, the financial situation and policy of individual mill industry firms significantly differed: some companies had high bank credits, while other big mills were counted as net creditors of banks.

Vass, Gergely: Bankers and Managers: The Board of Directors of the Rimamurány–Salgótarján Ironworks around the Turn of the Century (1892–1914)

In accordance with recent Hungarian literature on the two theories on the management of industrial companies (bank rule and managerialism), this paper analyses through a case study the extent and conditions of the banks' power to enforce interests. The Rimamurány–Salgótarján Ironworks Plc. was one of the biggest Hungarian companies between 1892 and 1914, in which, as contemporaries and earlier literature suggested, banks held financial interest. Latest examinations have proved, however, that the role of banks (in the absence of property and credit) were merely formal.

According to the minutes of the board of directors' meetings, delegates of banks made up 50% of the governing board, but the majority of resolutions were submitted by manager directors, and individual directors had very different roles of influence. The author takes a look at the structure of regular reports by manager directors, then at the separate committee that gave room to the contributions of the other directors, finally at the debates that took place at the meeting and changed the decision. As a result, informal spheres of authority are taking shape: in general, decisions were taken by manager directors, but banker-directors demanded and received thorough information and proved to be active decision-makers in financial questions and matters of banking relations.

The article closes by recalling an attempt of takeover: in 1909, two financial investors strove for the shares of a passive company. The lesson of this case emphasizes the existence of divided spheres of authority and illustrates the significance of company investments for banks. In the meantime, fundamental ideas and characteristics of the contemporary stock exchange are being presented.

A KORALL szerzőinek!

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek, továbbá azt, hogy anonim külső lektort kér fel a kézirat tartalmi vizsgálatára.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a lap példányainak elfogyta után pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez szerző nem járul hozzá, úgy azt írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirati szöveget lemezen (MS Word 97, 98, 2000, XP) kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Előzetes cikk változatot, bemutatkozó részletet elég e-mailben csatolt fájlként elküldeni a korall@mailbox.hu címre.) Amennyiben később javít még a szerző, úgy azokat egyértelműen, korrektúrajelekkel a nyomtatott példányon jelölje. Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől – idegen nyelvű fordításra – kérünk egy kb. 1000 leütés terjedelmű rezümét is.

A korrektúra javítási mintáját lásd: Révai Nagy Lexikona (Bp. 1915, reprint 1993) „korrektúra” címszavánál (12. kötet, 58–59. oldal).

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, melléletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni.

Kéziratot nem őrzünk meg.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést *lábjegyzetben* kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger–Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, hogy a második előfordulástól kezdve rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítés módját az első hivatkozásnál jelezze. (pl. első hivatkozásnál: Somogy Megyei Levéltár (= SML) Főispáni iratok (= Fi) 13789/1935. – további hivatkozások esetén: SML Fi 1852/1937.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.

Nemzeti Sport 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfunival 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.
(A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest

Kiss, Attila 1977: *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary II*. Budapest [– idegennyelvű írásmód].

[Tanulmánykötetből:]

Gróh Dániel 1994: Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez. In: Lőrinczy Gábor (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szeged, 239–247. [oldalszám-mal!]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.) *Mágnások, birtokosok, címerlevelese. /Rendi társadalom – polgári társadalom 9./* Debrecen, 219–227. [sorozat nevét egyenes zárójelben normál betűvel!]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.

Ecsedy István 1990: Dombay János (1900–1961). *Baranya* 3. 2. 168–170.

[mindig jelezzük a kötet-, füzet-számot, valamint az oldalszámokat, esetleg az évfolyamot is!]

[Évkönyvből:]

Dombay János 1959: Próbaátások a villánykövesdi későrézkori lakótelepen. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 55–74. [oldalszámmal!]

[Lexikonszócikk:]

‘Korallok’ szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18. [Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl, a hivatko-

zott irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szövegelemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[Kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

[A lelőhely (pl. OSZK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként használjuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[Megjelenés alatt álló publikáció:]

Gyáni Gábor 2001: *Érvek a kettős struktúra elmélete ellen*. *Korall* 3–4. megjelenés előtt

[Idegen nyelvű publikációnál előre kerül a családnév, több szerzős mű esetén (hosszú) kötőjellel válasszuk el a szerzőket (szerkesztőket):]

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m., ld. c. rövidítéseket!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldalszámok közé „–” jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „” írjunk! Idézetben belüli idézet »...« jelek közé kerüljön!
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem), esetleg a szerző monogramja zárójelben
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI:

Korall Szerkesztősége –

ELTE TÁTK Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék

1117 Budapest, Pázmány P. sétány I/a B. ép. 2129.

(1) 209-05-55/6874; korall@mailbox.hu, www.korall.org

Czoch Gábor, g.czoch@tla.hu

Horváth Gergely Krisztián – főszerkesztő, hktm@mailbox.hu

Granasztói Péter, grana@neprajz.hu

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Lengvári István, lengvari@lib.pte.hu

Sasfi Csaba, sasfics@freemail.hu

Szegedi Péter, szegedi@mailbox.hu

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 29. SZÁM

TARTALOMJEGYZÉK

PROTESTÁNS DILEMMÁK

Juliane Brandt: Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak

Kiss Réka: A diktatúra szorításában – Ravasz László egyházpolitikai útkeresése a második világháborút követő esztendőkből (1945–1948)

VITA

Laki László: Megjegyzések Kovách Imre: „A magyar társadalom »parasztalanítása« – európai összehasonlításban” című tanulmányához

Gyáni Gábor: Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa?

Harcza István: Parasztalanítás – egy fogalom születése

KÉP(ZETT) TÖRTÉNELEM

Kisantal Tamás: Az extrémítás történetisége. Art Spiegelman: Maus

SZÁZADVÉG-SZÖVEGELŐ

Kerekasztal-beszélgetés a népesedési helyzetről (*Kamarás Ferenc, Kapitány Balázs, Kiss Tamás, Spéder Zsolt, Tóth Pál Péter*)

Az AETAS 2004. évi előfizetői felhívása

Tisztelt Olvasóink!

Tematikus számaink tartalmából: *Gazdaság- és társadalom Magyarországon a 19–20. században; Európa története a kora-középkorban; Diplomáciatörténet a középkortól napjainkig. Határontúli rovatunkban: Alföldy Géza, Scott M.Eddie.*

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2004-es évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak.

Évi előfizetői díj:	1600 Ft.
Egy számot megrendelőinknek:	400 Ft + postaköltség.
Egy szám könyvesbolti ára:	500 Ft.

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszervélyen. Korábbi számainkból (postaköltség felszámításával) a szerkesztőség címén a következő rendelhető meg:

- 1992/3.: 17. század magyar művelődéstörténet;
- 1993/4.: Historiográfia;
- 1994/3.: Külföldi történészek magyar történelemről;
- 1994/4.: Angol–francia reformmozgalmak;
- 1995/1–2.: Közvélemény és propaganda a 17. századi Magyarországon;
- 1995/3.: Szláv népek története a középkorban;
- 1995/4.: Az abszolútizmus kora Magyarországon;
- 1996/1.: Észak-Amerika a 19. században;
- 1996/2–3.: Magyar emigrációk a 19–20. században;
- 1996/4.: Ókori civilizációk;
- 1997/1.: Magyar művelődéstörténet;
- 1997/2–3.: Középkori történeti szám;
- 1997/4.: 19. századi magyar történet; AETAS repertórium 1985–95.;
- 1998/1.: Az orosz ortodoxia;
- 1998/2–3.: Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc;
- 1998/4.: Észak-Amerika a századfordulón;
- 1999/1–2.: 19. századi magyar történelem;
- 1999/3.: A francia középkor kutatás újabb irányzatai;
- 1999/4.: Az oszmán török birodalom története;
- 2000/1–2.: Megtorlások a magyar történelemben;
- 2000/3.: Az első ezredforduló Európában;
- 2000/4.: Összehasonlító történetírás;

- 2001/1.: 19. századi észak-amerika története;
2001/2.: Nagy csaták-hadtörténet;
2001/3–4.: Osztrák-Magyar Monarchia.
2002/1.: Oszmán Birodalom észak-nyugati határai.
2002/2–3.: „Az életrajzírás, mint történeti probléma”.
(új- és legújabbkori magyar)
2002/4.: Közép- és koraujkori művelődéstörténet.
2003/1.: Az orosz állam.
2003/2.: Erdély története.
2003/3–4.: Kultusz a történelemben.

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja jövedelemadójának 1%-át egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet erre érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha elveivel összeegyeztethetőnek és támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t. 2003-ban folyóiratunkhoz támogatóink 1%-os felajánlásából összesen 81.884 Ft érkezett be. Ezt az összeget a 2003/2. szám nyomdaköltségéhez használtuk fel. *Segítségüket köszönjük.*

Ha az idei évben is az Aetas támogatása mellett dönt, akkor töltse ki részünkre az Apeh-től kapott rendelkező nyilatkozatot. Adószámunk: 19079581-2-06.

*Nagyon köszönjük Olvasóink eddigi támogatását és érdeklődését.
Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.*

AETAS Szerkesztősége
6701 Szeged, Pf.: 1179.
<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/>
E-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

*Tudomány és művészet között.
A modern történelemelmélet problémái*

Szerkesztő: Kisantal Tamás

L'Harmattan Könyvkiadó – Atelier füzetek

Az utóbbi időben a történettudomány olyan elméleti kihívásokkal kényszerül szembenézni, melyek főként a kortárs nyelvfilozófiák és az irodalomtudomány felől jönnek, s a történelem helyzetének újragondolására készítették. Nálunk is egyre szélesebb körben kezd ismertté válni a nézet, hogy a történész, miközben a múlt eseményeit leírja, megmagyarázza, elbeszéli, sok olyan módszertani problémával szembesül, melyek nem is annyira a kutatásból, hanem inkább az írásból, a múltbeli tények elbeszéléséből adódnak. Mi a történelem? A múlt eseményeinek egyszerű leírása? Szigorú tudomány? Elbeszélő művészet? Mindkettő, vagy esetleg egyik sem? Mennyiben lehet hiteles egy történész műltről alkotott beszámolója? Ilyen s ezekhez hasonló kérdésekre keresnek választ a kötet tanulmányai, melyek az elmúlt pár évtized történelemelméleti alapszövegeiből állnak össze, s az analitikus történetfilozófiától a narratív fordulaton át a reprezentációelméletekig széles palettán mozogva vizsgálják a történetírás problémáit.

TARTALOMJEGYZÉK

Kisantal Tamás: Történettudomány és történetírás (Bevezető)

A TÖRTÉNELMI MAGYARÁZAT

Carl G. Hempel: Az általános törvények szerepe a történettudományban

William Dray: „Megmagyarázni, hogy mi” – a történelemben

Arthur C. Danto: A narratívák szerepe a történeti magyarázatban

A TÖRTÉNETÍRÁS RETORIKÁJA

Roland Barthes: A történelem diskurzusa

Michel de Certeau: Az írás és a történelem

Louis O. Mink: Az elbeszélő forma mint kognitív eszköz

Lionel Gossman: Történetírás és irodalom. Reprodukció vagy jelentéstulajdonítás

Dominick LaCapra: A gondolkodástörténet újraértelmezése és a szövegolvasás

Hans Kellner: A Valóság legmélyebb tisztelete

A TÖRTÉNELMI REPREZENTÁCIÓ

Frank R. Ankersmit: A történelmi reprezentáció

Hayden White: A modern esemény

Stephen Bann: Klió felöltöztetése

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Balassi Kiadó Könyvesboltja
1023 Margit u. 1.

Budapesti Teleki Téka
1088 Baross u. 1.

ELTE BTK Könyvtár
1088 Múzeum krt. 6/8.

Írók Boltja
1061 Andrassy út. 45.

Kis-Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Kódex Könyvtárház
1054 Honvéd u. 5.

Múzeum Antikvárium
1053 Múzeum krt. 35.

Osiris Könyvesbolt
1053 Veress Pálné u. 4-6.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Bagolyfészek Könyvesbolt
7621 Ferencesek u. 27.

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

SZEGED

Nyugat Antikvárium
6724 Vitéz u. 13-15.

Sík Sándor Könyvesbolt
6720 Oskola u. 27.